༄༅།།བོད་ཀྱི་རིང་བསྲུན་དབེ་ཚོགས་ལྷོ་གནས།།

Tibetan Buddhist Resource Center

Text Scan Input Form - Title Page

Work:	W2PD19191	***ImageGroup:***	I2PD19336
LCCN:	n/a	***ISBN:***	n/a

Title:	ལེགས་པར་བཤད་པ་རིན་པོ་ཆེའི་གཏེར། legs par bshad pa rin po che'i gter/
Author:	n/a
Descriptor:	n/a
Original Publication:	n/a;n/a
Place:	[s.l.]
Publisher:	[s.n.]
Date:	2013
Volume:	1
Total Volumes:	1
TBRC Pages:	2
Introductory Pages:	n/a
Text Pages:	n/a
Scanning Information:	Scanned at Tibetan Buddhist Resource Center, Southwest University of Nationalities, Chengdu, China.

Оюунхандын ДЭМЧИГМАА

ལེགས་བར་བཤད་པ་རིན་པོ་ཆེའི་གཏེར།།

"Субашид"-ын монгол орчуулгуудын үгийн сангийн онцлог

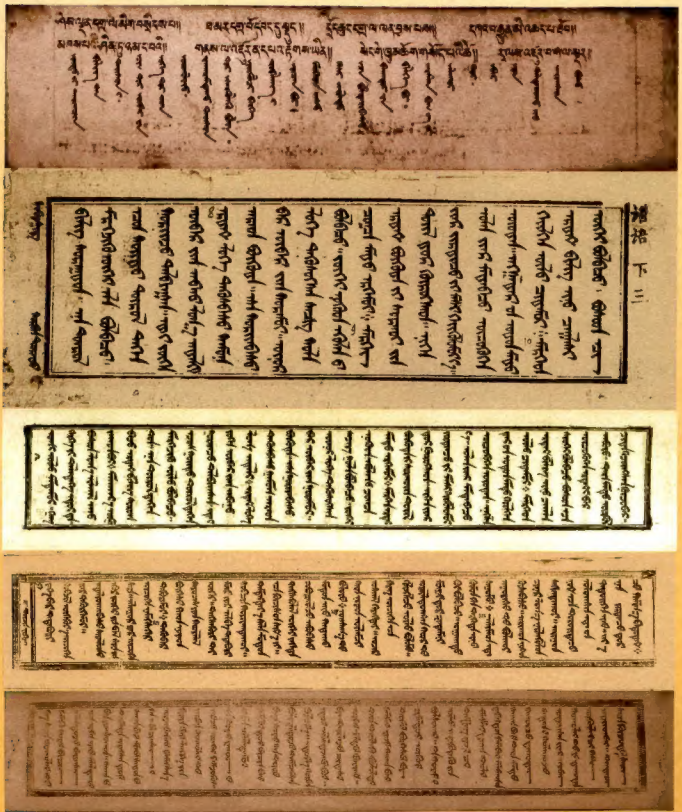

Монгол улсын их сургууль
Монгол хэл, соёлын сургууль
Эх бичиг алтай судлалын тэнхим

Оюунхандын ДЭМЧИГМАА

“СУБАШИД”-ЫН МОНГОЛ ОРЧУУЛГУУДЫН ҮГИЙН САНГИЙН ОНЦЛОГ

Ариутган шүүсэн:
Хүмүүнлигийн ШУ-ны доктор,
профессор Цэвэлийн ШАГДАРСҮРЭН

УЛААНБААТАР
2013

DDC
410.92
Д-336

Хуудасны хэмжээ: А4
Хэвлэлийн хуудас: 26хх.
Хэвлэлийн газар: “Удам соёл” ХХК

©*Зохиогчийн эрхтэй. Хууль зөрчсөн аливаа үйлдлийг хориглоно.*

ISBN 978-99962-72-82-0

National University of Mongolia
School of Mongolian language and culture
Department of Textology and Altaic Studies

DEMCHIGMAA Oyunkhand

Lexical characteristic in Mongolian translations of "*Subhāşitaratnanidhi*"

Edited by SHAGDARSUREN Tsevel (ScD, professor)

Ulaanbaatar
2013

DDC
410.92
Д-336

All rights reserved.

ISBN 978-99962-72-82-0

Гарчаг

Удиртгал	9
"Субашид"-ын зохиогч, орчуулагчдын намтар бүтээлийн тойм	11
1. Монгол бичгийн хэлний үгс	21
2. Нутгийн аялгууны үгс	57
3. Санскрит хэлний үгс	60
4. Төвд хэлний үгс	70
5. Хятад, манж хэлний үгс	73
Ерөнхий ном зүй	75
Хавсралт	84

Төвд эхийн галигийн хүснэгт

№	Төвд үсэг	Латин галиг	Монгол дуудлага	№	Төвд үсэг	Латин галиг	Монгол дуудлага
1	ཀ	ka	Ангархай **га**	18	ཚ	tsha	Хоёр гэдэстэй **ца**
2	ཁ	kha	Амны **ха**	19	ཛ	dza	Саравгар **за**
3	ག	ga	Битүү **га**	20	ཝ	wa	Үнэгний **ва**
4	ང	nga	Бяцхан **а**	21	ཞ	zha	Малгайн **ша**
5	ཅ	ca	Ходоодон **жа**	22	ཟ	za	Идээн **са**
6	ཆ	cha	Хоёр гэдэстэй **ча**	23	འ	'a	Шанаган **а**
7	ཇ	ja	Цайны **жа**	24	ཡ	ya	Гурван толгойт **яа**
8	ཉ	nya	Загасны **ня**	25	ར	ra	Ямааны **ра**
9	ཏ	ta	Бөгтөр **да**	26	ལ	la	Даваany **ла**
10	ཐ	tha	Бүстэй **та**	27	ཤ	sha	Махны **ша**
11	ད	da	Шударга **да**	28	ས	sa	Шорооны **са**
12	ན	nya	Эргүүлгэн **на**	29	ཧ	ha	Бөгтөр **ха**
13	པ	pa	Хагархай **ба**	30	ཨ	a	Их **а**
14	ཕ	pha	Эцгийн **на**	31	ི	i	**и** (гигү)
15	བ	ba	Битүү **ва**	32	ུ	u	**ү** (шавжү)
16	མ	ma	Эхийн **ма**	33	ེ	e	**э** (дэнбү)
17	ཙ	tsa	Ходоодон **за**	34	ོ	o	**о** (наро)

О. Дэмчигмаагийн номд оршил бичихийн учир...

2013 оны хавар О. Дэмчигмааг *"Субашид"-ын монгол орчуулгуудын үгийн сангийн судалгаа* гэдэг сэдэвт томоохон ажлаар хэл бичгийн ухааны доктор (Ph. D)-ын зэрэг хамгаалахад миний бие саналаа бичиж өгсөн бөгөөд уг ажлын ач холбогдлыг хэдэн зүйлээр тэмдэглэнгээ уг ажлыг цаг алдалгүй хэвлэн нийтлүүлэх, гол судлагдахуун болсон төвөд-монгол эхийн зургийг хавсаргах зэрэг цашид анхаравал зохилтой гэж үзсэн бас бус зөвлөгөөг өгч байсан билээ. Ямар ч атугай О. Дэмчигмаа миний хэлж байсан зөвлөгөөг хэрэгсэн үзэж зэрэг хамгаалсан бүтээлээ хоёр ботиор хэвлэн нийтлүүлж байгаад талархахын ташрамд багшийн тухайд тодийгүй, хэдийгээр төвдөч бус ч, монголын судлалд тавь шахам жил зүтгэсний хувьд энэ номд оршил бичих боломжгүй хэмээн бодохгүй байна.

О. Дэмчигмаагийн энэ ажил нь эрдэм шинжилгээний нэг бус, гал талын ач холбогдолтой гэдгийг товч боловч тодруулах нь зүйтэй буй заа. Хэдийгээр энэ ажил нь тодорхой нэгэн зохиолыг төвөдөөс монголчилсон асуудалд холбогдох мэт санагдавч гадаад тийшээ эртний Энэтхэг, Төвөд, Монголын соёлын өнө эртний хэлхээ холбоо, дотоод тийшээ монгол орчуулгын түүхэн уламжлал, тухайн үеийн монгол бичгийн хэлний байр байдал, монгол хэлний үгийн сангийн онцлог гэх зэрэг олон зүйлийг тодруулахад чухал баримт хэрэглэгдэхүүн болж чадна.

Эртний Энэтхэгээс гаралтай, Төвөдөөр дамжиж Монгол газар нийтийн дунд *"Субашид"* хэмээх самгард нэрээрээ үлэмж дэлгэрсэн *"Эрдэнийн сан"* хэмээх энэ сургаалийн зохиол нь монголоор олонтаа орчуулагдаж, бичгийн найман орчуулга уламжилжээ. Энэ мэт нэг зохиолыг хэдэнтээ дахин дахин орчуулсан байдаг нь зөвхөн энэ зохиолд хамаарах онцлог зүйл огт бус, дөрвөн өөр хүний дөрвөн өөр орчуулгатай *"Улгэрийн далай"* зэрэг бусад олон зохиолд ч нэгэн адил хамаарах нийтлиг үзэгдэл бөгөөд энэ нь монголчууд нэгэн юманд сэтгэл ханаад санаа амар суудаггүй, улам нарийсган нягтлах гэж зүтгэдэг байсны наад захын баримт буюу.

"Субашид" нь сэдэв утгын хувьд, социализмын үеэс өнгөрсөн баларсан гэж үзэж ирсэн шашны агуулгатай ч тухайн цагтаа нийт монголчуудын хувьд оюун сэтгэлгээний үлэмж шаардлагатай байсныг түүний найман орчуулга хийгээд олон нийтэд тархсан байдал нь гэрчлэнэ. Мөнхүү орчлонгийн жамаар социализмын үед өнгөрч балраагүй гэж байсан олон зүйл одоо болоход хэдийнээ үеэ өнгөрөөж харин ч өнгөрсөн баларсан хэмээгдэгч нь эргэн сэргэж байгаа нь хорвоогийн ёс ажээ.

Монгол орчуулгын түүхийг яргуулан үзэх бөгөөс, бидний мэдэх хэрээр лавтайяа мянга гаруй жилийн мэдээ баримт буйн дээр дундад зууны үед тухайн цагийн Төв Ази даяар үлэмж нөлөөтэй байсан бурханы шашны бүх гол судар шаштарыг орчуулаад зогссонгүй, иргэний утга агуулга бүхий сонгодог зохиол бүтээлийн зонхийг хятад, манж хэлнээс монголчилчихсон байдаг. Бас Хятаны үеийн орчуулгаас нь бусад улс үндэстний дам орчуулсан гэх зохиолын тухай мэдээ занги ч буй. XX зууны эхин үеэс дэлхийн сонгодог бүтээлийг европ зүгийн хэлнээс орчуулсныг бас мартах аргагүй. Академич Ринчен профессор монгол орчуулгын

уламжлалд Ар монгол, Өвөр монгол, Ойрод хэмээх гурван гол төв байсныг онцлон тэмдэглэсэн нь буй. Үүнээс гадна төвөд, энэдхэг, хятад зэрэг тухайн нутаг орондоо нэгэнт үгүй болж мартагдсан зохиол бүтээл монгол орчуулгаар үлдсэн баримт нэг бус тул монгол орчуулга нь зөвхөн монголчуудын тухайд төдийгүй дэлхий нийтийн соёл боловсролын түүхнээ гавьяатай бөлгөө. Тэгээд ч монголчуудын орчуулгын уламжлалын цар хамрах нь бусад улс үндэстэнд тэр бүр байхгүй буй заа гэж бодно.

Бас нэгэн зүйл: дэлхийн олон хэлнээ тухайн үг анх хэдийд, хаана, ямар утгаар, хэрхэн тэмдэглэснийг заасан тухайн хэлний үгийн гарлын толь гэж байдаг боловч монгол хэлнийхи хараахан гараагүй. Энэ нь монгол хэлний баримт сурвалж, эх бичгийн судалгаа хангалттай биштэй шууд холбоотой. Тэгээд ч МУИС-ийн Монгол судлалын хүрээлэн (одоогийн Монгол хэл соёлын сургууль) 1991 оноос анх тулгар байгуулагдахдаа Эх бичиг судлах тэнхимийг үүсгэн байгуулсан нь чухамдаа монгол хэлний үгийн гарлын толийг зохиоход шаардагдах бэлтгэл ажлын цаг хугацааг наашлуулахаар бодолцсон бөгөөд эл тэнхимд хийсэн багш, оюутан, аспирант нарын судалгааны олон ажил нь үүнд л чиглэж ирсэн билээ. Гэвч энэ тэнхимийн үйл ажиллагаа мэргэжил ойр нэг бус хүний санаанд төдий л нийцдэггүй нь олон зүйл дээр харагддаг нь харамсмаар.

Харин гадаад болон монголын судлагчид *"Монголын нууц товчоон"* болон Лувсанданзаны *"Алтан товч"*, *"Хураангуй алтан товч"*, *"Асрагч нэрт[ийн] түүх"* зэрэг XIII-XVIII зууны шил шилээ даран гарсан түүхэн сурвалж, бусад салбарын ном бүтээл, зүйл хувааcан олон толь бичиг хийгээд *"Субашид"* зэрэг орчуулгын зохиолын толь бичгийг гаргасаар байгаа нь монгол хэлний үгийн гарлын толь гарах хугацааг тэр хэмжээгээр наашлуулж байгаа хэрэг гэж боддог.

О. Дэмчигмаагийн энэхүү ном нь *"Субашид"* зохиолын найман орчуулгын хамгийн эртнийхи буюу Сономгараагийн орчуулгыг үгийн сангийн үүднээс судлахдаа бусад орчуулгуудтай харьцуулсан, гадаад дотоодын олон эрдэмтний холбогдох судалгаат харгалзан үзсэн, эхийг эрдэм шинжилгээний роман буюу латин үсгээр галигласан, эхийн зураг хийгээд үгийн хэлхээг хавсаргасан зэргээрээ монгол орчуулгын судлалд нэгэн цоцг ажил болсон хэмээн үзэж байна. Үүнээс гадна *"Субашид"*-ийн орчуулга дахи одоо нэгэнт мартагдсан *гарин, даруг...* гэх мэт уугуул олон монгол үг болон илт өгүүлэх нэрийн судалгаа зэрэг нь монгол хэлний үгийн гарлын толь бичиг зохиоход зөвхөн үгийн сан төдийгүй, хэлбэр судлал (morphology), утга судлал (semantics) зэрэг хэлшинжлэлийн олон салбарт чухал хэрэглэгдэхүүн болох нь лавтай хэмээн итгэж буй тул энэ оршилыг бичив.

Хүмүүнлигийн шинжлэх ухааны доктор,

профессор Ц. Шагдарсүрэн

2013 оны 6-р сарын 30

Удиртгал

"Субашид"[1]-ыг Төвдийн нэрт эрдэмтэн Сажа бандида Гунгаажалцан (1182-1251) XIII зууны үед зохиосноос эхлэн төвд, монголчуудын дунд өргөн дэлгэрч, аман болон бичгийн орчуулга олонтаа гарсан хийгээд эдүгээ бидэнд мэдэгдэж буйгаар бичгийн хэлний найман монгол орчуулга уламжилж иржээ.

Тухайн цаг үе, нийгэм соёлынхоо онцлогийг тусгасан, нэг зохиолын олон орчуулга бидний үед ийнхүү хадгалагдан үлдсэн нь монгол бичгийн хэлний хөгжил хувьсал, түүхэн үгийн санг судлахад үнэт хэрэглэгдэхүүн болох учиртай.

Монгол бичгийн хэлний үүсэл хөгжил, үүх түүх, онцлог шинжийг эрдэмтэд судлан, тус тусын саналаа дэвшүүлсээр ирснийг үзвэл монгол бичгийн хэл лавтай мянгаад жилийн түүхтэй ажээ. Монгол хэлний үг хэллэгийн гарал үүсэл, уттын хувьсал гэргүүтнийг бичгийн хэлний баримт дурсгалд тулгуурлан судалбал олон талын ач холбогдолтой бөгөөд ийнхүү судлахдаа хэдэн зууныг дамжсан нэг зохиолын хэд хэдэн орчуулгыг харьцуулан үзвээс ихээхэн сонирхолтой юм.

"Субашид"-ын монгол орчуулгуудын үгсийн сангийн онцлог, үүсвэр бүрэлдэхүүний талаар авч үзэхэд Сономгара-гийн орчуулгад бичгийн хэлний хуучирсан үг хэллэг, санскрит үг зонхилж байхад хожуу үеийн утгачилсан орчуулга болох Цахар гэвш, Сумадираднаа нарын орчуулгад хуучирсан үг цөөн байх жишээтэй. Харин Зая бандидын орчуулга ойрад нутгийн аялгууны үгийг бусад илүүтэй агуулжээ. Эдгээр нь XIY-X1X зууны сүүл үе хүртэлх хугацааг хамрахын хувьд монгол хэлний судалгааны сонирхолтой хэрэглэгдэхүүн болох нь дамжиггүй.

Уг найман орчуулгыг дурдвал:

1. Тарнич тойн Сономгара-гийн орчуулга (XIII-XIY зуун. Гар бичмэл)
2. Ойрадын Зая бандида Намхайжамцын орчуулга (1650-1662. Тод үсгээр бичмэл)
3. Сөнөдийн Данзанчойдорын орчуулга (Тэнгэр тэтгэгч хаан /1736-1795/-ы зарлигаар. Гар бичмэл)
4. Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан /1717-1766/-ы орчуулга (XYIII зуун. Модон бар)
5. Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн орчуулга (1778-1779. Модон бар)
6. Дана-гийн гэгээн буюу Төгөлдөрийн Галсанжинбын засварласан орчуулга (1889. Модон бар)
7. Сумадираднаа/1820-1907/-гийн эхний орчуулга (Лувсанринчэн буюу Номтын Ринчэн ч гэдэг. XIX зуун. Модон бар)
8. Сумадираднаагийн хоёр дахь орчуулга (XIX зуун. Модон бар) юм.

Эдгээр орчуулгаас гурав хийгээд наймдугаар орчуулгыг хараахан олж үзэж чадаагүй боловч бусад зургаан орчуулгыг эрдэм шинжилгээний галигаар буулган, үгийн хэлхээс үйлдэж, төвд эхтэй нь бадаг бүрээр хадмаллан ажиглаж судалгаандаа ашигласан болно.

Эх хэлний мэдлэгийн цар хүрээ улам бүр хумигдаж буй өнөө үед утга нь тодийлөн хялбар ухагдахааргүй болж хуучирсан, бичгийн хэлний үгсийг бүртгэн түүж, судлах

[1] "Субашид"-ыг бүтэн нэрээр "Сайн номлолт эрдэнийн сан" хэмээдэг Санскритаар "*Subhāṣitaratnanidhi nama śāstra*", төвдөөр "*Legs par bshad pa rin po che'i gter shes bya ba'i stan bcos*" гэх бөгөөд монголчуудын "*Сайн номлол*" хэмээх утгатай "Субашид" гэх товч санскрит нэрээр нь нэрлэсээр ирсэн билээ.

нь аль зохисоор эргүүлэн хэрэглээнд оруулах хийгээд мөнхүү монголын эртний түүх соёлыг судлагч, сонирхогч хүмүүст тус нэмэр болох ажил юм. Сүүлийн үед хуучирсан үг хэллэгийг судлан утга учрыг ухаж олон нийтэд таниулах талаар эрдэмтэн судлаачид ихээхэн анхаарал хандуулж байгаа билээ.

Миний бие мөнхүү асуудлыг сонирхон, доктор, профессор Д.Бүрнээ багшаараа удирдуулан "***Субашид"-ын монгол орчуулгудын үгийн сангийн судалгаа*** сэдвээр 2013 оны 03 сарын 05-нд хэл бичгийн ухааны доктор (PhD)-ын зэрэг хамгаалсан бөгөөд уг нэг сэдэвт зохиол үгийн сангийн судлалаас гадна эх бичиг судлал, орчуулгын уламжлал, орчуулгын үгийн сангийн асуудал зэрэг өргөн хүрээг хамарсан томоохон хэмжээний ажил болсон тул энэ удаа үгийн сангийн үүсвэр бүрэлдэхүүний хэсгээс голлон оруулж, дурдсан зургаан орчуулгын эрдэм шинжилгээний галигийг төвд эхтэй нь хадмаллан, үгсийн хэлхээг үйлдэж хоёр дэвтэр болгон хэвлүүлэхийг зорилоо.

Түүвэрлэн сонгож авсан үгсээ зургаан орчуулгын хүрээнд жишээ баримтаар нутлан тайлбарлаж, эртнээс эдүгээ хүртэл утга, хэрэглээ нь хэрхэн хувьсч өөрчлөгдсөнийг авч үзсэн болно. Чингэхдээ тухайн үг хэддүгээр бадагт тохиолдож буйг хойно нь дугуй хаалтад тэмдэглэв.

Сонирхон уншигч, судлагч олонд тустай болов уу хэмээн санаж, зохиогч Сажа бандида болон тэл хэлт дуун хөрвүүлэгчдийн намтар бүтээлийн тоймыг эрдэмтэн судлаачдын зохиол бүтээл, түүх сурвалжаас шүүн үзэж, аль болох шинэ сорггийг тусган бичсэнээ дурдъя. Сономгара-гийн орчуулгыг олохуйяа бэрх болсныг харгалзан 1948 онд Унгарын нэрт монголч эрдэмтэн Л.Лигети абугайн гэрэл зургийн аргаар хэвлүүлсэн төвд монгол хадмал орчуулгыг хавсаргалаа.

Сономгара, Зая бандида Намхайжамц нарын орчуулгын галигийг хийхдээ эрдэмтэн Ж.Боссон, Сэцэнцогт, Зууннаст, Х.Лувсанбалдан зэрэг эрдэмтдийн галиг болон эх орчуулгуудыг харгуулан үзэж, дутууг нөхөрлөн, зарим үг үсгийн мадгийг залруулсан болно. Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн орчуулгын бар хэвлэлд 134 дүгээр бадгийн сүүлийн хоёр мөрийг 135 дугаар бадгийн эхний хоёр мөртэй сольсон эндүүг засч тавив.

Дашрамд дурдахад, эрдмийн зэрэг горилсон нэг сэдэвт зохиолоо цаашид дахин хянан нягталж, номын хэлбэрт оруулж, эх бичгийн судалгаа, орчуулгын үгийн сангийн асуудал (тухайн нэг төвд үгийг орчуулагч нар өөр өөр үгээр хэрхэн ойлгож буулгасан, оноосон нэрс, илт өгүүлэх нэрс, үндэсний онцлогт үгс)-ыг багтаан хэвлүүлэхийн зэрэгцээ дурдсан монгол орчуулгуудын үгсийн толь хийхээр төлөвлөж байна.

Энэхүү бүтээлийг бичихэд үнэтэй санал зөвлөгөө өгч, ном хэрэглэгдэхүүнээр тусалж, урам зориг хайрлаж байсан эрдэмтэн багш нар, мэргэжил нэгт ахан дүүстээ талархал илэрхийлье.

Эндүүрч халгуурсан зүйл байх аваас эрхэм мэргэд зөвлөн туслах ажаамуу. Санал шүүмж, зөвлөмжийг demchigmaa@num.edu.mn хаягаар дуртайяа хүлээн авахаа уламжилъя.

Номын цагаан буян насад ивээх болтугай.
Хэл бичгийн ухааны доктор,
Оюунхандын ДЭМЧИГМАА

"Субашид"-ын зохиогч, орчуулагчдын намтар бүтээлийн тойм

Зохиогч Сажа бандида Гунгаажалцаны намтар, бүтээлийн товч

Цаст Төвдийн мэргэдийн оройн чимэг болсон Сажа бандида Гунгаажалцан нь Сажагийн таван дээдсийн дөрөвдүгээр ширээт лам юм.

Сажа гэдэг бол "Цайвар шороот" хэмээх утгатай бөгөөд Төвдөд орших газрын нэр. Сажава урсгалыг үүсгэн байгуулагч Хон Гончогжалбо (1034-1102) бээр 1073 онд энэ газар сүм байгуулж, шашин дэлгэрүүлснээр Сажава-гийн шашин гэж нэрийдэх болжээ.[2]

Бандида хэмээх нь их таван ухаан болох дуун ухаан, урлахуй ухаан, тэжээхүй ухаан, нотлох ухаан, дотоод ухаан хийгээд бага таван ухаан болох илт өгүүлэх, эвсүүлэн найруулах, зохист аялгуу, цам бүжиг, одон зурхай зэрэгт нэвтэрхий мэргэшсэн эрдэмтэнд эртний Энэтхэгээс олгож байсан цол юм. Сажа бандида Гунгаажалцан Төвдийн мэргэдээс анх түрүү "бандида" цолыг жинхэнэ ёсоор нь хүртэн "Сажа бандида" хэмээн алдаршсан бүлгээ. Мөн хураангуйлан "Сабан", "Сажа банчэн" ч гэдэг. "Банчэн" бол их бандида хэмээхийн хураангуй хэлбэр билээ.

Сажа бандида Гунгаажалцан гуравдугаар жарны усан бар жил буюу 1182 онд Сажагийн богд Дагважалцаны дүү их оточ Балчэн-Одбочэ, эх Мажиггарпүманитижам нарын хоёр хөвгүүний ахмад болон мэндэлжээ. Багын нэрийг Балдандондүв хэмээн хайрласан бөгөөд хожим авга ах Дагважалцанаасаа гэнэн сахил хүртсэнээр Гунгаажалцан хэмээх алдартай болжээ.

Төрөлхийн цэцэн сэргэлэн тэрбээр багаасаа эрдэм номд шамдан суралцаж, шалгадаг ухаан, урлахуй ухаан, одон зурхай, дуун ухаан, тэжээхүй ухаан, билиг барамид, төв үзэл, винай, илт онол зэрэг судар хийгээд нууц тарнийн дөрвөн үндэс тэргүүтэнд мэргэшин, төвд санскрит хэлийг нэвтэрхий сурсны сацуу судар тарнийн гүн нарийн номлол, увдисыг авга ах Дагважалцанаараа хөтлүүлэн, хорин гурван настайдаа Кашмирын бандида Шагжашрибадраа Төвдөд залрахад учран золгож, усамбадын сахил хүртэж их, бага таван ухааны номыг заалган сайтар эзэмшсэн ажээ.

Түүний алдар суу Энэтхэг орон даяар түгэсэнд Энэтхэгийн өмнө зүгийн, төрсүүдийн мэргэн Прогжэдгааво тэргүүтэй зургаан багш бурханы номын ёсыг эсэргүүцэж, ном хаялцахаар Төвдөд ирснийг гартааж бурханы шашиндаа оруулсан гэдэг. 1216 оноос эхлэн Сажа хийдийн шашны эрхийг баригч болжээ.

Гунгаажалцан алдарт гүн ухаантан, яруу найрагч, эрдэмтэн төдийгүй шашин ном, төр нийгмийн нэрт зүтгэлтэн байжээ. Энэ тухайд өгүүлбэл, Төвдийн ард иргэдэд хүнд хэцүү цаг тулгарсан үед Монголын Годан ноёны нутагт заларч уршиг зовлонгоос гэтэлгэсэн гэж тэмдэглэсэн байдаг[3]. Түүний амьдарч байсан цаг үед Төвдийн нийгмийн байдал тун эмзэгтэй, хурц ширүүн, дотооддоо үймээн самуун ихтэйн дээр гадны хөнөөл довтолгоон ч хүнд бэрх байжээ. Гуравдугаар жарны шороон тахиа жил буюу 1189 оноос Монголын их хаан Чингис Монголын овог аймгуудыг нэгтгэн захирч төрөө байгуулаад, дараагаар Азиа, Европын дорно, умар зүг рүү цэрэглэн довтолж эрхэндээ оруулсны эцэст Манж, Хятад, Тангуд улсуудыг

---

[2] *Шашин соёлын тайлбар толь*. Хамтын бүтээл. Уб 1999. 189.

[3] *Dung dkar tshig mdzod chen mo*. Krung go'i bod rig pa dpe skrun khang 2002. 2013.

мөн эзэлж, хар шар ялгалгүй бүгдэд цэргийн алба татвар хийгээд өртөө улааны татвар оногдуулав. Дөрөвдүгээр жарны модон морь жил буюу 1234 оноос Монголын их хаан тайзун Өгэдэйн отгон хөвгүүн Годан бээр төрийн эрх барьсны зургадугаар он, дөрөвдүгээр жарны шороон гахай жил буюу 1239 онд Сажа, Пагдү, Вригүн, Цалба, Даглүн сэлтийн номын элч нар бүгдээр Монголын хаан хийгээд агь нарт тус тус захирагджээ. Сажа хийгээд Лхадэ ёсныхон Годан ноёнд, Вригүнба болон Зангүрмөва нар ноён Монголханд, Пагдү нар Хүлэгү-д, Цалба нар Сэцэн ханд, Даглүн нар Аригбөхөд захирагдсан байна.

Нохой жил Годан ноён бээр түшмэл Дорданагбо тэргүүтэй цэргийн хүчийг Төвд рүү илгээж, Дээд, Доод Амдо, Согчуха зэргийг довтлон явсаар Үй Зан-д хүрч, Панбожалжилхахан-г галдан шатаажээ. Радэн хийдэд ч их хохирол учруулсан бөгөөд тэр үед Төвдийн түшмэд, эрх дархтнууд нэгдэлгүй, тархай бутархай байсан тул ганц нэгээрээ дараалан бууж өгсөн хийгээд Төвд орон Монголын хаад дээдсийн эрхшээлд орж, төр баригч ноёд язгууртанд цэргийн татвар хураалгах ёс журам бий болжээ.

Чухам энэ л үеийн Монгол-Төвдийн харилцааны түүхтэй Төвдийн энэ их бандидын намтар түүх илүүтэй холбогддог. Төвдөд номын олон ёс буйн дотроос Сажа-гийнхан хүчирхэг, нөлөө ихтэй байв. Бурханы номын ёсонд мэргэшин Төвд оронд алдар нэр нь дуурссан Сажа бандидын тухай сонсоод 63 нас сүүдэр зооглоод байсан Сажа бандида-г дөрөвдүгээр жарны модон луу жил 1244 онд Монголын ноён Годан бээр Монгол оронд ном номлох багшаар морилохыг айлтгасан бичгийг элдэв зүйлийн бэлэг сэлтийн хамт өргөн барьж элч илгээсэн байна.

Бичгийн дотоод утгаас үзвэл, заллага айлтгасанд эс морилбоос Төвдөд цэрэг илгээнэ хэмээх нь тодорхой байсан тул насан өндөр болсон ч ард иргэд болон шашин номынхоо амгалан тайван байдлын төлөө, мөн авга Содномзэмо-гийнхоо "...умар зүгээс гахай ханшаарт гүталтай, харцгай малгайтай элч заллага айлтгаж ирвээс тэр орноо заларваас шашин амьтанд агуу их тусыг зохиох болно" хэмээн эш үзүүлсэн ёсоор амь биеэ хайрлалгүй заллагыг хүлээн авч, ач Пагва, Чагнаа хоёрыгоо дагуулан, Монгол оронд морилсон түүхтэй.

Сажа бандида 65 настайдаа дөрөвдүгээр жарны гал морь жил, 1246 оны найман сард Монголын ноёны төр байрлаж байсан Лянь Жү-д залран очсон боловч Годан ноён Гуюгийг хаан өргөмжлөх Их Хурилдайд оролцохоор Хархорум руу явсан байсан тул уулзаж чадалгүй хүлээж байгаад буцаж ирэхэд нь гал хонь жилийн анхдугаар сард учран золгож, номын их авшиг хүртээжээ.

Годан ноён уяман өвчнөөр өвчилсөнд Сажа бандида эдгээсэн бөгөөд бурханы номын шавь нар, бусад номын ёсны багш нарын бүгдийн төрүүнд суух хүндэл хүртэв. Хаан, түшмэл, албатад ч мэдэхүйеэ хялбар олон номыг зарлиглаж, Монгол оронд бурханы номын ёсыг урьдаас үлэмж өргөн дэлгэрүүлжээ. Таван үзүүрт ууланд морилж, тэнд орших их бясалгагч нарт судар тарнийн номыг таалалд нь нийцүүлэн соёрхсон ажгуу.

Төвдөөс багш шавь, буяны садан, мэргэд бээр Төвд орондоо түргэн буцаж ирэх хэрэгтэй хэмээн хичээнгүйлэн ахин дахин айлтасны хариуд: Сажа бандида бээр *Үй, Зан, Аари сэлтийн буяны садан, өглөгийн эздэд илгээв* хэмээх зарлиг бичиг илгээсэн байдаг. Энэ бичгийн дотор Монголын хаад ноёд цэрэг олонтой, хүчирхэг бөгөөд бууж өгөөгүйг цэргийн хүчээр эзлэгдэ ноён язгууртныг ч Монголын өөрийн хүнээр захируулан тавьдаг. Цэрэг илгээх хэрэггүйгээр өөрсдөө бууж өгөгсдийн ноёныг өөрсдийнх нь дотроос захируулах ялгавартай. Монгол язгууртан өөрийн шар

хүмүүст ч татвар, улаа их оногдуулах бөгөөд бууж өгөхийг айлтгасан болон цэрэг илгээж эзэлсэн аймгийн шар хүмүүст татвар, өртөөний бага зэрэг ялгаа буй. Хааны илгээсэн алтан гэрэгэ-т элч нарыг сайн уттах хэрэгтэй гэх зэргээр бичжээ. Иймийн тул Сажа бандида бол Төвд Монголын харилцааны түүхэнд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн Төвдийн шашны элч, нийгмийн зүтгэлтэн юм.

Сурвалж бичгүүдэд Сажа бандида монгол үсгийг зохиосон гэсэн мэдээ байдаг боловч шинээр зохиосон бус монгол бичгийн дүрэм, хэлзүйг боловсронгуй болгосон гэж судлаачид үздэг. Тэр бээр номлол сургаалаа айлдан, шашин амьтны тусыг зохиосоор 1251 оны төмөр гахай жил 70 настайдаа Годан хаантай нэг жил. Лянь Жүд нирваан дүрийг үзүүлэн таалал төгсчээ.

Зохиол бүтээл

Сажа бандида арван долоон настайгаасаа эхлэн зохиол бүтээлээ туурвиж эхэлсэн ажээ. Анхны зохиол нь "Ая хөгжмийн шастир" нэртэй. Түүнээс дараалан гурван боть орчим зохиол бүтээл туурвиснаас "Чадагчийн тааллыг машид гийгүүлэгч шастир", "Сайтар номлосон эрдэнийн сан", "Гол ёсыг сайтар номлосон хэмээх шастир", "Номд орох үүд хэмээх шастир", "Дуунд орохуй хэмээх шастир", "Үгсийн сан хэмээх шастир" болон түүний тайлбар, "Шалгадаг ухааны язгуур үндсийн сан", "Гурван санваарын сайтар ялгал" зэрэг зохиолууд нь ихэд нэрд гарч, олны хүртээл болжээ. Зохиол бүтээлүүдийг нь Төвдийн Үндэстний Хэвлэлийн хорооноос 2007 онд эмхтгэн хэвлүүлсэн *Mes po'i shul bzhag* цуврапын 15-18 дугаар ботиудад оруулсан байна.[4]

Сажа бандидын намтрууд гэвэл: Пагва ламын зохиосон "Сажа банчэний намтар", Сажа банчэний өөрийнх нь шавь Лхоба ханчэн Ринчэнбалын зохиосон "Их Сажа бандидын намтар", Сажа дагчэн Амэй Агваангунгаасодномын зохиосон "Сажа-гийн угсаа залгамжлал эрдэнийн сан хөмрөг" зэрэг болно.

Орчуулагчдын товч намтар

Энд "Субашид"-ын зургаан монгол орчуулгыг толилуулж буйн хувьд бичгийн энэ их үнэт өвийг бидэнд өвлүүлэн үлдээсэн хос хэлт дуун хөрвүүлэгч эрдэмтдийн намтар, бүтээлийн талаар цухас дурдах нь зүйтэй болов уу.

Сономгара-гийн намтар, бүтээлийн товч

Сономгара-гийн намтар түүхийн талаарх мэдээ тун ховор юм. Судлаачид түүний зохиол бүтээлийг XIII-XIY зууны үед хамаарууддаг. Сономгара орчуулгадаа өөрийгөө "тарнич тойн" хэмээн тэмдэглэсэн нь түүний судар дандарт мэргэшсэнийг харуулж буйн дээр "тойн" гэдэг нь сурвалжит гэр бүлээс гаралтай лам хүн байсныг илтгэнэ.[5]

Зая бандидын намтар, бүтээлийн товч

Монголчуудын дундаас төрөн гарсан их хутагт, эрдэмтэн лам нарын нэг Ойрадын Зая[6] бандида Намхайжамц бол нийгэм, улс төр, шашин, хэл бичгийн нэрт зүтгэлтэн, чадварлаг орчуулагч, шүлэгч байжээ.

---

[4] *Mes po'i shul bzhag* Sa skya gong ma rnam nga'i gsung 'bum dpe bsdur ma las a pan kun dga' rgyal mtshan gyi gsung pod gnyis pa bzhugs. *Dpal brtsegs bod yig dpe rnying zhib 'jug khang nas bsgrigs* Krung go'i bod rig pa dpe skrun khang. 2007.

[5] Р Отгонбаатар. *Колофон одного раннего монгольского перевода "Субхашиты"* Цэндийн Дамдинсүрэн К 100 летию со дня рождения Москва. 2008 166

[6] Санскрит үг Jayā Төвдөөр rgyal ba, монголоор "ялгуусан" гэнэ

Зая бандидын намтарт холбогдох чухал сурвалж бол 1691 оны орчим хэлмэрч сойвон Раднаабадраа-гийн зохиосон "Равжамба Зая бандидын тууж сарны гэрэл оршвой" юм. Уг намтар зохиолд 1616 оноос 1690 оны хооронд Ойрад Монголын түүхэн хэрэг явдлыг нууж хаалгүй үнэнээр бичжээ.

Зая бандида Намхайжамцын намтрыг бичихдээ түүнийг Хошууд ястан, Гөрөөчин оттийн Шангас омгийн хүн гэжээ. Өвөг эцэг нь Хүнгүй Заяач гэдэг хүн байсан бөгөөд түүний хүү Баавхан найман хүүтэй байсны тавдугаарх нь Намхайжамц ажгуу.

Тэрбээр 1599 оны шороон гахай жил төрж, Ойрадын язгууртны хөвгүүдийн адил амьдарсаар арван долоон нас хүрэх үед Ойрадын ноёд нэг нэг хүүгээ лам болгож эхэлсэн бөгөөд Байбагас баатар түүнийг үрчлэн авч хүүгийнхээ оронд сүмд суулгаж сахил хүртээсэн байна.

Зая бандида Төвдөд олон жил ном үзэж, буддын их таван ухаанд гарамгай мэргэшсэнээр "Равжамба бандида" цол хүртсэн юм. 1616 онд Төвдийг зорин явж Хөх нуурт хүрээд улмаар 1617 онд Брайбүн хийдэд очиж шавилснаас 1638 он хүртэл 20 гаруй жил Төвдөд суугаад улмаар 1638 онд Төвдөөс Ойрад нутагтаа буцаж иржээ.

"Сарны гэрэл"-д дурдсанаар Төвдийн 5 дугаар Далай лам Лувсанжамц, Намхайжамцыг Дөрвөн Ойрадад буцахын өмнө "...Миний төлөө монгол хэлтэнд шашин хийгээд амьтанд ном орчуулж туслан үйлд..." [7] хэмээн зарлиг болсноор нутагтаа буцаж ирснээс эхлэн олон газар уригдан залагдаж, шашин номын үйлсийг дэлгэрүүлж явсан аж.

1641 оны хавар Засагт хан, улмаар Түшээт хан, Цэцэн хан нарт залагдан явсаар 1642 онд Ойраддаа буцаж ирсэн бөгөөд Халхын гурван аймагт ингэж зочилсныхоо дараахан 1645 онд Ижил мөрний Халимагт очжээ. Зая бандидын, газар газар морилон очиж явсны учир бол богд Зонхова-гийн шашныг дэлгэрүүлэхийн сацуу Халх, Ойрадыг эвлэрүүлэн монголчуудыг Манж чин улсын түрэмгийллийн эсрэг нэгтгэх гэсэн улс төрийн эчнээ бодлого байсан гэж судлаачид үздэг. Түүний намтраас харвал Ойрадын ноёдыг хооронд нь эвсүүлэх, Халимагийг Ойрадын удирдлагад нэгтгэх, Халх Ойрадыг найрамдуулах зэргээр Монголын улс төрийн түүхэнд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн хүн болох нь тодорхой. Түүнчлэн ингэж явах зуураа олон арван судар номыг монгол хэлээр орчуулан олон нийтэд түгээн хүргэх буянтай үйлийг тасралтгүй үйлдсээр явжээ.

Мөн түүний, түүхэнд бүдгэршгүй ул мөрөө үлдээсэн нэг гол гавьяа бол 1648 онд тод үсгийг зохиосон явдал байлаа. Үүгээрээ Энэтхэг, Төвдийн ном зохиолыг ойрад аялгуунд орчуулах боломжийг буй болгосон юм. [8] Тэрбээр юуны түрүүнд харь үндэстний бичиг үсгийг авч хэрэглэхийг урьдал болгосонгүй, ярианы хэлнээс нэлээд холдсон худам монгол бичгээ нарийн тодорхой болгож ярианы хэлэндээ ойртуулах чиг барьсан нь сайшаалтай. Тод үсэг нь худам монгол бичигт ижил төмдэглэдэг авианчудыг тус бүрт нь ялган тодорхой болгосон үсэг бичиг болно. Зая бандида нэдүгээрт, улс төрийн учир шалтгаанаар, хоёрдугаарт шашин номыг өргөн дэлгэрүүлэх зорилгоор нийт монголчуудад зориулж, [9] тод үсгийг зохиосон боловч

---

[7] Раднабадра. *Равжамба Заябандидын тууж сарын гэрэл хэмээх оршвой* 2 дугаар хэвлэл. Хэвлэлд бэлтгэсэн Ж. Цолоо, Ц. Хосжаргал. Уб. 1997. 3а.

[8] *Тод үсэг суралцын зарим асуудал* ШУА ХЗХ. Уб 1999

[9] Ихэнх судлаачид тод үсгийг Ойрадын ард түмэнд зориулж зохиосон гэдэг ч Х.Лувсанбалдан абугайн нийт монголчуудад зорилан зохиосон гэдэг санал илүү зүйд нийцэх буюу хэмээн бодож

монгол даяар урт удаан хугацаанд хэрэглэгдэж чадаагүй билээ. Гэхдээ монголчуудын хэрэглэхээр оролдож байсан бусад үсгээс хамгийн удаан хэрэглэгдсэн бөгөөд Шинжаанд эдүгээ хүртэл хэрэглэсээр байна.

Их хутагт 1650 онд Төвдөд заларч 1652 онд буцаж ирсэн бөгөөд 1662 оны намар дахин морилж, Лхас орохоор явах зам зуур өвчний улмаас жанч халжээ.

Орчуулгын ажил үйлс
Ойрадын Зая бандида олон арван ном зохиолыг монголоор орчуулсан гавьяатай. Раднаабадраа-гийн бичсэн Зая бандидын намтарт 1650 оны барс жилээс 1662 оны барс жил хүртэл "Хошууд, торгууд, дөрвөд, зүүнгар тэргүүтэн дөрвөн Ойрад бүгдэд судар, зарлиг, шашдир олныг орчуулсан"[10]-ыг тэмдэглээд арван хоёр жилийн дотор орчуулсан зуун далаад зохиолын нэрсийг жагсаажээ.

Түүний ном судар орчуулж байсан цаг хугацааг Х. Лувсанбалдан абугай нэлээд эш үндэстэй түүхэн баримтад тулгуурлан судалж, 1642-1661 он гэж үзсэн байдаг. Намхайжамц 1650 оноос бус 1642 оноос эхлэн ном орчуулсан гэж Х. Лувсанбалдан абугайн тэмдэглэсэн баримтаар бол тэрбээр 1642 онд "Банчин хутагтын тууж"-ийг орчуулж, мөн оноос "Эцгийн ном"-ыг орчуулж эхлээд 1643 онд дуусгаж, 1643-1644 онд "Манигамбум"-ыг орчуулжээ. Ер нь "Сарны гэрэл"-д Зая бандидын өөрийн нь орчуулсан 177 ном, гурван шавийн нь нэмж орчуулсан 37 номын нэрийг дурдсан боловч өнөө хэр гадаад дотоодын номын хөмрөгүүдээс чухамхүү Зая бандидын орчуулга гэж нэрлэгдэж болох 60 гаруй номыг олоод байна.[11]

Зая бандида ном орчуулахдаа төвд эх бичгийг хараад монголоор дуудахад хүрдан бичээч тэр доор нь үнсэн самбарт бичиж авдаг байжээ. Дараа нь бас нэг бичээч цаасанд хуулан бичдэг байсан байна. [12] Тэрбээр бурханы номыг нийтэд дэлгэрүүлэхэд чухал хэрэгцээтэй төрөл зүйл бүхнээс орчуулах зорилго тавьж түүнийгээ биелүүлсний зэрэгцээ шашны нараа ном орчуулахад заан сургах их үйлсэд ихээхэн хувь нэмэр оруулсан аж.

Мэргэн гэгээний намтар, бүтээлийн товч

Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцан бол XVIII зууны үеийн Монголын соёл шинжлэх ухааны жинтэй нэмэр оруулсан, монгол, төвд, хятад, санскрит, манж зэрэг таван улс үндэстний хэл бичигт тэгш мэргэшсэн хүн юм.

Урадын баруун гүнгийн хошуу хийд болох Мэргэн сүм байгуулагдсанаас хойшхи гурван зуун хориод жилийн хооронд тус хийдийн найман гэгээн жанч халснаас гуравдугаар дүрийн гэгээн Лувсандамбийжалцан хэмээх энэ эрхэм эрдэмтний нэр алдар олон улс үндэстний дунд "Урадын мэргэн гэгээн" гэж алдаршсан ажгуу. Иймээс "мэргэн" гэдэг цолноос үүдэн тус сүмийг "Мэргэн зуу" хийд гэх болжээ.

Мэргэн гэгээний төрсөн, нас барсан он цагийн талаар судлаачид харилцан адилгүй санал дэвшүүлсэн байдаг. Академич Д. Цэрэнсодном "...III дүрийн мэргэн гэгээн нь Улаанцавын чуулганы Урадын дунд гүнгийн хошуунд улаагчин тахиа 1717 жил онд мэндэлжээ... Тэнгэрийн тэнгэсний 31-р он нохой (1766) жил зуны эхэн сараас

байна. Учир нь Зая бандида "Үсгийн найрлага" хэмээх цагаан толгойнхоо төгсгөлийн үгэнд ".. омог Монгол улсын хувьтанд хялбар болгохын тул " гэж бичсэнээс зорилго нь тодорхой харагдана

[10] Раднабадра *Равжимба Заябандидын тууж сарын гэрэл хэмээх оршвой* 2 дугаар хэвлэл Хэвлэлд бэлтгэсэн Ж. Цолоо, Ц. Хосжаргал Уб. 1997. 9а

[11] Х. Лувсанбалдан. *Тод үсэг түүний дүрслэлүүд* Уб. 1975. 126.

[12] Дээрх ном. 146

амаргүй байсаар зуны дунд сарын шинийн нэгэнд нирваан дүр үзүүлэв"[13] гэсэн бол Германы эрдэмтэн проф. Хайссиг "Монгол модон барын номын бүртгэл", "Монгол ардын шажин суртахууны тухай" гэсэн хоёр номдоо нэлээд тодорхой өгүүлжээ. Тухайлбал, "Монгол ардын шажин суртахууны тухай" гэсэн номдоо Мэргэн гэгээний "Алтан товч"-ийн талаар бичсэн судалгаандаа түүнийг 1730-аад онд төрөөд 1780-аад онд нас барсан бололтой гэж таамагласан байна. Тэрчлэн Урадын "Мэргэн гэгээний гол онцлог бол зохиол бүтээлээ үндэснийхээ хэлээр бичиж туурвиж байсанд оршино"[14] гэж тэмдэглэсэн байна.

Тэрбээр Урадын баруун гүнгийн хошууны Ловчин хэмээх хүний гэрт Манж Чин улсын Энх-Амгалан хааны 56 дугаар оны улаагчин тахиа жил буюу 1717 онд мэндэлж, 1721 онд таван настайдаа Улаанцавын чуулганы Урадын баруун гүнгийн хошуу хийд болох Мэргэн сүмийн гуравдугаар дүрийн гэгээн ламаар ширээнд залагджээ. 1766 оны улаан нохой жил өвчний улмаас таалал болжээ.[15]

Мэргэн гэгээн Төвдийн Зуу хийд, цаашлаад Энэтхэг, Балба, Афганистан хүртэл эрдэм ном сурч яваад гучаад настайдаа монгол, төвд, манж, хятад, санскрит зэрэг олон хэл мэддэг их эрдэмтэн болсон байна. Түүний эрдэм мэдлэгийн цар хүрээ өргөн, сэдэв агуулгын талаар гүн ухаан, түүх, нийгэм, ёс суртахуун, улс төр, шашин шүтлэг, иргэний зан үйл, уран зохиол, анагаах ухаан, гоо зүй, сурган хүмүүжүүлэх ухаан, сэтгэл зүй, одон зурхай, дуу хөгжим, уран зураг, хэлний зүй, найруулга зүй, орчуулга, зохист аялгуу, логик зэрэг олон төрөл байх бөгөөд нийт зуу гаруй зүйл байх ажээ. Зөвхөн хэл бичиг сурах тухайд түүний бичсэн "Арван хоёр цагаан толгой", "Арван хоёр цагаан толгойн хувирал" гэх зэрэг сурах бичгүүд байдаг.

XVII-XVIII зууны үед Монголын эрдэмтэн лам нарын олонхи нь Энэтхэг, Төвдийн соёлд суралцан ном зохиолоо төвд хэлээр бичиж байсан бол Мэргэн гэгээн монгол хэлээр бичиж, сүм хийдийнхээ уншлага, хурлыг монголоор унших ая данг боловсруулж, нутаг оронд нэвтрүүлж байснаараа ихээхэн онцлогтой юм. 1765 онд "Их монгол улсын үндсэн Алтан товч тууж оршив" хэмээх түүхэн зохиолыг монгол хэлээр туурвихдаа 33 жижиг бүлэг болгон, бүлэг бүрийнх нь эцэст "Завсрын шүлэг" шигтгэн бичсэний сацуу яруу сайхан шүлэг сургаалын зохиолыг монголоор чадамгай шүлэглэн орчуулж, бас өөрөө сонирхолтой сургаалын шүлгүүд зохион нийтийн хүртээл болгож байсан нь өргөн олонд түгээж, эдүгээ чамлахаргүй өв уламжлан иржээ.

Зохиол бүтээлүүд нь XVIII зуунаас бар болон гар бичмэлээр, мөн ард олны амаар дамжин бидний үед хүрчээ. Мэргэн гэгээний орчуулгын бүтээлүүд дотор төвд, санскрит хэлээр зохиогдсон, буддын мэдлэг ухаанд багтах ном судрууд ихэнх хэсгийг эзэлдэг. Одоо мэдэгдэж байгаагаар хамгийн анх барлагдаж хэвлэгдсэн томоохон орчуулга нь Төвдийн нэрт эрдэмтэн Сажа бандида Гунгаажалцаны зохиосон "Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир" болно. Тус орчуулга XVIII зууны далаад оны үед Бээжин хотод модон бараар хэвлэгджээ.

---

[13] *Монголын уран зохиолын тойм* Уб. 1977. БотьII. 85

[14] Дээрх ном.

[15] Мэргэн гэгээний амьдарч байсан он цагийн талаар эрдэмтдийн санал зөрүүтэй, нарийн тогтоогоогүй хэдий ч Өвөр Монголын эрдэмтэн Б. Мөнх баримт материал гулгуурлан илүү оновчтой тодорхойлжээ Б. Мөнх. *Мэргэн гэгээн Лувсандамбижалцан*. ӨМСХХ. 1995. Б. Мөнх. *Урадын мэргэн гэгээний үтэг соелын үйл ажиллагааны уламжлал шинэчлэл*. ӨМСХХ 2004.

Цахар гэвшийн намтар, бүтээлийн товч

Нэрт эрдэмтэн, зохиолч, орчуулагч Цахар гэвш Лувсанчүлтэм 1740 онд Цахар найман хошууны хөвөөт Цагаан хошууны нутаг Сайхан нуурын хөвөөний Ихнуур сумын Бор толгой хэмээх газар малчин ард Уйгуд овгийн Цэгонжалын ууган хөвгүүн болон мэндэлжээ. Ах дүү наймуулаа, гурван эрэгтэй, дөрвөн эмэгтэй дүүтэй.

Лувсанчүлтэм долоон настайдаа авга ахаараа монгол бичиг заалган суралцсанаас гадна төвд бичигт суралцан их удалгүй төвд хэлнээс зохиол бүтээл орчуулах оролдлого хийж эхэлжээ. Улмаар Долоон нуурт очиж түүх шастир сонирхон судлах болсон ба хорин гурван настайдаа шашны гүн ухааныг судалж судар дандарын номд мэргэжиж, нэр алдар нь дуурсах болжээ.

Тэрбээр гүүш цорж Лувсанжамбал, мэргэн гүүш Агваанринчин, Мянган равжамба, цорж Донров, Ажаа Лувсандамбийжалцан нарыг багшид шүтэж, судар дандарын номд мэргэжсэн байна. 28 настайдаа багш Ажаа Лувсандамбийжалцаны бүрэн ботийн хэвийг бэлтгүүлж, 38 настайдаа, сууж байсан хийдийнхээ зарим уншлагыг монгол хэлээр хуралд уншуулах ажлыг удирдаж, Цагаан уулын сүмд харчуулыг монгол ном уншлагын хуралд суулгаж, тэднийг монгол хэлээр орчуулсан номын бар сийлүүлэх, хэвлэх ажилд татан оролцуулж байсан зэрэг нь монгол үндэсний хэл бичгийг сургах, бичиг үсгийн боловсролыг дээшлүүлэх талаар түүний хийж бас нэг бүтээлч ажил юм.

Лувсанчүлтэм 39 настайдаа Төвдийн Гунгаажалцаны зохиосон "Субашид" хэмээх иргэний алдарт сургаалын зохиолыг монгол хэлэнд яруу сайхан шүлэглэн орчуулсан төдийгүй тайлбар зохиож 1779 онд барлуулсан нь "Субашид"-ын тайлбар чандманийн түлхүүр" хэмээх үлгэрийн цоморлиг бөгөөд монголчуудын дунд ихэд тархан алдаршжээ.

Цахар гэвш 41-42 настайдаа Банчэн Эрдэнийн зохиосон "Сайн оюут ламын намтар-нууц бошиг" нэртийг монгол хэлэнд орчуулсан байна. 47 настайдаа "Зонхавын намтар"-ыг монгол хэл дээр зохион эхэлж, 48 настайдаа Цагаан уулын сүм буюу "Шарын шашныг баригч сүм" нэрт их дуганыг бариулж улирлын чанартайгаар монгол номын хурал үүсгэж, монгол номын бар сийлэх, барлах, сүмбүмийн хэвийг хадгалах газар болгон ашиглаж байжээ. 1801 онд "Жанжаа Ролбийдоржийн намтар"-ыг монгол хэлэнд орчуулж, 63 настайдаа "Зонхавын намтар"-ыг төвд хэлээр зохиожээ. 69 настайдаа "Тус жаргаланг ашид дэлгэрүүлэх сүм"-ийг байгуулжээ.[16]

Цахар гэвшийн орчуулгуудаас "Рашааны дусал", "Субашид" хоёр нь монголчуудын дунд ихэд дэлгэрч, төр иргэний боловсролыг хөгжүүлэхэд сурах бичгийн чанартайгаар хэрэглэгдэж байсан билээ.

Тэрбээр олон зохиол бичиж туурвиснаас дурдвал "Бөө зэргийг шүтэж үл болохуй", "Дулдуйн уттын жишээ", "Төвд үсгийн орох ёсон ба тийн ялгал", "Долоон залуу охины тууж", "Ачит эцэг эхийн ачийн хариу шүлэг", "Ойрад хаадын түүх" зэрэг нь ихээхэн сонирхолтой юм. Цахар гэвш монгол төвд хоёр хэлнээс аль алинд нь буулгадаг гарамгай дуун хөрвүүлэг, сайн зохиолч төдийгүй зурхай, анагаах ухааны талаар өндөр мэдлэгтэй эрдэмтэн байсан учир тухайн үедээ гайхагдаж, шидтэний эрхэт Цахар гэвш эрдэнэ хэмээх алдар цуутай болжээ. Тэрбээр багадаа авга ахаасаа монгол төвд бичиг сурч, удалгүй төвдөөс ном судар орчуулах болсон бөгөөд идэр

[16] Л. Хүрэлбаатар *Монгол орчуулгын товчоон* Уб 1995. 103

залуу үедээ шашны гүн ухаан сурч судлан судар дандарын номд мэргэжээд нэрд гарсан байна.

Нэрийг нь санскритаар "Сумадишила" гэх бөгөөд олонхи зохиолдоо нэрээ ингэж тэмдэглэсэн байдаг. XIII зууны дунд үеэс XIX зууны эхэн үеийн Монголын орчуулгын зохиолд Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн оруулсан хувь нэмэр их юм.

Цахар гэвшийн шадар шавь Лувсансандүвням, багшийнхаа намтрыг Лувсанмолом, Лувсанжамъянданзан нарын хүсэлтээр 1817 оны цагаан сарын шинийн нэгнээс эхлэн тэр жилийнхээ гуравдугаар сарын арван таванд "Эрдэнэдэш"-ийн сүмд төвд хэлээр бичин төгсгөөд түүний дараа жил билгийн гуравдугаар сарын арванд монголчлон орчуулж Цагаан уулын сүмд барлан хэвлүүлжээ. Уг намтар "Гэтэлгэгч дээд лам адилтгашгүй ачит богд Сумади шила шрибадраа-гийн гэгээний ерөнхийн зохиол намтрыг товчийн төдий өгүүлсэн сүсгийн лянхуаг мөшөөлгөгч нарны гэрэл дээд мөрийг гийгүүлэн үйлдэгч хэмээгдэх оршив" хэмээх нэртэй. Нийт 7 бүлэгтэй.

Эрдэм мэдлэгээрээ сайрхдаггүй, даруу төлөв, нэр алдарт дурладаггүй их энгийн хүн байсан бөгөөд ноён цорж хэргэм, гавж аграмба цол өргөхөд хүлээж аваагүй байна.[17] 71 насныхаа цагаан морин жил 1810 онд таалал болжээ.

Дана-гийн гэгээний намтар бүтээлийн товч

Дана-гийн гэгээн бол Буриадын эрдэмтэн лам Төгөлдөрийн Галсанжинба[18] юм. Түүний амьдрал, үйлсийн талаарх мэдээ харьцангуй ховор. Шинжлэх ухааны хүрээнд Галсанжинбын нэрийг Монголын төвд судлаач профессор Ц. Дорж анх дурдажээ. Тэрбээр "Төвд-Монгол дохионы бичиг, түүвэр нэрсийн тухай" хэмээх бүтээлдээ Галсанжинбын намтрын холбогдолтой мэдээг тэмдэглэсэн байдаг. Галсанжинба нь санскритаар "kalpabhadradāna" буюу монголоор "Сайн галавын өглөг" хэмээсэн утгатай. Тиймээс нэрийн сүүлийн "жинба" хэмээхээр товчлон Дана гэж нэрлэсэн ажээ.

XIX зууны үед Буриадын Агын хийдэд Галсанжинба нэртэй нэгэн үеийн, хоёулаа дорнын боловсролтой хоёр эрдэмтэн лам байсныг өнөө хэр судлаачид хольж хутган эндүүрсээр ирсэн байдаг. Нэг нь дурдан буй Төгөлдөрийн Галсанжинба, нөгөө нь Дэлгэрийн Галсанжинба[19] юм.

1811-1826 оны хооронд Агын буриадын тал нутагт Агын дацан (1811-1816), Цүүгэл дацан (1826), Зугалай дацан (1826) гэж гурван дацан байгуулагдсанаас Агын дацанг Хорийн найман овгийнхон буюу 1. Шарайд, галзуд, халибин, 2. Цагаан, Хуацай, 3. Хүбдүүд, харгана, 4. Бодонгуд нар үндэслэжээ.[20]
Агын буриадын тайш Тобоевын хүү, Агын дацангийн 5 дугаар ширээт Мэндгүй цорж буюу Дана-гийн гэгээн хэмээн алдаршсан Төгөлдөрийн Галсанжинба, Хуацай овгоос гаралтай бөгөөд мэндэлсэн болон таалал төгссөн он цаг нь тодорхойгүй байна.[21] 1858 онд Агын дацангийн 5 дугаар ширээтээр залагджээ. Тэр бээр дорнын

---

[17] *Монголын уран зохиолын тойм*. Уб. 1977. Боть. II. 617.

[18] Төвд хэлний "sbyin pa" буюу өглөг гэдэг үг мөн тул "Жинба" гэж бичвээс зохилтой.

[19] 1816 онд төрсөн. Харгана овгоос гаралтай. Онон Цүүгэл дацангийн хоёрдугаар ширээт 1864-1872 оны хооронд өөрийнхөө намтрыг төвд хэлээр бичсэн нь 6 бүлэг, 55 хуудастай.

[20] Д С.Жамсуева. *Агинские дацаны как памятники истории культуры*. Улан-Удэ. 2001 Стр 34

[21] Дугар Нимаев 1871 он гэж тэмдэглэжээ. Дугар Нимаев.Ц А *Зерцало мудрости, разъясняющее принимаемое и отвергаемое по двум законам* Вступительная статья, подготовка старомонгольского текста, русский перевод и примечания к нему Улан-Удэ. 1966. Нацов. 1873 онд таалал төгссөн гэжээ Г. Д. Нацов *Материалы поламаизму в Бурятии* Улан-Удэ. 1998

болон буддын боловсролыг эзэмшсэн Буриадын нэрт зүтгэлтэн төдийгүй төвд, монгол хэлээр зохиол бүтээлээ туурвиж, мөн олон тооны ном зохиолыг төвд хэлнээс орчуулж байжээ.

Орчуулсан зохиолынхоо төгсгөлд Агваанлувсангалсанжинба хэмээх нэрийнхээ хагас "жинба" гэдгийг санскритаар хөрвүүлж "Дана", бүтэн нэрээ "Галбабадраадана" гэх мэтээр бичдэг байжээ.

Урадын Мэргэн гэгээн Дамбийжалцаны орчуулсан "Субашид" хэмээх иргэний алдартай сургаалын зохиолыг өчүүхэн засаж бичсэн бөгөөд үүнийг 1889 онд Агын Дэчинлхүндэвлин[22] хийдэд буриад модон бараар хэвлэжээ.

Түүний зохиосон "Нэр утгыг тодотгогч" хэмээх төвд-монгол дохионы бичиг нь мөн тэр үед модон бараар 220 хуудастай хэвлэгдэж. Буриад монголд ихэд алдаршжээ. Иймэрхүү толь бичиг 1. Төвд хэл сурч судлах 2. Төвд хэлнээс монгол хэл рүү орчуулга хийх гэсэн хоёр зүйлийн уламжлалтай байсан бөгөөд Галсанжинбын толь бичиг хоёрдугаарх зүйлд хамаарна.

51 настайдаа, Онон Цүүгэл дацанд амьдарч байсан Дэлгэрийн Галсанжинбынд очиж байжээ. Судлаач Чойжилсүрэн Цүүгэл дацангийн номуудын гарчигтаа Төгөлдөрийн Галсанжинба "Мэндгүй цорж" гэж алдаршсан тухай тэмдэглэжээ.

Хэд хэдэн мэдээ баримтаар бол Галсанжинба буддын их таван ухааныг судлах, чойрын дацан "Лэгшад сан дэ лин"-г 1861 онд үндэслэн байгуулсан байна. 1867 онд гэрбээр "Их бандида" цол хүртсэний зэрэгцээ "Зурхайн үндэс" хэмээх зохиолыг туурвиж, зурхайн дацанг шинээр үүсгэн байгуулжээ.[23]

XIX зууны 60-аад он буюу Төгөлдөрийн Галсанжинба ширээтийн үед тус дацанд ном судар барлан хэвлэх газар буй болсон нь тухайн үедээ Байгал далай орчмын хэвлэлийн томоохон төв болж байжээ. Үүний хэрээр, уг хийдийн эрдэмтэн лам нар болон дацангийн үйл ажиллагаа, өндөр түвшний чанартай сургалт нь Төв Азийн буддын ертөнцөд алдаршин, бусад дацангуудад тодорхой нөлөө үзүүлсэн ажээ. Дацангийн бар хэвлэлийн чанарыг судлаачид өндрөөр үнэлэхийн сацуу тод гаргацтай гэдгээрээ дэлхийн Дорно Дахины Судлалын номын сангийнхны бахархал болсон байна.

Агын хийдэд буддын олон тооны төвд, монгол зохиолыг барласны дотор Галсанжинбын зассан "Субашид"-ын орчуулга болон түүний зохиосон "Төвд-монгол толь бичиг, мөн Лувсанринчэний "Төвд-монгол толь бичиг" зэрэг хэвлэгджээ.

Дана-гийн гэгээн Мэргэн гэгээний орчуулгыг төвд эхтэй тулган нэгбүрчлэн үзэж зассан нь илэрхий бөгөөд олонхи бадагт ямар нэг байдлаар гарч хүрч, үгийн сангийн хувиргал хийсэн төдийгүй уттын хувьд мадагтай зарим зүйлийг залруулсанд орчуулгын үнэ цэнэ оршино.

---

[22] Агын дацангийн төвд нэр.

[23] Р.Е. Пубаев. *Известные люди Бурятии.* Выдающиеся бурятские деятели (XVII-нач. XX в.) Часть I. Выпуск II. Улан-Удэ: изд-во Бурятского госуниверситета. 2001.

Сумадираднаагийн намтар бүтээлийн товч

Олноо Номтын Ринчэн хэмээн алдаршсан Лувсанринчэний нэрийг санскритаар Сумадираднаа гэдэг. Төвд, монгол, орос хэлээр ном зохиолоо бичдэг байснаас гадна манж, санскрит хэлийг сайтар эзэмшсэн алдарт орчуулагч, чадварлаг шүлэгч, хэл шинжлэлч, түүхч эрдэмтэн лам байжээ. Тэрбээр 1821 онд Хорь Буриадын Эрхирик тосгонд мэндэлжээ. Долоон насны үедээ Дээд Үдийн орос сургуульд сурч байгаад арваад настайдаа Чулуутын хийдэд шавилан сууж монгол, төвд, самгарди бичгээ сурапцжээ. Гучаад настайдаа Цүүгэл дацангийн хамба болж 1857 оноос ширээт ламаар өргөмжлөгдсөн ажээ.

Лувсанринчэн Агын дацангийн ширээт лам байсан тул сахил санваар сахиж, гэргий авч хүүхэд төрүүлээгүй болов уу гэсэн таамаглал байсан боловч сүүлийн үеийн судалгааныудад 45 насны үедээ сахил санвааараа орхиж, Тагар ноёны охин Байнжил хэмээгч бүсгүйг гэргий болгон Эрхириг гэдэг жижиг тосгоноо суурьшсан гэх мэдээ байдаг.[24] 1864 оны дунд үеэр ширээт ламын суудлаасаа татгалзан, гэрлэж, төрсөн тосгондоо амьдрах болсноор хэл, утга зохиолын үйлст биеэ дайчлахын зэрэгцээ гэрийн сургалтаар хүүхдүүдэд төвд, монгол бичиг зааж байв.

Лувсанринчэн А.И.Позднеев, Г.Н.Потанин, Д.А.Клеменц нарын эрдэмтэдтэй нөхөрсөг харилцаатай байсан төдийгүй 1889 онд Оросын Газарзүйн Нийгэмлэгийн Дорнод-Сибирийн тасгийн жинхэнэ гишүүн болжээ.

Түүний бүтээл туурвилд орчуулгын ажил голлох байртай байсан бөгөөд шинээр орчуулах, хуучин орчуулгын үг найруулгыг жаахан өөрчлөн засаж барлах хоёр зүйл ажиглагддаг. Монгол хэлээр бичсэн зохиол бүтээл нь онолын болон практик хоёр чиглэлтэй байж, монгол хэлний түүх ба хэлзүй, мөн анхан шатны сургалтын гарын авлага гэх мэт. Харин төвд, орос хэлээр бичсэн бүтээлүүд нь гагцхүү орос, төвд хэл эзэмшигч монгол хэлтнүүдэд туслах практик зорилготой байсан байна.

Зохиолынхоо төгсгөлийн үгэнд "гурван сэтгэхүйт Сумадираднаа, үтэл нэгэн, гурван сэтгэхүйт Ринчэн, Радна нэрт танхай нэгэн" гэх мэтээр нэрээ тэмдэглэдэг байжээ.

Зохиол бүтээл

Зохиол бүтээлээс хамгийн алдартай нь 1855 онд туурвисан "*Төвд монгол дохионы бичиг нэр, үг, утга гурвыг тодруулан харанхуйг арилгагч зүл хэмээх оршив*" нэртэй толь бичиг бөгөөд олон нийтийн дунд Сумадираднаагийн толь гэж алдаршсан юм. Энэ толь бичгийг академич Б.Ринчэн абугай 1959 онд Улаанбаатар хотноо хэвлүүлсэн билээ. Мөн 7000 орчим үг, хэллэг багтаасан "Орос-монгол толь бичиг" нь 1863 онд Казань хотод хэвлэгдсэн байна.

Тэрбээр "Субашид"-ыг хоёр дахин орчуулснаас эхнийх нь Цахар гэвшийн орчуулгыг жаахан засаад төгсгөлийн шүлэг нэмж бичин Агын дацанд барлан хэвлүүлсэн буй. Энэхүү орчуулгын эх элбэг байдаг.

Хоёр дахь орчуулгаа бүр шинээр хийсэн бөгөөд уг орчуулгын эх харьцангуй цөөн ажээ. "Субашид"-ыг тайлбарын хамт орчуулснаас гадна "Ардыг тэжээхүй рашааны дусал", түүний тайлбар "Эрдэнийн сайн хумх", "Рашааны үсэрбүр" зэрэг олон зохиолыг орчуулжээ.

---

[24] Д.Цэрэнсодном. *Монголын бурханы шашны уран зохиол* Уб. 1997. Ц.А. Дугарнимаев. *Бурятский монголист-филолог и писатель Ринчен Номтоев* 1821-1907 . Источниковедческий обзор. История и культура монголоязычных народов: источники и традиции. Улан-Удэ. 1989. 24-26.

1. Монгол бичгийн хэлний үгс

Аливаа хэлний үгсийн үндсэн санг тухайн хэлний хамгийн тогтвортой буюу уугал үгс бүрдүүлдэг. Тэдгээр нь он цагийн шалгуурыг туулж хөдөлбөргүй хэвшин тогтож чадсан, шинэ үг бүтэж хөгжихөд үндсэн суурь хэрэглэгдэхүүн болдог, нийт ард түмний мэддэг, чухал хэрэгцээт үг байна.[25] "Субашид"-ын монгол орчуулгуудын үгсийн сангийн бүрэлдэхүүнд эх хэлний уугал үгс дийлэнх хувийг эзэлнэ.

"Субашид" дахь бичгийн хэлний үгсийг ерөнхийд нь үзвэл, эдүгээ ойлгогдохоо больсон, хэлбэр бичлэг хэвээр боловч уугал утга нь шилжин хувьссан, хэрэглээний хүрээ явцуурсан, язгуур нь ойролцоо үг хийгээд бичгийн хэлэнд үлдсэн, толь бичиг, бусад бичгийн дурсгал зэргээс уул утга нь ойлгогдох боловч хэрэглэгдэхээ больсон, хуучин утга нь нутгийн аялгуу болон төрөл хэлэнд үлдсэн, авиа, хэлбэр дуурайн нэрлэсэн, эртний утга нь явцуурсан үгс гэж хувааж болох юм.

1. **ab.** *Evil, sign, omen, magic. witchcraft, sorcery.* (276). Төвд хэлний "***ltas ngan***" буюу "муу ёр" хэмээх үгийг Сономгара ингэж орчуулжээ. Эрдэмтэн Сэцэнцогт "илбэ увдис буюу муу авьяас, хараал зүхэл, бариад ба ойрад аман аялгуунд "аб буюу аби" ч гэнэ. Уйгур, түркээр "afsun" хэмээмүй"[26] гээд "МНТ"-д гарах "авидлах" гэдэг үгтэй холбон үзжээ. Ибн Муханны толь: hab, Банзрагч. Шаравсэнгийн орчуулга: qab[27].
2. **аγsu -.** *To lend, to borrow.* **asaγuγsan**[28] [aγsuγsan]**.** (275. ***g-yar ba***, 371. ***brnya***). Зээлэх[29] хэмээх утгатай энэ үг орчин цагийн монгол хэлэнд уг утгаараа хэрэглэгдэхээ больж хуучирсан боловч монгор хэлэнд эдүгээ хүртэл үндсэн утгаа хадгалан хэрэглэгдсээр байна.[30] Сономгара-гийн орчуулгад хоёр. Зая бандидын орчуулгад ганц, нийт гурван удаа тохиолдоход "***зээлэх***" гэсэн утгыг илтгэсэн төвд үгтэйгээ утга дүйж байна. 371, 275 дугаар бадгаас ажиглая.

   371. longs spyod nyams pa'i sa phyogs spang
   mi 'phrog na yang ***brnya skyis 'joms***

   Уг. Төгс эдлэл доройтсон газар зүгийг тэвч
   Эс булаавааc ***зээлээр дарах***

   СГ. Ed-i baraγuluγči γajar-a
   Es-e ber bulibasu ***aγsuγad barayu***

   ЗБ. erlige-bēr doroyituulxu, 275. aqsuqsan čimeq

   МГ. öri siri darumui, 275. jigelegsen čimeg

   ДГ. jegelilen daruyu, 275. jigelegsen čimeg

   ЦГ. jigelekü γuyuqui-bar ülü amuraγulqu, 275.jigelegsen čimeg

   СР. jegelelen qayirala kemen γuyuqui-bar ülü amuraγulayu, 275. ulirin jegelegsen čimeg

---

[25] *Орчин цагийн монгол хэлний үгийн сангийн судалгын үндэс*. Уб. 1985. 24.

[26] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир*. Зууннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ 1989. 407.

[27] Kara György. *Dictionary of Sonom Gara's Erdeni-yin sang* A middle Mongol version of the Tibetan Sa Skya legs bshad Mongol-English-Tibetan. Brill. 2009.1.

[28] **"аγsu-"** гэдэг үгийн авиа тонгорсон хэлбэр юм *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир*. Зууннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ 1989. 412, Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн аялгуурын толь* ӨМАХХ 1988. 84.

[29] **Зээлэх, агсах** гэж буулгаснаас илүү тодорхой харж болно. Sumatiratna. *Bod hor gsi brda yig mtng tshig don gsum gsal bar byed pa mun sel sgron me bzhugs so* Уб. 1959. 860.

[30] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир* Зууннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ 1989. 412.

Дээрх орчуулгуудаас харвал "**aγsu-**" хэмээх үг дундад үеийн монгол хэлэнд хэрэглэгдэж байгаад "зээлэх" гэдэг үгэнд шахагдан, эдүгээ ярианы хэлэнд хэрэглэгдэхээ больсон бололтой. "Зээл-" хэмээх үг түрүү үеийн бичгийн дурсгалуудад үгүй бөгөөд хожуу хятад хэлнээс нэвтэрсэн болох нь XYIII зууны үеийн Мэргэн гэгээний орчуулгад эхлэн гарч буйгаас харагдана.

3. **alγasangγui.** *Troubled, distracted, perturbed, distraction*. (436. ***g-yengs pa***). Сайн муу хэргийг хольцуулан бодолхийлж санаа сэтгэл нь чухам ёсноо төв болж үл чадах[31]-ыг хэлнэ. 436 дугаар бадаг:

To. sems ni rnam par g-yengs pa
СГ. alγasangγui sedkil tü kümün
ЗБ. sedkil maši alγasaqčin
МГ. ДГ. sedkil inü oyuγata ködelügči kümün
ЦГ. sanaγ-a toγtal ügei eldeb-tür kürügči kümün
СР. sanaγ-a toγtaγuri ügei teyin alγasal tan

Анхаарал төвлөрөхгүй, сэтгэл санаа хоёрдож тогтворгүй болохыг заасан бичгийн хэлний энэ үгийг орчуулагч нар ойролцоо үгээр оноожээ. "МНТ"-д мөн гардаг.

4. **alǰiγas.** *False, wrong, mistaken*. (77. 79. 267. 370. ***log pa***-буруу, 126.1.1. ***nyes pa***-гэм, 254.1.4. ***log 'dren***-буруу удирдагч , 346.352. ***'khrul ba***-эндүүрэл, ЦГ. төгс.үг. ***phyin ci ma log par***-чанх буруу бус). 1. Алдал осол, 2. Худал хуурмаг[32] хэмээх утгатай үг үг орчуулгуудад нийт арван удаа тохиолдож буйгаас ес нь Сономгара-гийн орчуулгад, нэг нь Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн орчуулгын төгсгөлийн үгэнд байх бөгөөд "*буруу, гэм, эндүүрэл*" гэсэн утгыг илтгэж буй. Зарим жишээ татвал:

77. yon tan ***log par*** sbyangs pa 'ga'
Үг. эрдмийг ***буруугаар*** сурсан зарим
СГ. erdem-i ***alǰiγas*** suruγsan aran
ЗБ. erdem *buruu* suruqsan zarim
МГ. erdem bilig *buruγubar* suduluγsan jarim-ud
ЦГ. ülü yaliqu jadaγai yabudal tu jarim kümün
СР. ülemji erdem *ese* suduluγsan jarim-ud гэх мэт.

"МНТ"-нд таван удаа гардаг.[33] "МНТ"-ны 201 дүгээр зүйлд: Жамуха алтбатуудтаа бариргдан Чингис хаанд хүргэгдэж ирсний дараа хэлсэн үгэндээ *"bi anda-aca alus-i setkigü bolun alji'as boldaba bi*", 203 дугаар зүйлд: Чингис хаан мянгатын ноёдод соёрхол өгөх үест Шихихутаг хэлсэн үгэнд: "*aman-tur saqal edüi urqutala ösčü alji'as ese setkiba je, bi*", 281 дүгээр зүйлд: Өгэдэй хан их ор сууснаасаа хойш дөрвөн зөв үйлс бүтээсэн болон дөрвөн буруу үйл хийснээ дурдсан үгэнд "алжаас" хэмээх эл үг гурвантаа гарах ажээ. Алдаа эндэгдэл гэдгийн олон тооны эртний хэлбэр юм.[34] "Ж" авиа сэлгэж "д" болсноор орчин цагийн монгол хэлэнд "*алдас*" хэмээх болсон бололтой.

5. **ana-.** 1. *To recuperate, to convalesce*. 2. *To fail, to decay, to degenerate.* Сономгара-гийн орчуулгад ганц удаа "эдгэх" утгаар тохиолдож байна. Яр шархын аньж эдгэн, өвчин эмгэгийн илаарших, мөн ан цав бүдгэрэхийг "анах" гэдэг. Харин Зая бандидын орчуулгад найман удаа тохиолдоход төвд хэлний "***brlag-бүрлэх, сүйдэх***" гэдгийг таван удаа, "***phung-гутах, доройтох***" гэдгийг гурван удаа "ана-" хэмээн орчуулсан байна. Сономгара уг төвд үгсийг *муужрах, гутах, баруулах,*

---

[31] *Хорин наймт тайлбар тоть.* Намжилмаа эмхлэв. ӨМАХХ. 1984. 84

[32] *Сайн үг эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зууннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ 1989. 418. Сэцэнцогт *Монгол үсгийн яруурын тоть.* ӨМАХХ 1988. 108.

[33] Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols.* Indiana University. Bloomington. 1972.

[34] Д. Цэрэнсодном *Монголын нууц товчооны орчуулга, тайлбар* УХХ 1993. 438.

барагдах, муушаах гэж орчуулсан бөгөөд Мэргэн гэгээнээс эхлэн "*бүрлэх*" гэж орчуулцгаажээ. Үүнээс үзвэл эл үг ойрад аялгуунд "бүрлэх, сүйдэх, гутах, доройтох" гэдэг утгатай байсан байж болох юм.

6. **asaγ -.** *To ask.* (124, 312. ***'dri***) Асуух хэмээх үйл үгийн үндэс утгаа "asaγ-" байсан[35] бөгөөд эрт үеийн бичгийн дурсгалууд хийгээд түүхийн тулгуур сурвалжуудад олонтаа тохиолддог.

124. dam pa ma bcoḥ legs par ston
dman la ***dris kyang*** log par bshad
Уг. дээдэс эс даатгавч сайтар үзүүлэх
доордсыг ***асуувч*** буруу номлох
СГ. boγda sayid buruγuča [ülü] uqaγuluyu
maγun ***asaγtabasu*** ber busičar keleleyü
ЗБ. dorodus ***asaqba ču*** buruu nomloxu
МГ. dooradus-ud ***asγubaču*** ḍemi ḍemi kelekü
ДГ. dooradus-ud ***asaγubaču*** buruγuda nomlamui
ЦГ. adaγ maγu kümün-eče ***asaγubaču*** talaγar buruγu kelekü
СР. adaγ maγu-ača ***asaγubaču*** čingq-a buruγu jïγaju öggüm

Уул язгуурт орчин цагийн монгол хэлний бусдын эрхэнд үйлдэгдэх хэвийн "-гд" нөхцөлтэй адил утгат "-ta" нөхцөлийг залгаж ***asaγta-*** болжээ. Энэхүү "-ta" нөхцөл дундад эртний монгол хэлнээ идэвхтэй хэрэглэгдэж байсан хийгээд орчин цагийн монгол хэлний үйл үгийн үгзүйн тогтолцоонд хэвийн айг илрүүлэгч бүтээврийн үүргээ алдсан боловч зарим үгийн үндсэнд хадгалагдаж[36] буй. Жишээлбэл: автах, хүртэх, дийлдэх, олдох, хууртах гэх мэт.

7. **aski-.** *To slap, to beat.* (386. ***rgas shing gdung na***). Сономгара-гийн орчуулгад ганц удаа тохиолдож буй эл үгийн үндсэн утга *жанчих, зодох* бөгөөд "МНТ", "Лу. Алтан товч", "Эрдэнийн товч" болон бусад түүхэн сурвалжид уг утгаар гардаг. Сономгара төвд хэлний "***rgas shing gdung na-хөгширч энэлбээс***" гэсэн үгийг "*qaladun askiǰu*" хэмээн утгачилж орчуулжээ.
8. **ayaγ-a tekimlig.** Уйгур үг. Хүндтэй шүтээн гэсэн утга бүхий үг."Аяга тэхимлиг"-ийг төвдөөр "гэлэн" гэнэ. Аяга нь бишрэл, хүндлэл, сүслэл гэсэн утгатай.
9. **ayimas -.** *To be or become angry, furious or irate.* (52, 106, 281, 281, 318, 325, 413, 425. ***khro***). Хилэгнэн зэвүүрхэх, зэмлэн донгодох хэмээсэн утга бүхий[37] эл үг ганц Сономгара-гийн орчуулгад найман удаа, бүгд "хилэгнэх" утгаар гарч байна. Саган Сэцэний "Эрдэнийн товч", Лувсанданзаны "Алтан товч" зэрэг түүхэн сурвалжуудад хэдэнтээ тохиолдоно.

106. dam pa ***khros*** kyang btud na zhi
dman mams btud na lhag par rengs
Уг. дээдэс ***хилэгнэвч*** сөгдвөөс амирлах.
Доодост сөгдөх аваас үлэмжид хөших
СГ. sayid ***ayimasbasu*** ber mörgübesü jalirayu
maγun mörgügdebesü örilčeyü
ЗБ. kilinglekü, kilinglebeči, kilengleküi inu, kilinglekülē

---

[35] М. Баярсайхан. *Саган сэцэний "Эрдэнийн товч"-ийн эх бичиг үгийн сангийн судалгаа* Хэл шинжлэлийн ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт зохиол. Уб. 2011 36.

[36] Д. Заяабаатар. *XIII-XVI зуны монгол бичгийн дурсгалын авиазүй, үгзүйн тогтолцоо* Уб 2011.123.

[37] Ц. Норжин. *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 5, Я. Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб. 1966 27, Л.Болд нар *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб. 2007. 5 боть 1 62

МГ. kilinglekü, kilinglebesü, kereglekü bögesü, masi doγsin bolbaču, aγurlaǰu bayibasu, kilingler ün
ДГ. kilinglegdekü, kilinglegčin abasu, kilingler ün
ЦГ. kereg-tür ülü abuyu, aγurlabaču, urin, urin-iyar yabuγsan
СР. kilinglemü, aγurlabaču, aγurlaqu inu, masi doγsin bolbaču, kilinglejü ülü bolumu, kiling, aγurlabasu

Дээрх жишээнээс утга нь тодорхой харагдах бөгөөд дундад эртний монгол хэлэнд идэвхтэй хэрэглэгдэж байжээ.

10. **balbara-**. *To burst.*

387. chu yis shin tu gang ba yi
rdzing bu stong ngam yang na ***'dral***
СГ. usu-bar masi dügürügsen naγur
debülün ba es-e bögesü ***balbaramui***
ЗБ. usun-yēr maši döüreqsen
köb barixu buyu ese bögösü ***cumaraxu***
МГ. usun-iyar oγuγata dügürügsen čögürüm
qoγusun ba esebesü ***tamtaraqu*** boluyu
ЦГ. ergi ba qotuγur γajar-a usu neng dügürbesü
ebderejü urusqu ba esebesü *sirgiǰü qataqu* metü
СР. ali usun-iyar bilqayitala masi degürügsen čögerem
adaγ-taγan sirgekü buyu esebesü *sadaramui*

"***Балбарах***" гэвэл *хэмхрэх, няцрах, хагарах, урагдах*[38] хэмээсэн утгатай үг тул төвд эхийнхээ утгатай нийцэх юм.

11. **bel.** *Even, just.* (335).

335. pha rol gnad du 'bebs pa'i tshig
dgra bo la yang smra mi bya
СГ. busud-un sedkil-dür onuqu üge-i
bel dayisun-a ber ülü ögülegdekü

Сономгара-гийн орчуулгад гагц удаа тохиолдох уг үгийг орчуулагч нэмсэн байх бөгөөд "бас, харин, мөртөө"[39] хэмээх утгатай. "МНТ"-нд хоёр удаа тохиолдохоос 167 дугаар зүйлд "*...бэл чамайг өдий бүхий цагт биднийг юунаа бэлэг үл болгон буюу*" гэж гардаг. Уг үг *одоо бодтой байгаа, бэлэн байгаа*[40] гэсэн утгатай ажээ.

12. **biljigür.** *Sparrow.* (178. ***mchil ba.***[41]). Болжмор. "МНТ"-ны 77 дугаар зүйлд: Тэмүжин, Хасар хоёр гөхидсөн загасаа Бэгтэрт алдаад хэлсэн үгэнд "*ocigen niken-te bilji'ur qodoliduqsan-i teyin-gü buliju abula'u*", 220 дугаар зүйлд: Чингис хаан Наяа-г бялзуухай жиргэх мэт хэмээн хочлон "*...tende naya'a-bilji'ür ügülerun*"[42] гэж гардаг.

13. **boγusa-**. *To gestate.* (127. ***mngal ldan***). "Хээлтэх" хэмээх утга бүхий бичгийн хэлний үг. Сономгара, Зая бандида нарын орчуулгад дөрвөн удаа тохиолдоно.

---

[38] Я.Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь.* Уб.1966. 70, Л.Болд нар. *Монгол хэлний онцлэгдэхүй тайлбар толь.* Уб. 2007. 5 боть. 1. 230, Ц. Норжин. *Монгол хэлний толь.* ӨМАХХ. 1999. 899.

[39] Дээрх номд. 568

[40] Ш. Чоймаа. *Монголын нууц товчоо.* Эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг. Уб. 2011. 109

[41] **Хятруу, богширго**. "...Заадага хэмээх бөгөөд балгадын бялзуухайн нэр мөн хэмээн ёгт өгүүлийн үндэс ба тайлбарт номловой" гэжээ. Sumatiratna. *Bod hor gyi brda yig ming tshig don gsum gsal bar byed pa mun sel sgron me bzhugs so.* Уб. 1959. 674.

[42] Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols.* Indiana University. Bloomington. 1972. 29.

Төвд хэлний ойролцоо утгатай ***mngal ldan, sbrum na*** хэмээх хоёр үгийг хэрхэн орчуулсныг ажиглая.

127. rgod ma *mngal ldan* nor 'phel byed
dre'u mo *sbrum na* 'chi ba rnyed

СГ. gegün ***boyusabasu*** adayun nemeyü
laus-a ***boyusabasu*** ükül olumui

ЗБ. güün ***bösaxulā*** ed örgöjikü
lousa ***bösaxulā*** ükül olxu

МГ. gegün ***dabqur*** sürüg inü arbidqu
lausa-yin ***dabqur*** ükül olqu bolumui

ЦГ. yerüngkei gegüü ***kegelitei bolbasu*** unay-a olqu bolbaču
yerü luusa ***kegelitei bolbasu*** ary-a ügei üküyü

СР. yerüngkei gegüü ***kegelitei bolbasu*** mal öskü bögetele
yerü luusa ***kegelitei bolbasu*** ükükü siltayan boluyu

Дундад эртний монгол хэлэнд мал, адгуус хээлтэхийг "боосох" гэж хэлж байсан бөгөөд орчин цагийн монгол хэлнээ хуучирч, бичгийн хэлэнд үлдсэн бололтой. Харин "жирэмсэн, хөл хүнд" хүнийг "хээлтэй" хэмээн хэлдэг байсан жишээ "МНТ"-д буй. Аажмаар уг үгийг хүний тухайд хэлэх зохисгүй болсноос, эдгээ гацхүү мал, амьтны тухайд "хээлтэй" гэх болсон ажээ. Мэргэн гэгээний орчуулгаас харвал мал амьтны тухайд мөн "давхар" гэж хэлж байжээ. Одоо үед хүний тухайд л "давхар" буюу "бие давхар" хэмээн ярьж буй.

14. **bögtürge.** *Load, bag.* (170. ***khur bu***). "Монгол хэлний товч тайлбар толь"-д: *нүүсхийн тавьж болохуйц зүйл*[43] гэж тайлбарлажээ. Ерөөс "бөгтрөх" гэдэг бол дал мөрөн дээгүүрээ юм тохож үүрэхийг хэлэх бөгөөд мөн дээл хувцас мөрөн дээгүүрээ нөмрөхийг дээл бөгтрөх гэж ярьдаг. "Асрагч нэртийн түүх"-эд "*...isigen daquban bögtürčü*"[44] гэж гардаг. Тиймийн тул "бөгтрөг" гэдэг энэхүү үг үүрэх юмыг заан нэрлэсэн бөгөөд төвд үгтэйгээ утга тохирч буй. Сономгара-гийн орчуулгад гагц удаа гарч буй. Түүнчлэн үүнтэй төстэй үг бол "дүүргэ" юм. Эмээлийнхээ өмнө агуулж явахыг "дүүрэх", тэрхүү дүүрч явах юмыг "дүүргэ" гэдэг.[45]

170. seng ge nga rgyal ches pa'i rgyus
wa yis ***khur bu*** bskur zhes thos

СГ. arslan omuy sedkil-ün siltay-a-bar
ünegen-ü ***bögtürge*** ergüjükü kemen sonustamu

ЗБ. ünegen ***öürge*** öqbö kemēn sonosbo

МГ, ДГ. ünegen-ü ***ügürge***-yi ügürjükü kememüi

ЦГ. tenümekei kögsin ünegen-dür qayurtaju ***miqan***-i egürügsen üliger metü

СР. demei aryatu ünegen-dür qayurtaju ***miqan***-i ügürčükü kememüi

Сономгара, Зая бандида, Мэргэн гэгээн нар төвд эхийг дагуулан үгчлэн буулгасан "***ügürge***" бол мөн "үүр-" хэмээх үйл үгэнд нэр үг үүсгэх "-г" дагавар залгаж үүссэн "бөгтрөг"-тэй адил бүтэцтэй үг юм. Цахар гэвш, Сумадирадная нар уг хэлэгтэй холбогдох үлгэрт үндэслэн "мах" хэмээн утгачлан орчуулжээ.

15. **budaraldu-**. *To be or become intimate or associated with, to have companionship or amity.* (349. ***'dris pa***-дасах, ижилдэх, 350. ***'dri pa***-асуух, 362. ***'du 'god***-өгөх авах,

[43] Я. Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб.1966. 57.

[44] *Byamba-yin asaraγči neretü-yin teüke.* Эх бичгийн судалгаа Тэргүүн дэвтэр Галиглаж, үгийн хэлхээг үйлдэн хэвлэлд бэлтгэсэн Ц.Шагдарсүрэн, И Сөн ГЮ. Уб. 2002. 216 03.

[45] Ш. Чоймаа. *Ломбо Атган товч* Номтой нөхөрлөе Уб. 2012. 72

362. ***'du 'dzi***-үймээн шуугиан, алгасах хэлбийх, 367. ***bsre mi bya***-нийлэн бүү үйлд). 1. Үймэх, самуурах, эздрэн хуудуурах, эндүүрэх, хямралдах, 2. Ханилах, нөхөрлөх, ижилдэх[46] гэх зэрэг утгатай бөгөөд Сономгара-гийн орчуулгад уг утгыг илтгэж буй. Буриад гэвш Чойжидагвын "Төвд хэлний толь"-д: *олон хүний хурим той*[47] хэмээсэн нь мөн үймэн бужигнах утгыг илэрхийлэх бөгөөд эрдэмтэн Ж. Боссон "...энэ үйл үг "*butara-*" хэмээх үйл үгтэй төстэй харагдаж буй хэдий ч яг ийм утгаар тайлбарлахад бэрх гээд буриад хэлний "*bodorxo - тодорхой болох*" гэсэн үгтэй холбон тайлбарласны сацуу "*butara-*" хэмээх үйл үг уг орчуулгад 390, 415, 426 бадгуудад гурван удаа тохиолдож буйг тэмдэглэжээ.[48] Эрдэмтэн Сэцэнцогт, Зууннаст нар "*bodaralduqu*" гэж галигласныг "*budaralduqu*" гэх нь зүйтэй болов уу. Эхийн утга болон бусад судлаачдын саналд тулгуурлан үзвээс эл үг "бужигнах, будрах, бутрах" зэрэг үгстэй язгуур нэгтэй бөгөөд "шуугилдан үймцгээж, ижилдэн нөхөрлөж явах" утгыг илэрхийлж байх ажээ.

349. 'gras pa dang ni ***'dris pa***'i tshul
gnyis ka bteg la byar mi rung
СГ. qarsilalduqui ***budaralduqui*** qoyar-i
bars-luγ-a bolulčabasu ülü bolui
350. dam pa dag la bsten pa dang
mkhas pa dag la ***'dri ba*** dang
gzhung bzang bo dang 'grogs pa ni
su la yod pa rgyun du bde
СГ. sayid aran-dur sitügüldüküi
merged aran-luγ-a ***budaralduqui***
törülki sayid-luγ-a nökučeldüküi
ken-dür bolbasu nasu jirγayu.

349 дүгээр бадагт уг үг "ижилдэх" утгыг илтгэж байна. Харин 350 дугаар бадаг дахь "*асуух*" гэсэн утгатай төвд үг бүх эхэд адил атал ***budaralduqui*** хэмээн орчуулсан нь эндүүрэл болоттой.

16. **buduγu (budaγu)**. *Dull, stupid*. (27. ***rmongs***, 86. ***blo gros zhan pa***, 159. ***mi mkhas pa***). Зөвхөн Сономгара-гийн орчуулгад гурвантаа тохиолдоход ойролцоо утгатай төвд үгсийг зааж байх бөгөөд хөдөх мунхаг, бядуу гэсэн утгатай ажээ. Энэхүү үгийн талаар профессор Ц. Шагдарсүрэн монгол хэлний үгсийн сангаас *мунхаг, тэнэг, тоо бус, бүдэг бүрхэг, битүүлэг, харанхуй(ла-г, нууц, далд(ла-г* хэмээсэн шууд ба шууд бус утга бүхий **bu-** язгуурт үгсийг нэхэн үзэж[49], сонирхолтой өгүүлэл бичсэн билээ.

27. mkhas ***rmongs*** gnyis kyi khyad par shes
СГ. mergen ***buduγu***-yin ilγal-i anu uqaydaqu
ЗБ. mergen ***mungxaq*** xoyoriyin ilγal medekü
МГ, ДГ. mergen ***mungqaγ*** qoyaγula-yin ilγaburi medemü
ЦГ, СР. ütele ***teneg*** kümün-ü jang kemen medegdeküi
86. blo ***gros zhan pa***'i 'dod gtam dang
СГ. ***budaγu oyitu***-yin küsegsen üge
ЗБ. ***osol biliqten***i öböriyini tälaliyin üge

---

[46] Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн язгуурын толь.* ӨМАХХ 1988. 800.

[47] Чойжидагва. *Төвд хэлний толь.* УХХ. 1957. 349.

[48] James Bosson. *A Treasury of Aphoristic Jewels, the Subhasitaratnanidhi of Sa Skya Pandita and Mongolian.* - Uralic and Altaic series, Vol.92, Indiana Univer., Bloomington. 1969. 354.

[49] Ц. Шагдарсүрэн. *Үгэрийн далайн нэгэн монгол орчуулга дахь budaγun гэдэг үгийн тухай* Quaestiones Mongolorum disputatae. II. Assocition for International Studies of Mongolian Culture. Tokyo. 2006. 177.

МГ, ДГ. ***meküs oyun bilig ten***-ü kelelčigsen üge
ЦГ. ***aman ǰadayai kümün***-ü kelegsen üge
СР. ***ama ǰadayai mungqay***-un kelegsen üge

159. ***mi mkhas pa*** dag gnyen bcom nas
СГ. ***budayu kümün*** sadun-iyan qoqirayulǰu
ЗБ. ***uxān ügei kümün*** sadun-yēn ecülün
МГ, ДГ. ***mungqay kümün*** sidar bükü sadun-iyan daruǰu
ЦГ. ***uqayan mayu ǰarim***-ud aq-a degüü-ben bürilgeged
СР. ***uqayan ügei ǰarim***-ud ayimay sadun-iyan bürilgeged

"Тэнэг" хэмээх үг Мэргэн гэгээний орчуулгад эхлэн тохиолдох бөгөөд өмнөх орчуулгуудад "будуу, мунхаг" гэж буй.

17. **buli-**. *To take by force, to rob.* (130, 371. ***'phrogs*).** Булаах гэдэг үгийн эртний хэлбэр. Сономгара-гийн орчуулгад гурвантаа тохиолдоно. "МНТ"-д энэ хэлбэрээр хэдэнтээ гардаг.
18. **bultari-**. *To avoid, to dodge, to escape.* (69. 134. ***'dzur***, 70. ***'bros***, 99. ***'byol***, 153). Зайлах, зугтаах, дутаах гэсэн утга бүхий ойролцоо төвд үгсийг Сономгара "***bultari-***" хэмээн орчуулсан нь дөрвөнтөө тохиолдоно. "Монгол хэлний товч тайлбар толь"-д: "үүгээр түүгээр чөлөө гарган аливаа юмнаас зайлсхийн явах"[50] гэж тайлжээ. Дурдан буй үг энэ утгаараа тодийлон хэрэглэгдэхээ больсон боловч язгуур нь "булгах, булгайх" гэдэг үгэнд үлдсэний сацуу мөн "б" нь "м"-ээр сэлгэн "*мулгах*" гэх үг болсон. Тухайлан 69 дүгээр бадгийн орчуулгыг ажиглая.

69. blun po'i dbus na dga' zhing rtse
mkhas pa'i mdun na zhum zhing ***'dzur***
СГ. mungqay-ud-un dumda bayasun nayadulčayad
merged-ün emüne emigen ***bultariyčin***
ЗБ. mungxaqiyin dotoro bayasun nāduqči
mergeni emüne emēn *bultiriqči*
МГ, ДГ. teneg-üd-ün dumda inu bayasuyad nayaddun
merged sayid-un emüne-eče bisigürken *ǰayilayči*
ЦГ. uqayan ügei teneg-üd-ün dumda orubasu demei bayarlan nayadqu ba
uqayatan merged-ün dergede kürbesü asuru sirγulan *buduliyčin*
СР. uqayan ügei teneg-üd-ün dumda orubasu demei bayarlan nayadqu ba
uqayatan merged-ün dergede kürbesü ǰirüke aldan *siryuluγči*

19. **buulya**. *Neck.* (69. **nog**). Төвд хэлний "шил, хүзүү" хэмээх утгатай үгийг Зая бандида "буулга" хэмээн орчуулжээ. Эрт эдүгээгийн тайлбар толь бичгүүдээс шүүрдэн үзвээс "малыг тэргэнд хөллөхдөө хүзүүн дээгүүр нь хавчин тавих бөгтөр модыг буулга гэнэ" гэснээс бус шил, хүзүүг заасан утга үгүй байна. Дундад эртний монгол хэлэнд "шил"-ийг зааж байгаад утга нь шилжин малыг тэргэнд хөллөхөд хүзүүн дээгүүр тавьдаг тоногийг заах болсон болов уу.
20. **bügsikü**. *Owl.* (184. ***'ug pa - үг ба - шар шувуу***). Мэргэн гэгээн шар шувууны дуу авиагаар нь "*бүгших*" гэж нэрлэн буулгасан бололтой. Ерөөс үг түүгээр нэрлэгдэн буй юм хоёрын хооронд шалтгаант холбоо илрэх явдал цөөнгүй байдаг ажээ. Тухайлбал, Хөхөө гэдэг шувууны нэрийг ажиглавал тэр шувууны донгодох аялгыг төсөөлүүлэн өгснөөс зайлахгүй [51] бөгөөд мөн аливаа хэлэнд авиа дуурайсан (onomatopoeic) үгс гэж байдаг. Англи хэлэнд: Cuckoo-хөхөө, peewit-зараг шувуу, япон хэлэнд: karasu-хэрээ, neko-муур, byoko-жижиг шувуу[52] гэх

[50] Я. Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб.1966 106.
[51] Ж. Төмөрцэрэн *Монгол хэлний үгийн сангийн судлал*, Уб.1974 61
[52] Э Равдан *Хэл шинжлэлийн утгазүй*. Улаанбаатар 2009. 58

мэт.

21. **bütegü.** *Muteness.* (228. ***lkugs pa***). Сономгара-гийн орчуулгад *жигүүртэн бүтүүгийн тул нут явмуй* хэмээн гарч буй. Энэ үг бол "битүү" хэмээхийн эртний хэлбэр. Иймэрхүү үг монгол хэлэнд нэлээд байжээ. Жишээлбэл, бүшрэх-бишрэх, үлд-илд гэх мэт. Эдүгээ ч зарим нутагт "битүү" гэхийг "бүтүү" гэж хэлдэг. Бусад орчуулагч нар "хэлгий" гэж үгчлэн орчуулсан болно. "Битүү, бүтэх" хэмээх үгийн утга, гарлын талаар эрдэмтэн О. Самбуудорж сонирхолтой санаа дэвшүүлсэн буй. Энэ хоёр үгийг орчин цагийн монгол хэлэнд өөрөөр бичдэг боловч гарал нэг үгс гэдэг нь тэдгээрийн утга, монгол бичгийн бичлэг, нутгийн аялгуунуудын баримтаар нотлогддог. Учир нь энэ хоёр үг ***"зай завсаргүй дүүрэн болох"*** гэсэн ерөнхий нэг утга илтгэдэг. *"Шарх бүтэх"* гэвэл "шарх зай завсаргүй бүрэн аних" гэсэн утгыг бас илтгэж байна. [53] Үүнийг нутлах нэгэн баримтыг 184 дүгээр бадгаас ажиглая.

Тө. rma gzhan mkhas na 'tsho srid kyi
nyes pa'i tshig ***rma 'drub pa*** med
khwa yis 'ug pa sma phab pas
bskal ba'i bar du 'gras la ltos

СГ. busu yar-a-yi merged jasabasu anaqu ber bolai
gem tü üge-yin ***yar-a bütükü ügei***
sira sibayun-i turayun iċegülügsen-ü siltayabar
galab-tur kürtele ösleldügsen-i üje.

ЗБ. busu yara yasaxulā edegekü bui
gem-tü ügeyin ***yara bütükü ügei***
kerē šara šobuu yutān üyiledüqsen-yēr
yalab boltolo ebderekü üze.

МГ. (31b) busu yara mergen emčin jasabasu anamui
mayu üge-yin ***yara anu oyta ülü bütümüi.***
keriy-e ber bügsikü-yi mayusiyan keleged
edüi kalab dayustala öslegsen-i üjegtün

ДГ. busu yara mergen emčin jasabasu anamui
mayu üge-yin ***yara anu oyta ülü edegem***
keriy-e ber bügsikü-yi mayusiyan keleged
edüi kalab dayustala öslegsen-i üjegtün

ЦГ. ebečin-ü yar-a-yin jüyil-i sayitur medejü emlebesü edegekü bolumui y-a
egenegte qoor bolqu üge kelegsen-ü ***yar-a-yi anayaqu ary-a ügei***
erte čay-tur keriy-e-ber sir-a sibayun-i dayarin ögülegsen-iyer
ečüs-ün kalab yegülekü kürtele alalduqu kemedeg üliger adali

СР. mayu ebečin-ü yara-yi mergen emčin jasabasu anayamui y-a
mayu gem tü üges-ün ***yara edegekü berke***
mayu keriy-e ber sira sibayun-i dayariju mayusiyaysan-iyar
manayar-un kalab kürtele ösleldügsen-i üjegtün.

22. **čibčiyurda-.** *To analyse or examine accurately.* (53. ***phan zel - пан сэл - гав цав***). Мэргэн гэгээний орчуулгад гагц гарч буй. *Čibčiyurdan* гэх үг нь *яг, маг, чавхийтэл* гэсэн утгатай тул үнэт эрдэнэсийг л ан цавтай эсэхийг нарийн нягт шинжинэ үү гэхээс бус эгэл ердийн чулууг огт шинжихгүй хэмээсэн утга бүхий төвд эхийн санаатай нийцэх юм. Сономгара "yaba cabtai ". Зая бандида "*yaba cabtai*", Дана-гийн гэгээн "*qayarqai*", Цахар гэвш, Сумадираднаа нар "*čabatai*" гэж орчуулжээ.

---

[53] О Самбуудорж. *Монгол хэлний үгийн гарал судлалын асуудалд* http: khelzokhiol.mn .2013.01.08.

23. **čimad-.** *To annoy, complain.* (97, 101, 359. ***'khang, 'khun 'chor ba***). *Гомдох, үнэрхэх, уурлах, чамлах* гэсэн үг бөгөөд эдүгээ хуучирч энэ хэлбэрээрээ хэрэглэгдэхгүй болсон боловч язгуур нь "чамлах" гэдэг үгэнд үлдсэн байна. "МНТ"-ны 108, 177, 242, 254, 260 дугаар зүйлүүдэд арваад удаа тохиолдоход "*гомдох, зэмлэх, уурлах*" утгыг илэрхийлж буй билээ. Жишээ болгож 97 дугаар бадгийг ажиглая.

97. blo chung cung zad rgyal bas ngoms
gal te pham na gnyen la ***'khang***
СГ. čiqul oyutan öčügüken γarbasu qanuyu
kerbe γartabasu nöküd-tegen ***čimaduyu***
ЗБ. üčüüken oyoutani üčüüken ilöürgekülē kürkükü
kerbe tuslaxulā uruqtu *ðloqči*
МГ, ДГ. öčügüken deyilkü čaγ-tur eremegei ǰangnaγči
kerbe nigen deyildübesü nöküd-iyen *ǰemelen*
ЦГ. ker metü öčüken deyilbesü demei kögeren eldeb-iyer aγasilaqu
ker be öčüken deyildebesü nöküd-iyen *ǰimelen γasalang talbiqu*
СР. qundar teneg-üd öčüken deyilbesü demei kögeren qangqu
kerbe öčüken deyildebesü nöküd-tegen *γongsuyin ǰimelekü*

24. **čing bisaγun.** [bisiγun]. *Shrewd, refined, skilful, dexterous.* (39, 251. ***brtan la grims, sgrin po***).

39. brtson 'grus che zhing ***brtan la grims***
bran yog yin yang dpon du 'gyur
Үг. хичээл шамдал ихт бөгөөд ***тогтуун хянамгай***
боол зарц боловч ноён болох
СГ. yekede kičigen ***čing bisaγun*** bolbasu
boγol taqi bolbasu noyan boluyu tere
251. blun po'i byams sdang rtags kyis go
sgrin po'i byams sdang log par ston
Үг. тэнэгийн асрах хилэгнэхийг шинжээр нь мэдэх.
хэрсүүгийн асрах хилэгнэх урван үзэгдэх
СГ. mungqaγ-ud-un sayin maγui sedkil-i belgeber uqaγdayu
bisiγun күмүн sayin maγui-yuγan busičar üǰegülüyü
ЗБ. ***batu*** *kinaltu kümün, medemegei*
МГ, ДГ. ***batu*** *böged kinamaγai teyimü kumün, sečin kümün*
ЦГ. ***aγali ǰang-anu toγtaγun****, erkin gün uqaγatan*
СР. ***aγali ǰang-anu toγtaγuri tai,*** *erkin uqaγatu kerčegüü kümün*

"**Bisaγun**" гэдэг бол бүшүү шаламгай, хурц сэргэлэн, хичээнгүй нямбай хэмээх утгатай эртний үг[54] бөгөөд Чан Йин Жүй-н хөшөөний бичээс, Бурханы арван хоёр зохионгуй зэрэг түрүү үеийн бичгийн дурсгалуудад тохиолдоно. *Yeke boluγad uqaγan bilig inü busud-ača neng deger-e bolǰu üile-dür bisiγun sayin törülki inü ber siluγun üile-dür kičiyenggüi amui.*[55]

"**Čing**". (*Sincere, true*) гэдэг бол "үнэнч шударга"-ыг заасан утгатай хятад үг бус бөгөөд дундад эртний монгол хэлнээ "бат бэх, бат чийрэг" гэсэн утгыг зааж байжээ. Уг үг "Субашид"-ын орчуулгуудад зургаан удаа тохиолдохоос гурав нь Сөнөмгара-

[54] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир* Зуунхаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ 1989. 576.

[55] Д.Төмөртогоо. *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI centuries) Introduction, Transcription and Bibliography Linguistics Monographs Series A 11]. Academia Sinica, Institute of Linguistics,* Taipei, Taiwan. 2006. 327.

гийн орчуулгад гарах бөгөөд 39, 144, 179 дүгээр бадгуудад төвд хэлний "***brtan***" гэдэг үгтэй дүйж, нөгөө гурав нь Цахар гэвш, Сумадирадраа нарын толгой холбон нэмсэн "чин бат, чин зориг" гэх мэт хоршоо үгээр тааралдана. Орчуулагч уг үгийг нар хэрхэн оноон буулгасныг ажиглавал:

39. brtson 'grus che zhing **brtan** la grims
    - СГ. yekede kičigen ***čing*** bisaγun bolbasu
        - ЗБ. yeke külicenggüyitü ***batu*** kinaltu kümün
        - МГ. ***batu*** böged kinamaγai teyimü kümün
        - ЦГ. aγali jang-anu ***toγtaγun*** böged kičiyenggüi tü bolbasu
        - СР. aγali jang anu ***toγtaγuri tai*** böged kičiyenggüi tei bolbasu

144. lhun po cis kyang mi 'gul ba
     de bzhin bdag nyid chen po **brtan**
    - СГ. Sümür aγula ken-e ber ülü ködelgegdemüi
      tegünčilen boγda sayid ***čing*** boluyu
        - ЗБ. jibxulang ori ülü ködölkü
          tögünčilen yeke boqdo ***batu***
        - МГ. Sümbür inü kerkibečü ülü ködelemüi y-a.
          tegünčilen degedüs-ün sedkil inü ***batu*** bui.
        - ЦГ. üjesküleng tü Sümir aγula yerü ülü ködelkü metü
          ünen sayin činar tu kümün kejiyede ***toγtaγun*** yabuqu
        - СР. jibqulang tu Sümer aγula yerü ülü ködelkü
          jibqulang tu yeke boγdas ***töbsin batu***

179. rtag tu 'byed la brtson pa'i mis
     mdza' bo **brtan po**'ang phyed 'gyur te
    - **СГ.** qaγačaγulquy-a nasu kičigegči kümün
      čing amaralduγsad-i ber qaγačaγuluyu
        - **ЗБ.** nasuda xaγacoulaxui-du kičēqči kümün
          batu nöküri-čü xaγacoulun üyiledkü
        - МГ. ürgülǰide salγaqu-yi kičiyegči bögesü
          ünen ***beki*** inaγ-i ber jabsarlaǰu salγamui
        - ЦГ. asida salγaqui-dur kičiyegči qobči kümün
          amaraγ ǰirüken metü nökür-i čü bolba salγaqu bui bölüge
        - СР. asida salγaqui-dur kičiyegči kümün
          amuraγ ǰirüken metü batu nökür-i čü salγamu

Иймийн тул төвд хэлний "brtan" хэмээх үгийг эрт цагтаа "čing" хэмээн орчуулдаг байсан бол хожим "бат, төвшин, тогтуун" гэх мэт үгээр орчуулах болжээ. "Цагаан түүх"-эд мөн "бат бэх, төвшин тогтуун" хэмээсэн утгаар гарч байна. "Чанга, чанд" гэх зэрэг үгийн язгуурт тохиолдоно.[56]

25. **dayin.** (*Enemy.*) (***dgra bo***). Энэ үг эрт үедээ одоогийн "дайсан"-тай адил утгатай байгаад орчин цагийн монгол хэлнээ, зохион байгуулалт бүхий зэвсэгт мөргөлдөөнийг заах болсноор утга нь ерөнхийсөн хувьсчээ. Эртний монгол хэлнээ идэвхтэй хэрэглэгдэж байсан "*-sun*" дагаврыг "**-n, -l,** -г" гийгүүлэгчээр төгссөн үгэнд залгахад тэдгээр гийгүүлэгч нь гээгдэг байснаас "**dayin**" хэмээх үгэнд залгахад "***dayisun***" болжээ.

---

[56] Ш Чоймаа. *"Цагаан түүх"-ийн нэгэн шинэ эхэс үүдэн судалгаа* Acta Mongolica. Уб. 2010. Vol.10 (342). 43.

26. **daruɣ (bolqu).** *To ease.* (178. ***bag phebs - "санаа амар болох"***). Мэргэн гэгээний орчуулгад гарах үг. Тус үг монгол хэлний "*daru-*" гэсэн язгууртаас үүсэлтэй болов уу хэмээн бодно. Даруу төлөв, даруу томоотой гэсэнтэй утга дүйнэ. Сономгара "*nuta ijilidqui*", Зая бандида "*sedkil toqton üyiledkü*", Дана-гийн гэгээн "*nuta ejil bolji*", Цахар гэвш "*uneker nomuqan bolqu*", Сумадирадная "*sanay-a neyilen ijilidčü*" хэмээн орчуулцгаасан байхад Мэргэн гэгээн "*daruɣ bolji*" гэж орчуулжээ. Эдгээр үгс утгын хувьд бүгд ойролцоо юм.
27. **debül-.** *To spout, to gush.* (160, 387). *Оргилон гарах, бялхах, халих*[57] гэсэн утгатай эл үгийг Сономгара нэмж орчуулжээ. "МНТ"-ны 277 дугаар зүйлд: "*...дэвлэх тогооны дэлхий шанага болж...*" гэж гардаг. Орчин цагийн монгол хэлэнд "л" авиа "р"-ээр сэлгэж "*дэврэх*" болсны зэрэгцээ *давлах, даврах* гэх мэт үгсийн авиа сэлгэсэн хувилбар юм.
28. **doriɣun.** *Indirect, surreptitious, secretly.* (97. ***lkog tu***). Энэ үг Сономгара-гийн очуулгад хоёр, Сумадирадная-гийн орчуулгад ганц, нийт гурвантаа тохиолдоход хоёр нь "сүрхий, сайн, айхтар, ширүүн" гэх утгатай дүйж байгаа бол 97 дугаар бадагт "нууцаар, далдуур" гэсэн утгат төвд үгийг Сономгара ийн орчуулжээ.

97.	gsang gros byas na ***lkog tu smra***
СГ.	ičireg üges-i ***doriɣun keleleyü***
ЗБ.	nuuji zöblön üyiledkülē ***ečine ügüüleqči***
МГ.	niɣuɣdaqu ügen-iyen ***ilerkey-e kelegči***
ДГ.	niɣuɣdaqu jöblel-iyen ***dalda odun kelegči***
ЦГ.	kejiyede niɣuqu keregtei yaɣum-a bolbasu ***dalda oddun busud-tur kelekü***
СР.	ketürkei niɣuča-yi quubilan jöbsilbesü ***dalda ögüleyü***

Үүнтэй адил үг "МНТ"-ны 170 дугаар зүйлд: "*...Jamuqa doro'un cinggis qahan-tur kele oro'ulju üguleǰü ilērünǰ*"[58] гэж буй. Эдгээрээс харвал, дундад эртний монгол хэлэнд *нууцаар, далдуур* гэх утгыг илэрхийлж байжээ. Мэргэн гэгээн харин эсрэг үгээр орчуулсан ажээ.

29. **dügürte-.** *To fill up.* (211). "Дүүрэх" гэдэг үгийн үндсэнд үйлдэгдэн хүртэх хэвийн "**-te**" нөхцөл залгажээ. Хэлзүйн ийм хэлбэртэй үг Сономгара-гийн орчуулгад нэлээд тохиолдоно.
30. **düled**. *More.* (5, 34, 35, 59, 141, 161, 180. ***lhag par***, 293. ***shin tu,*** 141, 169) Гагц Сономгара-гийн орчуулгад арван удаа тохиолдохоос долоо нь төвд хэлний ***lhag par***-үгэмж, нэг нь ***shin tu***-*машид* гэдэг үгтэй тохирч байна. Энэ үг "МНТ" болон бичгийн бусад дурсгал, сурвалжуудад нэлээд гардаг. "МНТ"-ны 170 дугаар зүйлд "*... Ван хаан **дүлэд** надаас чинар ажгуу*" хэмээж буй. Тус үг *улам, бүр, маш, нэн, харин ч, үгэмж* гэх мэт утгатай юм.
31. **eber čir.** *Pain, ailment.* (210. ***zug rngu - сүг у - эвэршээл***). Мэргэн гэгээний орчуулгад тохиолдож буй эл үг өвчин эмгэгийг заана. Бичгийн хэлэнд "эвэршээл" гэдэг. Сономгара "*eber*", Зая бандида, Цахар гэвш, Сумадирадная нар "*овчин*", Дана-гийн гэгээн "*ebersil*" гэж орчуулцгаажээ. Бичгийн хэлэнд "өвдөх"-ийг "эвэрлэх" ч гэнэ.
32. **ekin.** *Head.* (5. ***sbyi bo***. 418. ***mgo***). Дундад үеийн монгол хэлэнд толгойг "эхин" гэж хэлдэг байсан нь бичгийн дурсгалуудаас тодорхой харагддаг. Эдүгээ дагуур хэлэнд мөн "эхин"[59] гэж ярьдаг бол дунсан хэлэнд "тэргүүн, орой"[60], монгор

---

[57] *Сайн үгэт эрдэнийн сан нэрт шастир* Зууннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ 1989. 790.

[58] Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols.* Indiana University. Bloomington. 1972.83.

[59] Энхбат. *Дагуур хэлний үг хэллэгийн материал.* ӨМАХХ. 1985 21.

[60] Бөх нар. *Дунсян хэлний үг хэллэгийн материал* ӨМАХХ.1986 322

хэлэнд "толгой"[61] гэж ярьдаг ажээ. Эртний монгол хэлнээ толгой, түрүү, ахлагч гэсэн утгатай байжээ.

5. glang chen ***spyi bo***
   СГ. jayan-u ***ekin***
   ЗБ. zāni *oroi*
   МГ, ДГ. jayan büküi-yin *tarikin*
   ЦГ, СР. jayan-u *toluyai*

Ерөөс эрт үед "толгой" хэмээхийг нэг их хэрэглэдэггүй, оронд нь "эхин, орой" зэрэг үгсийг зардаг байжээ. Орчин цагийн монгол хэлэнд эдгээр үгсийг уг утгаар хэрэглэхгүй болсон ч утга шилжиж аливаа юмны дээд тал, түрүүг заах болсон байна.

33. **egeyür-ün.** *To incline, to bow down.* (44. ***'dud pa***). Egeyü. Матах, мурийх, эргүүлэх, унжийх[62] гэсэн утга бүхий "eke-" гэдэг язгуурт "**yü**" дагавар залгаж үүссэн энэ үг Сономгара-гийн орчуулгад ганц тохиолдож байна. "МНТ"-ны 75 дугаар зүйлд "*...je'u-ber geügi eke'ulju (матаж) jebüge qadar geuglejü...*"[63] гэж гардаг. Орчин цагийн монгол хэлэнд голдуу эргэх, буцах гэсэн утгыг илтгэнэ. Төвд үгийн уг утга нь "бөхийх" юм. Харин "**-run, rün**" нөхцөл бичгийн дүрсгалуудад түгээмэл тохиолдохын сацуу салангид "**r-un, r-ün**" болон нийлмэл хоёр янзын хэлбэрээр бичигдсэн байдаг. Уг нөхцөлийн хэлзүйн утга "-хдаа[4]" юм.[64]

34. **ejiy-e.** *As long as.* (355, 419. ***da dung***). Эдүгээ хүртэл, эдүгээ болтол, энэ цаг үед гэх утгатай. "МНТ"-д 167, 207 дугаар зүйлүүдэд гурвантаа тохиолдоход дээрх утгыг илэрхийлж байна. Мөн үүний зэрэгцээ "**tejiy-e** - тэр хүртэл, тэр болтол, тэр цаг үед" гэдэг үг Сономгара-гийн орчуулгад бас хэд хэд тохиолдож буй.

35. **eliyes. eliyes-ün sibayun, eliyes-ün adas.** *Demon.* (3, 89. ***'byung po'i bya, byung po'i gdon***). Норжины "Монгол хэлний толь"-д: 1. *Үлэгэр домогт гардаг жигтэй мухай дүрстэй, илбэ увдис бүхий хүн амьтныг хоновч хорлодог ад чөтгөр. 2. Нэг зүйлийн өлөг солио өвчин*[65] гэж тайлжээ. Төвд хэлний "***...'byung po***"-г уламжлалт орчуулгад "элэгс", "бүдэс" хэмээн орчуулсаар ирсэн хийгээд монголчууд үүнд ууль, шар шувуу зэргийг хамааруулдаг. Муу ёрын шувуд ч гэх нь бий.

36. **embüre-.** *To tumble, to be ruined, broken, to fall apart.* (164. ***grum pa***). Сономгара-гийн орчуулгад гагц тохиолдож буй *иврэх, нурах, өмрөх, юүрэх* хэмээсэн утгатай үг. "МНТ"-ны 105, 109 дүгээр зүйлүүдэд "өмөртөл" хэмээх утгыг илэрхийлж байдаг. Жишээлбэл: "*...erkin e'ede inu emburü da'ariju eme ko'un inu ecültele hawuluya...*"[66], Норжины "Монгол хэлний толь"-д: эвдэх, дарах, өмрөх[67] хэмээн тайлбарлажээ.

37. **erkire-.** (92.). Цахар гэвш, Сумадираднаа нарын орчуулгад хоёр удаа тохиолдох бөгөөд хүний ялтарсан шархалсан газар зэрэгт хорсон чинэрч өвдөх[68]-ийг "*эрхирэн өвдөх*" гэнэ.

38. **erüs-.** *To gain, to win, to take over.* (287. ***rgyal, thob***). Олох, олзлох, ялах, дийлэх, өрсөх, өрсөлдөх зэрэг утгатай. Төвд үгтэйгээ утга дүйж байна. "МНТ"-ны 111, 112 дугаар зүйлд "олзлох", 145, 174 дүгээр зүйлд "өрсөх" гэдэг утгаар гарч буй.

---

[61] Цэнгэлтэй. *Монгол хэлний үг хэллэгийн материал.* ӨМАХХ. 1988.21.

[62] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зуннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ. 1989. 438.

[63] Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols.* Indiana University. Bloomington. 1972. 29.

[64] Ш. Чоймаа. *Монгол судлалын оршуулгууд.* Уб. 2003. 252.

[65] Ц. Норжин. *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 237.

Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols.* Indiana University. Bloomington. 1972. 42.

[67] Ц. Норжин. *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 250.

[68] Я Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб.1966. 887

Орчин цагийн монгол хэлний "өрсөх"-тэй гарал нэг[69] бөгөөд "**erüs-**" хэмээхэд үйлдэгдэн хүртэх хэвийн нөхцөл залгасан хэлбэр нь "эрсдэх" юм. Үүний цаана "ялагдах, дийлдэх, автах" утга ойлгогдоно.

39. **eyetü-.** *To consult, to agree.* Орчуулгуудад арван гурван удаа гарахад Сономгара-гийн орчуулга дахь таван тохиолдол бүгд "*зөвлөлдөх*" гэсэн утгаар байгаа бол Цахар гэвшийн орчуулга дахь дөрвөн тохиолдол "*зохилдох, эвтэй найртай байх*" гэсэн утгыг илэрхийлжээ. Харин Зая бандидын орчуулгад уг үг нэг ч байхгүй, үүний оронд "*зөвлөх үйлдэх, зохилдох*" хэмээн үгчлэн буулгажээ. Гэтэл Сономгара-гийн орчуулгад "*зөвлөл, зөвлөлдөх*" гэдэг үг үгүй байна. "МНТ"-д "**eyetü-**" хорин зургаан удаа гарч байх бөгөөд мөн дурдсан утгыг илтгэнэ. Үүнээс харахад "*эетэх*" гэдэг бол эрт үед "*зөвлөлдөх*" утгыг илтгэж байгаад хожмоо "*эв эетэй, найртай байх, эвсэх*" гэж, утгын жаахан ялгаатай хэрэглэгдэх болжээ.
40. **γačaγdaǰu (ükül olqu).** *Hanged self.* (140. *'gegs te chi ba yod - хаагдах, хориглох*). Мэргэн гэгээний орчуулгад гарч буй. Гацагдах гэдэг бол *юмны хугацаа бачим, хэмжээ цухал давч, барцу бачуу* гэсэн утгатай үг ажээ. Сономгара "*boγuǰi ükükün*", Зая бандида "*böǰi ükuküi*", Дана-гийн гэгээн "*güǰreǰü ükuküi*", Сумадирадная нар "*güǰren boγuǰi ükügüi*". Цахар гэвш "*amin beye-ben tebčiǰü*" хэмээн ойролцоо утгат үгсээр оноожээ.
41. **γaγurusun.** *Straw, thatch.* (103. ***sog ma - сог ма - сүрэл***). Мэргэн гэгээний орчуулгад буй эл үгийн "**γ**"-ийн өмнөх цэгийг тавиагүй байна. Тиймээс уг үг бол "**Gaγurusun**" буюу орчин цагийн монгол хэлнээ "гуурс" хэмээх үг юм. Сүрэл өвсний хэлбэр байдлаас ийн нэрлэж буулгасан бололтой. "Таван хэлний толь"-д: уг төвд үгийг мөн "гуурс"[70] гэсэн буй. Сономгара "*ebesün*", Зая бандида "*tarāni eši*", Цахар гэвш "*maγu qoγ saγ*". Сумадирадная "*sürül*" гэж орчуулцгаажээ.
42. **γarin.** *Hoof-print.* (71. ***mig rjes-muурайн ором***). Төвд хэлний ***mig rjes*** буюу "туурайн ором" хэмээх холбоо үгийг Сономгара "гарин" гэж орчуулсан бөгөөд эл үг эдүгээ ойлгохооргүй, түүхэн үг болжээ. Сономгара, Сумадирадная нарын орчуулгад ердөө хоёрхон удаа гарч буй эл үг бичгийн бусад дүрсгалуудад тохиолдохгүй. Орчуулгуудыг харьцуулан харвал:

    71. **rmig rjes** chu yis dgang sla ste
        СГ. ***γarin***-i usu-bar dügürgeküy-e kilbar
        ЗБ. ***turuuni orom*** usun-yēr döürgekü kilbar
        МГ, ДГ. ***tuγurin-u orum*** anu usun-iyar dügürgeküy-e kilbar bui
        ЦГ. ***üker-ün giskigsen mör***-i usu-bar dügürgekü kilbar
        СР. ***üker-ün tayurai-yin γarin***-i usun-iyar dügürgekü kilbar

    Зая бандида, Мэргэн гэгээн нар "турууны ором" гэж хуулбарлан орчуулсан бол Цахар гэвш "үхрийн гишгэсэн мөр" хэмээн ерөнхийлөн монгол ахуйжуулж "үхэр" гэж нэмсэн байна. Сумадирадная "гарин" хэмээх эртний үгийг авсан бөгөөд ерөөс гэрбээр Сономгара-гийн орчуулгыг үзэж ашигласан байдал харагддаг. Уг үг түүний зохиосон төвд-монгол толь бичигт мөн буй. Эрдэмтэн Ж. Боссон, Сэцэнцогт нар энэ үгийн талаар тодорхой тайлбар хийсэнгүй. "Ор, мөр"-ийг эрт үед "гарин" гэж орчуулж байсан бололтой.
43. **γar-.** *To win, to surpass.* (16. ***rgyal-ялгуусах***). Орчин цагийн монгол хэлний "орох, гарах"-ын "гар-" язгууртай ижил бичлэг бүхий энэ үг *дийлэх, ялах* гэсэн утгатай бөгөөд бичгийн дүрсгалуудад цөөнгүй тохиолддог. 16 дугаар бадгийг жишээ болгон харьцуулбал:

    16. khong mdzangs bsod nams bsags pa'i mi

---

[69] Ш. Чоймаа *Монголын нууц товчоо* Эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг Уб. 2011 62.

[70] *Таван хүчийн үсгээр хавсарсан манж үгний толь бичиг* УХХ. 1957 3996

gcig bu yin yang kun las ***rgyal***

СГ. siluγun dotur tu buyan quriyaγsan kümün
γaγča ber bögesü bügüdeneče ***γaruyu***

ЗБ. onomoγoi oyoutai buyan xurāqsan kümün
γaqcār bolboči xamugi ***γarxu***

МГ. siluγuqan buyan kesig quriyaγsan bolbasu
ere γaγča bögesü ber bükün-eče ***mandumui***

ЦГ. ayuu sečen uqaγ-a tu böged buyantu kümün inü
angqan-dur γaγčaγar bolbaču olan ***bügüde-yi böküyilgen čidaqu***

СР. aγu čečen uqaγ-a tu böged buyan tu kümün
angqan-dur γaγčaγar bolbaču olan ***bügüde-yi ilayu***

44. **γarta** -. *To be caught, defeated.* (97). Өмнө тайлбарласан *ялах, дийлэх* хэмээх утга бүхий "**γar-**" гэдэг үгийн язгуурт дундад эртний монгол хэлнээ идэвхтэй хэрэглэгдэж байсан үйл үгийн хэвийн "**-ta**" нөхцөл залгасан үг. Орчин цагийн монгол хэлнээ "дийлдэх" гэсэн утгатай хийгээд энэхүү "дийлдэх" гэдэг үгэнд мөн дурдсан хэвийн нөхцөл хадгалагдан үлджээ. Орчуулгуудаас харьцуулан ажиглая.

97. blo chung cung zad ***rgyal bas*** ngoms
gal te ***pham na*** gnyen la 'khang

СГ. čiqul oyutan öčügüken ***γarbasu*** qanuyu
kerbe ***γartabasu*** nöküd-tegen čimaduyu

ЗБ. üčüüken oyoutani üčüüken ***ilöürgekülē*** kürkükü
kerbe ***tuslaxulā*** uruqtu öl̈öqči

МГ, ДГ. öčügüken ***deyilkü*** čaγ-tur eremegei jangnaγči
kerbe nigen ***deyildübesü*** nöküd-iyen jemelen

ЦГ. ker metü öčüken ***deyilbesü*** demei kögeren eldeb-iyer ayasilaqu
ker be öčüken ***deyildebesü*** nöküd-iyen jimelen γasalang talbiqu

СР. qundar teneg-üd öčüken ***deyilbesü*** demei kögeren qangqu
kerbe öčüken ***deyildebesü*** nöküd-tegen γongsuyin jimelekü

Эдгээрээс харвал, *ялах, дийлэх* утгыг илтгэж байсан "гарах" гэдэг үг дундад үеийн монгол хэлнээ идэвхтэй байгаад аажмаар "дийлэх" хэмээх үгэнд шахагдан утга нь хуучирч бичгийн хэлэнд үлдсэн ажээ. Харин Зая бандида ***tuslaxulā*** гэж орчуулсан тухайд түүний ашигласан эхээс хамаарсан болох нь тодорхой юм. Учир нь зарим төвд эх, тухайлбал, Л. Лигети абугайн гэрэл зургаар буулган 1948 онд хэвлүүлсэн эхэд "**phan na**" буюу "***тусалбаас***" гэж буй.

45. **γokisun.** (69. ***пог - ног - шил***). Мэргэн гэгээний орчуулгад тохиолдоно. "Монгол үгсийн язгуурын толь"-д: эвэр туурайн хоорондох хохийж хумбайсан эвэрлэг эдийг "*гохисун*" гэнэ[71] гэж тайлжээ. Тус үгийг Сономгара "*бох*", Зая бандида "*буулга*", Дана-гийн гэгээн, Цахар гэвш, Сумадирадная нар "*шил*" хэмээн орчуулсан аж.

46. **güjire-/güjere-.** *To commit suicide.* (65, 215, 290, 303. ***lcebs pa***, 140. ***'gegs te***). Эх зохиолд "*амиа хорлох, боож ұхэх*" гэсэн утгаар тохиолдож буй энэ үгийн үүл утга "*хорлох*" бөгөөд эдүгээ бага зэрэг хуучирч, язгуур нь *гужирдэх, гүтгэх* утгаар ойлгогддог болжээ. 65 дугаар бадгийн орчуулгыг харьцуулан ажиглая.

65. gdon gyis btab pa'i skye bo 'ga'
sdug bsngal spang phyir **lcebs pa** mthong

СГ. čidkür-e bariγdaγsan nigen nigen aran
jobalang-i kir ün {ger ün, eger ün} ***güjirekün***-i ber üjebei

ЗБ. adandu bariqdaqsan zarim kümün

---

[71] Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн язгуурын толь.* ӨМАХХ. 1988. 1087

zobolonggi tebčiküyin tula ***öbör6n üzeqdümüi***

МГ, ДГ. adas-iyar bariγdaγsan nigen nigen arad-ud
jobalang-i tebčim geǰü ***güǰeremüi***, üjegtün

ЦГ. iregedüi qoyitu törül-ün jobalang-yi ülü medegči jarim-ud
ilete ene nasun-u öčüken kereg-tür čiquldaγad ***amin-daγan qoorlaqu*** adali

СР. irege-edüi qoyitu-yi ülü medegči ada-bar γaljaγuraγsan jarim-ud
ilete ene nasun-u öčüken jobalang-dur čiquldaγad ***amin-daγan qoorlam***

"МНТ"-ны 67 дугаар зүйлд "*joyisuladun* ***qujirju*** *qoro qoliju okci'üij* "[72] гэж гарах бөгөөд мөн "*хорлох*" утгыг илтгэж байна.

47. **ilbesü.** *Bobber.* 146, 349 дүгээр бадгуудад гурвантаа тохиолдож буй. Төвд эхийн "***mchil ba, zas***" зэрэг үгстэй дүйж байна. Загасны гөхийн үзүүрт өлгөх өгөөш.
48. **ima (-yi, -dur).** *Him, her.* (196, 225, 318. ***rang nyid, de la***). Сономгара-гийн орчуулгад гурвантаа тохиолдоно. Гуравдугаар биесийн төлөөний үгийг дундад эртний монгол хэлэнд ингэж хэлдэг байжээ. "МНТ"-нд долоон удаа гардаг. Дагуур хэлэнд уг хэлбэр эдүгээ болтол хадгалагдсаар байгаа аж.[73]
49. **imidi.** *Berry, the fruit of Emblica officinalis.* (46). Төвд эхэд "***Skyu ru ra - жү ру ра***" гэх энэ үг түрүү үеийн бичгийн дурсгалуудад тохиолдох бөгөөд түрэг хэлний толь бичигт "**Imiti**" - др.-тюрк. "разновидность боярышника- долоогоны иэгэн зүйл"[74] гэжээ. "-ken" бол монгол хэлний жижигсгэх утгатай дагавар юм.
50. **imle-.** *To gesture, twink.* (101. ***brda sprod***). Ирмэх, нүдээр дохих.[75] Бас *имнэх* гэдэг. Ийм хэлбэртэй үг орчуулгад гарч буй. Жишээлбэл, 149 дүгээр бадагт "*nemnegsen*"-ийг "*nemlegsen*" гэх мэт.
51. **isü-.** *To pluck out.* (156. ***'thog pa***). Сономгара-гийн орчуулгад гагц удаа гарч буй. Үгтээх, татах, чангаах, зулгаах, сугалах гэсэн утгатай эртний үг. Бурханы арван хоёр зохионгуй зэрэг дурсгалт бичигт тохиолдоно. Дагуур хэлэнд эдүгээ болтол хадгалагдаж буй бөгөөд хямсаа чимхүүрийг исүг[76] гэдэг ажээ. Бусад орчуулагч нар "үгтээж" хэмээн буулгасан байна.
52. **jad.** *Stranger, alien.* (159. ***'brel med gzhan***, 369. ***phal ba kun***). *Харь, бусад, гадны*[77] гэсэн утга бүхий хуучирсан үг. "МНТ"-ны 40 дүгээр зүйлд мөн ийм утгаар гардаг. Уг үгийг орчуулсан байдлыг ажиглавал:

ЗБ. γabiyā ügei busud
МГ. ДГ. kereg ügei činadus
ЦГ. učir ügei öber-e kümün
СР. udum barildulaγ-a ügei busud гэх зэргээр орчуулжээ.

53. **jalira -.** *To calm down intrans, to abate.* (106. ***zhi,*** 281. ***bsal,*** 383. ***'jil ba,*** 434. ***bcos***). Сономгара-гийн орчуулгад дөрвөн удаа тохиолдож байгаа энэхүү үг *намдах, эогсох, тайтгарах, амрах*[78] зэрэг утгатай. "МНТ"-ны 246, 260, 262 дугаар бадгуудад нийт таван удаа тохиолдоход дээрх утгыг илтгэж буй. "Монгол хэлний

---

[72] Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols.* Indiana University. Bloomington. 1972. 26.

[73] Энхбат. *Дагуур хэлний үг хэллэгийн материал* ӨМАХХ. 1985. 43

[74] *Древнетюркский словарь* Ленинград. 1969. 209.

[75] Ц. Норжин. *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 338, Я. Цэвэл. 305.

[76] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зуннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ 1989. 389.

[77] Сэцэнцогт *Монгол үгсийн яхуурын толь.* ӨМАХХ. 1988. 2345, Ш Чоймаа. *Монголын нууц товчоо* Эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг. Уб. 2011.19, Л.Болд нар *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб. 2007. 5 боть 2. 298.

[78] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зуннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ. 1989 819, Ш.Чоймаа. 2011 206, Л.Болд нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб 2007 2.407.

товч тайлбар толь"-д: Баахан ташаалсхийх төлөв хэмээжээ. "Субашид"-ын 434 дүгээр бадагт "**bcos**" буюу "засах" гэдгийг "залируулах" гэж орчуулснаас ажиглахад орчин цагийн монгол хэлний "залруулах"-тай нэг язгууртай бололтой. Ерөөс "залирах, залируулах, засах, залах, залруулах, зажлах" гэх зэрэг "за-" язгуурт үгс аливаа юмыг зөөлрүүлэх утгыг агуулж байна. Орчуулгуудыг харьцуулан үзвэл:

281. rgyu med par ni gang khro ba
de yi bsal thabs su yis shes
СГ. siltayan ügei bögetele ken ayimasbasu
tegün-i ***ǰalirayulun*** ken y-a čidaqu.
ЗБ. šiltān ügei ali kilinleqči
töüni *arilγaxui arγa* ken medekü
МГ. učar ügei kilinglegči ali bükü tegünü
tarqaγaqui arγ-a-yi ber ken y-a yakin medemüi.
ДГ. učir ügei kilinglegči ali bükü tegünü
arilγaqui arγ-a-yi ber ken y-a meden čidamui.
ЦГ. učir ügei basa basa ayurlaju kereldübesü
oγuγata tere ayurlal-i *tayilqu arγ-a* yakin oldaqu
СР. učir ügei ayurlabasu
urin kiling tegün-i *tarqaγaqu arγ-a*-yi ken y-a medem

Дээрх бадгаас харахад төвд хэлний ***bsal thabs***-*арилгах арга* гэдэг үгийг "залируулан, арилгах арга, тархаах арга, тайлах арга" гэх зэргээр орчуулсан ажээ. "Тархаах" гэдэг үг "*арилгах*" утгыг илэрхийлж байсан бөгөөд "тайлах" ч мөн адил утгыг илтгэх нь олонтаа. Жишээлбэл: *цангаа тайлах, ган тайлах, гомдол тайлах* гэвэл бүгд "*арилах, арилгах*" утга агуулна.

383. **nges par gnod sems *'jil ba'i* sman**
СГ. mayui sedkil ***ǰalirayulqui***-yin em inü bolai
ЗБ. mayad xorloxui sedkil *arilγaxui* em bolxu
МГ, ДГ. mayad-iyar qoor tu sedkil *sönükü*i-dür tusatu
ЦГ. ebderekü mayu sedkil-*i daruqui*-dur em-luγ-a adali
СР. egenegte čuqum qoor tu sedkil-i *daruqu* em inü bui

434. **'chi bdag *bcos* su ga la rung**
СГ. ükül-ün ejen-i *ǰalirayul-* un qamiγ-a čidaqu
ЗБ. üküliyin ezeni xamiyā *zasan* čidaxu
МГ. üküleng-ün ejen inü *ǰasan* ülü bolumui
ДГ. üküleng-ün ejen inü *ǰasaraqu* qamiγ-a
ЦГ. kerčegei ükül-ün ejen *ǰögelereku* nigeken ber ügei
СР. kerčegei ükül-ün ejen-i *ǰögelereǰü* qamiγ-a bolum

Дээрх бадгуудад *арилгах, засах, залруулах, намдаах, зогсоох* зэрэг утгыг илэрхийлж байна."Муккадимат Ал-Адаб" толь **"ǰali"** хэмээх үг "амар, тайван" гэсэн утгаар[79] гарна.

54. **ǰasaγ.** *Rule, law.* "Субашид"-ын орчуулгуудад арван нэгэн удаа тохиолдоход одоогийн улс төрийн эрхт байгуулал гэсэн утгыг бус "*хууль цааз, дүрэм журам*" гэдэг утгыг зааж байна. Эртний болоод дундад үеийн монгол хэлэнд 1. Хориглох, 2. Тогтоол, хууль цаазын бичиг, журам, 3. Торгууль, ял шийтгэл, 4. Алба барьцаа 5. Цэрэг дайны журам[80] зэрэг утгатай байв. "МНТ"-д мөн л ийм утгыг илтгэдэг. Жишээ болгож "Субашид"-ын 186 дугаар бадгийг үзье.

[79] Д Цэрэнсодном. *Монголын нууц товчооны орчуулга тайлбар* УХХ 1993. 466.
[80] Ш. Чоймаа. *Монгол судлалын өгүүлэл* Уб. 2003. 285

Tө. dug gi rtsa ba 'don pa ltar
dgra bo rtsad nas gcod do zhes
rgyal bo'i **lugs** las 'byung mod kyi
bu bzhin bskyangs na bu bzhin byed

СГ. qoru-yi ündüsün selte γaryaqu metü
dayisun-i ijaγur-ača qiduγdaqu kemen
qad-un ***törü ǰasaγ***-tur ögüleǰükü y-a
köbegüčilen asarabasu köbegüčilen kü üyiledüyü.

ЗБ. xoroni ündüsü γaryaxu metü
dayisu ündüsün-ēce tasalaxu kemēn
xāni ***yosun***-ēce bolxu bolbo
köböün metü tetkükülē köböün metü üyiledkü

МГ. qoorayin uγ-i γaryaqui-dur adali-bar dayisun-i
ijaγur-i tasulumui kemekü-ber qaγan-u
yosun-ača γarumui y-a. köbegün-ü yosuγar
tedkübesü köbegün-ü yosuγar kü bolumui

ЦГ. amin-dur qoorlaqu qooratu ebesün-i ündüsün-eče degegsi arilγaqu metü
ataγarqaγči dayisun-i ači ür-e-eče degegsi daγusuγdaqui kemen
ayul tu doγsin qad-un ***yosun***-dur bayidaγ bolbaču
asaraǰu köbegün-čilen tedkübesü inaγsida basa tusalayu

СР. qoora-yin ündüsün-i uγ ijaγur-ača γaryaqu metü
qooratu dayisun-i ür-e ündüsün-eče tasulqu kemen
quumaγai qaγad-un ***yosun***-ača γarun atala
qoyitu-yi boduju köbegün metü tedkübesü köbegün-ü yosuγar üyiledüyü.

Дээрх орчуулгыг харьцуулан харвал Сономгара ***törü ǰasaγ*** хэмээн хоршин орчуулсан нь тус үгийн утгыг улам тодотгож буй бөгөөд уг хэллэг эдүгээ уламжлан, эрх барих байгууллыг мөн "төр засаг" хэмээн хоршин хэлдэг билээ. Гэсэн хэдий ч үндсэн утга нь бүрмөсөн алдагдсангүй, утга шилжин, хууль журмыг сахиулах, зохицуулах гол үүрэг бүхий улсын эрх барих байгууллыг нэрлэж буй юм.

55. **ǰiγ-a ügei.** *It is impossible.* (384. **mi srid kyi**). Магад, лав, чухам гэсэн утгатай эртний үг[81]. "Цагаан түүх"-эд эл үг хэдэнтээ тохиолдож буй. *"...номын чанарт сум харвасан мэт одоч, тарнийн ёсон жиха үнэн торийг ёсоор оноовоос гүн мөрт оруулагч тайш хэмээюу"*[82].

384. tshig ngan brjod pas 'jig rten du
'dod pa 'grub pa **mi srid kyis**

СГ. mayui üge ögülekü-ber yirtinčü-dür
küsel bütügekü ***ǰiγ-a ügei*** bui

ЗБ. mou üge ögüüleqsen-yēr yertüncü-dü
kereq bütüqsen ***ügei bui***

МГ. mayui üge ögülegsen-iyer ene oron-a
küsel-iyen bütügejü ***ülü bolqu buyu*** _a

ЦГ. alayčilal tu mayu üge kelegsen-iyer yirtinčü-dür
aliba küsegsen kereg bütükü ***oytu ügei bui*** y-a

СР. kümün-ü sedkil-i daγariqu mayu üge ögülegsen-iyer ene yirtinčü-dür
küsel-iyen bütügekü-dür ***tusa ügei***

---

[81] *Сайн үгс эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зуннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ. 1989. 824. Сэцэнцогт. ***"ǰiγ-a"*** *гэх үгийн тухай.* Монгол хэл бичиг. №92. 1985.

[82] *Арван буянт номын цагаан түүх.* Монгол бичгээс хөрвүүлж, бусад эхтэй харгуулан тайлбар хийсэн. Ш. Чоймаа, Р. Төрдалай. Уб. 2006. 28.

56. **jilu-.** *To avoid.* (70, 99, 176. ***'bros, 'byol***). Мэргэн гэгээний орчуулгад тохиолдож буй *зайлах, дутаах, оргон зугтах* гэсэн утгатай бөгөөд "*bultari-*" хэмээхтэй ойролцоо үг.

57. **jonturuγ.** *Harm. affliction, infection, comtamination.* Эх зохиолын 142, 390 дүгээр бадгуудад гарч буй "***shan - халдвар***" гэх үгийг Сономгара иймэрүгээр оноожээ. "*Муу хир халдвар, хор уршиг, хор хөнөөл*" гэсэн утга бүхий эл үг 1389 оны "***Хуа И Й Юй толь***"-д "**jonturuq**" гэж нэгэнтээ тохиолдоно.[83] Орчуулгуудад ямар утга илтгэж буй хийгээд дуун хөрвүүлэгч нар хэрхэн орчуулсныг харъя.

142. **skye bo dam pa ngan pa dang**
'grogs na ngan pa'i *shan* du 'gyur
Gang gaA'i chu ni rab zhim pa
rgya mtshor slebs na ba tshwar 'gyur

СГ. sayin kümün mayui-luγ-a nökücebesü
mayui-yin ***jonturuγ*** inu kürümüi
amtatu Gangga mören-ü usun ber
dalai-dur neyilebesü qujir tu boluyu

ЗБ. dēdü törölkitön mou kümün-lügē
nökücökülē dēdü-dü ***xaldabur*** bolxu
maši amtatai Гangyayin usun
dalai-du kürēd xujirtai bolxu

МГ. manglai erkin törülkiten masi mayu kümün-e
qanilaju yabubasu (25a) mayu inu ***qaldamui***
Kangge mören usun inu amta sayitu atala
dalai kürčü čidqubasu dabusutu bolumui.

ЦГ. sayin siduryu kümün ber čü mayu kümün-luγ-a qanilabasu
sabaγ-a ügei mayu anu öčüken ***qaldaqu*** bolumui y-a
sayiqan amtatu Gangga ,gengge, mören-ü usun qujir tu dalai-dur neyilebesü
sača darui-dur šorbuγ qujir-un amtatu bolqu metü

СР. sayin siduryu kümün mayu kümün-lüge qanilabasu
sabaγ-a ügei mayu anu öčüken ***qaldaqu*** bolumui y-a
sayiqan amtatu Kangge mören-ü usun qujir tu dalai-dur neyilebesü
sača darui šorbuγ qujir-un amtatu boluyu

390. **ngan pa rnams la brten byas na**
ngan pa'i *shan* gyis rang la gnod
yur ba'i chu la brten pa yi
nya rnams zhing la 'grems la ltos

СГ. mayun aran-luγ-a nökücebesü
mayun-u ***jonturuγ*** kürten bui
tataγal-un usun-dur sinuγsan jiγan
tariyan-u γajar-tur butaraγsan-i üje.

ЗБ. mou uluši šütün üyiledkülē
mungxagiyin ***uršiq*** öbörtü xor bolxu
subagiyin usu šütüqsen-yēr
zaγasun noγoud tarālang-du tarxaxui üze

МГ. mayui kümün-nügüd-e ber tüsibesü
mayugi-yin küčün-iyer inaγsi-ban ***qoor tu bolqu*** boluyu.
subaγlaγsan narin usun dulduyiduγsan jiγasun

---

[83] Antoine Mostaert. *LE MATÉRIEL MONGOL DU HOUA I I IU DE HOUNG-OU (1389).* Bruxelles. 1977. 68.

tariyalang qayurai-dur irekü-yi üjegtün.

ДГ. mayu kümün-nügüd-e ber tüsibesü
mayu gi-yin ursiγ-iyar öber-tegen ***qoorlal bolqu*** boluyu
subaγlaγsan narin usun duldu̇yiduγsan jiγasun
tariyalang qayurai-dur kesükü-yi üjegtün.

ЦГ. tangqai buruγu yabudal tu mayu kümün-luγ-a nökücebesü
talaγar tegün-ü ***gem-dür daγariγdaǰu*** jobaqui ču bolqu
tariyalang-dur urusqaqu usun-i daγaγsan jiγasud
tariyan-u subaγ-tur oruǰu ükükü-luγ-a adali

СР. tangqai buruγu yabudal tu mayu kümün-lüge nökücebesü
talaγar tegün-ü ***gem-dür daγariγdaǰu*** jobaqu ču bolqu
tariyalang-dur tataγsan subaγ-un usun-i daγaγsan jiγasun
tariyalang degegür tarqaju kebtekü-yi üjegtün

Дээрх бадгуудаас ажиглахад 142 дугаар бадагт орчуулагчид бүгд "*халдвар, халдах*" утгаар буулгасан бол 390 дүгээр бадагт "*хор уршиг, хор хөнөөл, гэм хорлол*" гэх мэт утгаар найруулан орчуулжээ. Үүнээс "**jonturuγ**" хэмээх үгийн утга тодорхой харагдаж буй бөгөөд бусад бичгийн дурсгалуудад тохиолдохгүй байгаагаас үзвэл дундад үеийн монгол хэлэнд төдийлөн идэвхтэй хэрэглэгдэж байгаагүйн улмаас хуучирч түүхэн үг болж үлдсэн бололтой.

58. **jögin**. *Moisture, humidity*. (219. ***brlan***). Жихүүн хүйтэн[84], чийглэг гэсэн утгатай байгаад жаахан хувьссан бололтой. Орчуулгуудыг харьцуулан ажиглавал:

219. dro zhing **brlan pa**r nags tshal skye

СГ. ***jögin*** dulaγan-dur mod urγuyu

ЗБ. dulān ***čiγiqtei*** γazartu oi šuγui urγuxu

МГ, ДГ. dulaγan ba ***čigig*** γajar sečigleg-üd urγuγu

ЦГ. ***usu tai*** dulaγan γajar-tu čečeglig urγuqu

СР. oi čečeglig dulaγan ***čigig***-tei γajar-ača urγuyu

Дээрх орчуулгад "чийг"-ийг илэрхийлж байгаа бөгөөд "Мэргэд гарахын орон" толь бичигт мөн "***rlan can***-*чийгтэй*" гэх төвд үгийг ***jögin*** хэмээн оноосон буй. Мөн "Хорин наймт тайлбар толь"-д: *чийгтэй халууныг* ***jögen*** *халуун хэмээмүй* гэжээ. Эдүгээ жаахан хөрч, бүлээвтэр болсон хоол ундыг "зөөг цай хоол", хөргөж бүлээн болгохыг "зөөтгөх" гэж ярьдаг. Үүнтэй язгуур нэг ажээ.

59. **jüder.** *Mucky, dirty*. (12, 63. ***chud gsan pa, mi gtsang***). Бузар, муухай[85] гэсэн утга бүхий үг.

60. **jürgei.** *A climbing plant, creeper*. (236. ***'khril shing***). Энэ үг бичгийн дурсгалуудад тохиолддог. *Няг охор өргөстэй, нэлээд урт иш юмыг орооож дээш урган алган хэлбэрт оньтой, навч чагтлан ургаж шарангуй ногоон цэцэг дэлгэрээд бөөрөнхий жимсийн түрүү суудаг нэг наст буюу олон наст өвслөг ургамал. Жимс нь эмд орно. Ходоодыг сайжруулах үйлдэлтэй. Бас чөдөр өвс ч гэдэг*[86] ажээ. Сономгара, Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн нар "*ǰürgei*", Зая бандида "*хоǰugiyin modun*"[87], Цахар гэвш "*oriyalqu ebesun*", Сумадирадная "*oriyaly-a modun*" гэж орчуулцгаажээ.

61. **kebeken.** *Beautiful, pretty*. (447. ***mdzes***). Энэ үгийг Сэцэнцогт, Зууннаст нар "хөө" гэдэг үгийн эртний бичлэг болов уу хэмээн таамаглаад урт эгшгийг "б"-гээр

---

[84] *Сайн үет эрдэнийн сан нэрт шастир*. Зууннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав ӨМАХХ. 1989. 834.

[85] Я.Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб 1966. 289, Л.Болд нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб 2007. 5 боть. 2. 504.

[86] Ц. Норжин. *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ.1999 3044.

[87] Тод үгийн эхдээ "хожуугийн мод" гэж бичсэн байх бөгөөд "хажуугийн мод" болов уу

уртатган тэмдэглээд "-хэн" дагавар залгаж бүтсэн үг[88] гэсэн бол Ж. Боссон "kebken" гэж галиглаад "хэв" гэдэг үгэнд "-хэн" дагавар залгаж үүссэн бололтой[89] гэснийг зүйтэй хэмээн бодно. *Хэвхэн* гэдгийн цаана хэв хэлбэр сайтай, гоё ганган гэсэн утга ойлгогдож байна.

62. **keriy.** *Avarice, churlish.* (182, 224, 407. ser na can). Цахар гэвшийн орчуулгад гурвантаа тохиолдох уг үгийг *keriy qaramči* хэмээн хоршиж буулгасан ажээ. Эд юмаа нэндүү хайрлах, харамсах зан[90]-г хэлнэ.
63. **kimi.** *Sap, fatness.* (158. ***rus pa - руй ба - яс***). Мэргэн гэгээний орчуулгад гарах "хим" гэдэг үг бол чөмөг ясны доторх сархиаг нүх болон түүний шим юм. Бусад орчуулагч нар "яс" хэмээн орчуулсан байна.
64. **kiryui**. *Sparrow - hawk.* (247. ***khra***). "Хяргуй" гэдэг шувууг толь бичгүүдэд: Жижиг шувуудыг барьж идэх нэг зүйл шувуу[91], бөдөн биязуухайн зэрэг амьтныг барих шувууны бүгд нэр[92], харцгайгаас бяцхан, хөхөвтөр бор өнгөтэй, хэвлээрээ цайвар бөгөөд хөндлөн хүрэн судалтай. эмэгчин нь эрэгчнээсээ их, жижиг шувууг барьж иддэг. Эмэгчнийг нь тэжээж агнуурт хэрэглэдэг[93], жижиг шувуудыг барьж иддэг нэгэн төрлийн махчин шувууны ерөнхий нэр. Ан авд хэрэглэж болно. Уйгур түргээр бас kəirui гэнэ[94] гэх зэргээр тайлбарласнаас харвал "хяргуй" хэмээх нь нэг зүйл махчин шувууны ерөнхий нэр бөгөөд дотроо олон төрөлтэй төдийгүй уг үгийн язгуур нь алтай хэлний "ki-" язгуур[95] -аас гаралтай байж болох юм. Зая бандида "гагой"[96], Дана-гийн гэгээн. Цахар гэвш. Сумадирадная нар "харцага", Мэргэн гэгээн "элсний хэрээ" гэж орчуулшгаасан нь бүгд махчин шувуу юм.
65. **köbki -.** *To float.* (103. ***'phyo - чо - хөвох***). Юмны овойж товойх, сэвсийж зузаан болохыг хэлнэ. "Хөвөх, хөөс"-тэй язгуур нэг. Эл үгийг Норжины "Монгол хэлний толь"-д: агаарт хөөрөн хөвөх, дэгдэх[97] гэж тайлбарлажээ.

    103. sog ma chu yi steng na **'phyo**
    СГ. ebesün usun-u deger-e ***kölbegeyü***
    ЗБ. tarāni eši usun dēre *kòbku*
    МГ. qaγurusun usun-ača degegside *kobkimui*
    ЦГ. üligerlebesü maγu qoγ saγ usun-u deger-e *kobimui* у-а
    СР. üligerlebesü süril ebesü usun-u degegür *kobüm*

66. **kölüsün ebedčin.** *Typhoid, epidemic.* (33. ***rims***). Сономгара "хөлсөн өвчин" гэж орчуулсныг Сэцэнцогт *хамаг бие халууран хөлөрдөг тул тийн нэрлэсэн бололтой*[98] гэсэн бол Ж. Боссон *Хорчин аялгууны томуу, хумхаа зэргийг ингэж хэлдэг*[99] тухай тэмдэглэснээс үзвэл дундад эртний монгол хэлэнд "хижиг"-ийг

---

[88] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зуннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ. 1989. 626.

[89] James Bosson. *A Treasury of Aphoristic Jewels, the Subhasitaratnanidhi of Sa Skya Pandita and Mongolian.* - Uralic and Altaic series, Vol.92. Indiana Univer., Bloomington. 1969. 364.

[90] Я.Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб.1966. 764.

[91] Я Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб. 1966. 773, Л Болд нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь.* Уб 2007. 5 боть. 5 221.

[92] *Хорин наймт тайлбар толь* Намжилмаа эмхлэв ӨМАХХ. 1994. 933.

[93] Ц.Норжин. *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 1368.

[94] Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн язгуурын толь.* ӨМАХХ. 1988. 1057.

[95] Ш. Чоймаа. *Монгол судлалын өгүүлэл.* Уб. 2003. 250.

[96] Х. Лувсанбалдан абугай "раγоι" гэж галигласныг "гагой" гэж уншиж галиглав.

[97] Ц. Норжин. *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ 1999. 1514.

[98] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зуннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ 1989. 661.

[99] J.E. Bosson. *A Treasury of Aphoristic Jewels, the Subhasitaratnanidhi of Sa Skya Pandita and Mongolian.* - Uralic and Altaic series, Vol. 92. Indiana University, Bloomington, 1969. 309.

"хөлсөн өвчин" гэж нэрлэж байсан нь аль нэг нутгийн аман аялгуунд хадгалагдан үлдэжд монгол утга зохиолын хэлнээ мартагдан хуучирсан байж болох юм.

67. **kögürge.** *Drum.* (6, 155. ***rnga***). Дундад эртний монгол хэлэнд хэнгэргийг ингэж хэлж байжээ. Сономгара-гаас бусад орчуулагч нар "хэнгэрэг" хэмээн буулгасан бөгөөд "МНТ"-ны 105, 106 дугаар зүйлүүдэд гурвантаа мөн "хэнгэрэг"-ийг зааж байх ажээ. "Цагаан түүх"-эд "хөөр" гэж буй.

68. **könürge.** *Yeast, leaven.* (35). Идээний хөрөнгө бөгөөд уйгур, туркээр "könelge" гэнэ. Үр хөрөнгө, эд баялаг, эд хогшил, бэл, эх үүсгэл гэх зэрэг утга илэрхийлнэ. Авианы тонгорлоор "хөрөнгө" болсон болов уу. Сономгара-гийн орчуулгад мөн "өрөлбө" бахийг "өлүрби" гэж буйгаас гадна монгол бичгийн хэлэнд "гурил" гэдэг үгийг "гулир" гэж бичдэг билээ. Дөрвөлжин үсгээрх "Тогоонтөмөр хааны зарлиг"-т уг үг мөн тохиолдоно.

69. **kösörsü.** *Droppings of dog.* (106. *khyi lud*). Төвд эхийн утга нь "*нохойн баас*" гэсэн үг болно. Эл үг бичгийн дурсгал болон толь бичгүүдэд тохиолдохгүй байна. Зая бандида "нохойн хөсөрс" гэсэн нь "Хөсөр даах, хөсрий" хэмээх утгатай үгэнд эртний монгол хэлэнд идэвхтэй хэрэглэгдэж байсан ургамал амьтны нэр, тэдгээрийн бие эрхтэн, ялгадас, эрдэс бодос тэргүүтний нэрийг бүтээдэг[100] "**-sün**" дагавар залгаж, хөсөр хаягдаж хөсрийшсэн гэсэн утгатай "нохойн баас"-ыг заасан үг бүтжээ.

70. **küčiy-e.** *Pigeon, dove.* (297. *thi ba*). ***"thi ba*** - тагтаа"-г Сономгара "*kučiy-e*", Зая бандида "*Tivä*", Мэргэн гэгээн "*kökege*", Дана-гийн гэгээн, Цахар гэвш нар "*ködege*", Сумадирадная "*kegürǰegen-e*" гэх мэтчилэн өөр өөр нэрээр онооожээ. Төвд хэлний тольд: уг төвд үгийг ятуу, тагтаа, хүрэлзгэнэ гэсэн байна.[101] Хүүрзгэнэ бол тагтааны баг, ногтруугы овоот хамаарах шувуу бөгөөд буулгат хүүрзгэнэ, өрнийн хүүрзгэнэ, дорнын хүүрзгэнэ, өөдсөн хүүрзгэнэ[102] гэж хэд хэдэн төрөлтэй ажээ. Сумадираднаагийн тольд: "*kegürǰegen-e, ködege*" гэвд тийн ялгалын тайлбарт "ятуу" мөн хэмээн номлов. Заримууд тагтааны нэр мөн хэмээмүй[103] гэсэн буй. Хүүрзгэнэ гэдэг бас "Хуа И Й Юй толь"-д тохиолдоно. "Хөдөг" бол шилдээ цагаан болон шаравтар толботой, охор хошуутай, хээр сүргээрээ амьдарч, тариа ногооны үрээр хооллодог, тагтаатай адил хүрэн бор шувуу[104]. Зая бандида уг төвд үгийг галиглан буулгасан ажээ. Эдгээр шувуу бүгд "тагтаа"-ны төрөл зүйлд хамаарах бөгөөд "***küčiy-e***" гэдэг үгийн "ч" авиа "д"-гээр сэлгэснээс "***ködege***" болсон бололтой. Манж хэлэнд *kuwečixe*, зүрчид хэлэнд *xutie*[105] гэдэг ажээ.

71. **mengǰilegči.** *Errant, devious.* (4). Цахар гэвш *mengǰilegči mayu keriy-e* хэмээн уг үгийг толгой холбон нэмсэн аж. Норжины "Монгол хэлний толь"-д: 1. Араатны идэш эрэн тэнэх. 2. Хүний дэмий балай хэсүүчлэх[106] гэж тайлбарлажээ.

72. **mergemsi-.** *To silmulate like wise, to be made to look like wise.* (148. ***'chos pa***). Мэргэн мэт зан авир үзүүлэхийг хэлэх бөгөөд "Эрдэнийн товч"-ийн зохиогч Саган Сэцэний бичсэн төгсгөлийн шүлэгт мөн эл утгыг илэрхийлж буй.

---

[100] Ш. Чоймаа. *Монгол судалын өгүүллүүд* Уб. 2003. 184.

[101] Л.Тэрбиш, Т Чулуун-Эрдэнэ. *Тово монгол их толь бичиг*. Осака. 2011 768.

[102] С Гомбобаатар *A dictionary of vertebreta animals of Mongolia*. Уб. 2009. 128.

[103] Sumatiradna. *Bod-Hor gyi brda yig mtn tshig don gsum gsal bar byed pa mtn sel skron me*. Redactor. Prof. B. Rinchen. Corpus Scriptorum Mongolorum. Tomus VI, VII. Ulaanbaatar. 1959. 915.

[104] Ц.Норжин. *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 1551.

[105] Kara György. *Dictionary of Sonom Gara's Erdeni-yin sang.* A middle Mongol version of the Tibetan Sa Skya legs bshad Mongol-English-Tibetan. Brill. 2009. 160.

[106] Ц.Норжин *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 1822.

73. **miγui**. *Cat.* "Муур"-ыг эрт үед "мий" хэмээж байсан бөгөөд "мигуй" бол эм хүйсийг заана. Олон тоогоор "мис" гэдэг. Уг үг нь авиа дуурайн нэрлэсэн үг юм. "Муур"-ыг хятад хэлэнд " māo 猫", орос ярианы хэлэнд "мурка" гэнэ.
74. **munda.** *More, rather.* Харин, золдоо, арай чарай, гэдрэг, гэвч, хэдийгээр гэх зэрэг утгатай эртний үг. Бичгийн дурсгалуудад элбэг тохиолдоно. Энэ үгийг бас зарим судлаачид мөн хэр, эдүгээ, энд гэх мэт утгатай хэмээн тайлбарлажээ.
75. **nayida-**. *To envy, to be envious, jealous, to begrudge.* (422. ***phrag dog byed***). Сономгара, Мэргэн гэгээн нарын орчуулгад тохиолдож буй энэхүү язгуур *amaarхах, жөтөөрхох* гэдэг утгатай байсан нь төвд эхээс тодорхой харагдана. Мөн "МНТ"-ны 82, 164, 179, 219, 233 дугаар зүйлүүдэд зургаан удаа тохиолдоход бүгд "атаархах" гэсэн утгыг илтгэх ажээ. Орчин цагийн монгол хэлэнд энэ үгийг "итгэх" гэдэг утгаар л ойлгоно. Бичгийн хэлэнд "найдангуй" гэх хэлбэрээр тохиолдох бөгөөд "атаа, жөтөө" гэсэн утгатай.

422. **gal te gzhan dag phun tshogs pas**
bdag gi yid la mi bzod na
de yis rang 'byor 'joms pa'i phyir
rang la *phrag dog byed* par zad

СГ. kerbe busud-un tegüs sayin inu
minu sedkil üjen yadaqu ele bögesü
tegüber öber-ün ed-iyen baraγulqu-yin tulada
öber-tegen kü ***nayidaγsan*** bolun buyu.

ЗБ. berke busudiyin xotolo jirγalanggi
öböriyin sedkil-dü ülü külicedkülē
Töügēr öböriyin jirγalang ebdekü yin tula
öbörtü ***üzē yaduxuyin*** tödüi bolxu

МГ. kerbe bide činadus-un oldaburi jirγal-i
sedkil-degen tesü yadan üjebesü tegüber
öber-iyen olburiban ebderekü-yin tulada
öber-tegen ***nayidangγuyilan*** üyiledügsen bolumui.

ЦГ. öber-e busud ner-e jirγal qotala tegüsküi-dür
ülü tesün qarsilaqui sanaγ-a kerbe törübesü
önide tegünü ür-e-ber öber-iyen ülü degegsilekü tula
öber-ün beyen-degen ***ataγarqaju*** qoorlaγsan-luγ-a adali

СР. busud-un nere jirγal qotala tegüsküi-dür
buruγu ataγarqaqui-ber sedkil-degen tesün yadabasu
buJaγai tegün-ü ür-e-ber öber-ün olburi jirγal-i ebden bürilgekü tula
bodatai öber-ün bey-e-degen ***ataγarqan*** üje yadaγsan boluyu

76. **nura.** *Creek, ravine, trench.* (377. ***g-yang sa - ян са -*** *хавцал*). Эрэг ганга, гуу жалга зэрэг нурсан газар. Харин Сономгара төвдөөр "***'od pa-γep***" хэмээхийг "нур" гэж орчуулжээ.
77. **nuta /nuta-/.** *Well, safety.* (12, 138, 228, 430. ***bde ba***, 129, 178. ***bag phebs).*** "*nuta*" хэмээх энэ язгуур нийт орчуулгад арван таван удаа тохиолдож буйгаас зургаа нь зөвхөн Сономгара-гийн орчуулгад *амгалан тайван, санаа амар* гэсэн утгыг илтгэнэ. "Бодичариявадара"-д мөн дээрх утгаар тохиолддог. "МНТ"-ны 230 дугаар зүйлд "...*үлтэй шонө орхтэй гэрийн минү ээрэн хэвтэж өрөг* ***нут*** (батад амгалан. Ш. Чоймаа) *унтуулж энэ оронд хүргэсэн өтгөс хэвтүүл минү...*"[107]. Эл

[107] Ш Чоймаа. *Монголын нууц товчоо* Эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг. Уб, 2011. 192.

үг ерөөс 1. амар амгалан, 2. бат нот хэмээх утгатай байгаад эхний утга нь хуучирч явцууран, орчин цагийн монгол хэлэнд хоёр дахь утгыг л илэрхийлэх болжээ. Сүүлийн үеийн тайлбар толь бичгүүдэд зөвхөн хоёр дахь утгаар тайлбарласан байх аж. Жишээ болгож 228 дугаар бадгийг харьцуулан үзье.

Төв. ne tso smra bas gzeb tu bcug
'dab chags lkugs pa **bde bar** rgyu
СГ. toti kelelekü-yin tulada aruγ-tur qaγaγdaǰuqui
ǰigürten bütegü-yin tula ***nuta*** yabumui
ЗБ. toti-yi ögüüleqsen-yēr köbkeqtü oruulumui
dalabčitani kelegei ***amuγuulang*** yabumui
МГ. toti anu kelelčiged toor-tur qoriγdabai y-a.
kelen ügei ǰigürten ber ***amuγulang*** yabumui
ЦГ. uqaγatu toti keleǰü čidaqu tula toor-tur qoriγdaγad
uqaγan ügei sibaγud kelegei tula ***amur*** yabuqu metü
СР. osul toti keleǰü čidaday tula toor-tur qoriγdam
uqaγan ügei sibaγud kelegei tula ***amur*** yabum

78. **oγur-.** *To throw, to abandon.* Хаях, гээх, орхих, мартах гэсэн утгатай үг. Хуучны судар ном, сурвалж бичгүүдэд цөөнгүй тохиолддог.
79. **oor.** *Birthmark, mole.* (77. ***lba ba***). Сумадиадаа-гийн орчуулгад гагц удаа гарч буй. Төвд эхээс нь харахад ур мэнгэ гэсэн утга болох нь тодорхой. Ерөөс "оор, уур" хэмээх нь *язгуурын, төрөлхийн* гэсэн үг юм.
80. **orusil ügei.** *Firmness, stableness.* (382. ***brtan***). **Orusil** хэмээх бол Лавдуун, тогтуун[108] гэх утгатай үг байжээ. Тухайлбал, зан авир тогтворгүй хүн[109]-ийг "оршилгүй хүн" хэмээн хэлдэг аж. Баарин аялгуунд одоо ч энэ утгаар хэрэглэгдсээр буй. Харин орчин цагийн монгол хэлэнд "оршил" гэвэл ямар нэгэн бичиг зохиолын өмнөх өгүүлэл хэмээн ойлгоно.
81. **osqaraγ-a.** *Cleft, crack, crevice, fissure.* (179. ***ser ga - сэр га - огсор, хонгил, хөндий***). Мэргэн гэгээний орчуулгад тохиолдох энэ үгийг мөшгивел "**os"-** *1 Жихүүн хүйтэн буюу жавар саихиид нүүр гар, арьс махны саарьтан хагарах. Осгортох ч гэдэг. Нүүр осох. 2.* Модны жаахан антах, цавтах. *Банз осов. Модон ган осов.* ***Osq-a-****: осхоруу, осхор (сэв, арзгар)* [110] хэмээх утгатай байна. Сономгара "*qaγarangqai*", Зая бандида "*ang*". Дана-гийн гэгээн "*γaba čaba*", Цахар гэвш "*elegden qaγaraqu*", Сумадиадаа "*čaba γarun qaγarayui*" хэмээн орчуулсан буй.
82. **ödü otuγ-a.** *Feather.* (44. ***mjug sgro***). Сумадиадаа-гийн орчуулгад гагц удаа тохиолдож буй. Шувууны сүүлний өдийг хэлнэ. Ноёд түшмэдийн зэрэг хэргэм, цол тушаалыг ялгасан ёслолын малгайд зүүдэг тогосын өдийг заах болж, үүнээс отго жинс хэмээн хэршин хэлэх болсон ажээ.
83. **ögede bol-.** *To go, to proceed, to reside.* (399. **bzhugs**). Төвд хэлний "орших, суух, байх" хэмээх утга бүхий үгийг Цахар гэвш "***өөд бол-***" гэдэг товтвортой холбоо үгээр онооожээ. "Өөд болох" гэдэг бол бичгийн хэлнээ олонтаа гарах бөгөөд "*морилох, залрах*" утыг илтгэдэг. Эдүгээ "нас барах" гэдэг утгаар л ойлгох болсныг тэмдэглүүштэй.
84. **ölke (aγula-yin).** *Sunny side of a mountain.* Уулын наран тусах тал.[111]

---

[108] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зууннаст. Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав ӨМАХХ. 1989. 483.

[109] Я.Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб 1966. 426.

[110] Сэцэнцогт *Монгол үгсийн язгуурын толь* ӨМАХХ. 1988. 357

[111] Ц. Норжин *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999 597

85. **örigü doγsin.** *Wild, untamed.* (189. ***spyi brtol can***). **"öri-"** хэмээх үйл үгийн үндсэнд тэмдэг нэр үүсгэх **"-gü"** дагавар залгасан хэлбэр. Хэрэг явдлыг ёсгүйгээр мушгиж буруутгадаг зөрүүд[112] зан хэлнэ.

86. **örm-e qulaγai.** *Bat.* (217. ***pags bye'u***). Сономгара "сарьсан багваахай"-г ийн орчуулжээ. Сэцэнцогт, Зууннаст нар "...эртний монгол хэлэнд аль нэг аман аялгуунд багваахайг өрөм хулгай гэдэг байсан байж болох юм"[113] гэсэн бол эрдэмтэн Ж. Боссон "...монгол хэлэнд "ижил далавчит соно, сарьсан багваахай" гэх хоёр өөр амьтныг заадаг, хорчин аялгуунд "ижил далавчит соно"-ыг ингэж нэрлэдэг бөгөөд "багваахай"-г буриадад **yremšöö** гэдэг[114] тухай тэмдэглэсэн байх ажээ. Харин "Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь"-д: ***өрөм хулгайч*** *амьтан.* (усны лаг доторх авгайлдайнаас гарч, усны орчинд нисдэг нэг зүйл шавж), ***Өрөм хулгайч нь нуур цөөрмийн дээр нисч, жижиг хорхой шавьжаар хооллодог*** [115], "Монгол хэлний товч тайлбар толь"-д: нэг зүйлийн ялаа[116] гэсэн байна. Энэ амьтныг англиар "dragonfly" гэх бөгөөд "Oxford advanced learner's dictionary"-д: Урт нарийхан биетэй, голдуу цайвар өнгөтэй, хос хоёр том далавчтай шавьж. Ихэвчлэн усан дээгүүр үзэгддэг хэмээн тайлбарлажээ. Тэгэхээр, аль нэг монгол аман аялгуунд багваахайг "өрөм хулгайч" гэдэг байсан байж магадгүй гэсэн Сэцэнцогт, Зууннаст нарын санаа зүйтэй бөгөөд эсвээс Сономгара, сарьсан багваахайг тэрхүү ижил далавчит сонотой зүйрлэн төсөөлж орчуулсан байх болох юм. Ер нь аливаа хэлэнд төсөөлөн, дуурайж нэрлэсэн үгс байдаг.

87. **ötegü.** *Old, aged.* (28, 70, 80, 117, 251, 358. ***rgan***). Настай, хөгшин, ахмад гэсэн үг. Гагц Сономгара-гийн орчуулгад энэ үг зургаан удаа гарахад "хөгшин" хэмээх ганц утгаар тохиолдож байгаагаас үзвэл дундад эртний монгол хэлэнд "хөгшин настай" гэхийг тус үгээр тогтвортой хэлж байжээ. Эдүгээ ихэвчлэн бичгийн хэлэнд л хэрэглэж буй билээ. Харин уг үгэнд олон тооны "-с" нөхцөл залгасан "өтгөс" гэдэг нэр үгээр идэвхтэй хэрэглэгдэж байна.

88. **qabiya-.** *Relevance, to belong.* (235. ***ltos***). "*Тушилтэх, олдуйдах*" гэсэн үгийг Мэргэн гэгээн ингэж орчуулсан нь утгын хувьд тохирч буй бөгөөд "хамаа" гэдэг үгийн эртний хэлбэр юм. "б" авиа "м" болж сэлгэн орчин цагийн монгол хэлэнд "qamiy-a" болжээ. Харьцаа холбоо, хэрэг холбогдол, садан сүлбээ гэх зэрэг утгатай. Сономгара "***dgos pa med***" гэсэн төвд үгийг мөн "***qabiy-a ügegün***" гэж орчуулсан нь адил юм.

89. **qaγalγ-a.** (14, 218, 301, 353). "Хаалга" хэмээх үг 1. Үүд, 2. Зам харгуй[117] гэсэн утгатай. Ойрад аялгуунд эдүгээ хүртэл зам, харгуй гэдэг утгаар хэрэглэж буй. Харин Сономгара-гийн орчуулгад дөрвөнтөө тохиолдож буй "**qaγalγ-a**" гэдэг үг төвд эхийн "**cha-***хувь хэсэг*, **gnas-***орон*, **yul-***орон улс*" зэрэг үгтэй дүйж байна.

14. shes rab ldan pa mgo skor yang
bya ba'i **cha** la rmongs mi 'gyur
СГ. bilig tü kümün aryadaγdabasu ber
üyiles-ün ***qaγalγ-a*** qamiγ-a endekün
ЗБ. biliqten toloγoi töyirööčі
üyileyin ***züyil***dü ülü mungxarxu

---

[112] Л.Болд нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб 2007. 5 боть. 3. 83

[113] *Сайн үгэт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зууннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав ӨМАХХ. 1989. 515.

[114] James Bosson. *A Treasury of Aphoristic Jewels, the Subhasitaratnanidhi of Sa Skya Pandita and Mongolian,* - Uralic and Altaic series, Vol.92, Indiana Univer., Bloomington. 1969. 337.

[115] Л.Болд нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь.* Уб. 2007. 5 боть. 3 77.

[116] Я. Цэвэл *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб 1966. 477.

[117] *Сайн үгэт эрдэнийн сан нэрт шастир* Зууннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ. 1989. 613.

МГ. uqayatan toluγai-ban kedüi ergibesü-ber
üyiledbüri-yin ***γabiy-a***-dur mungqaγ ülü bolumui
ЦГ. ünen uqayantu kümün-i kedüi ergigülün sibadabaču
üyiledkü ***kereg***-tegen ülü mungqaraqu boluyu
СР. ünen biligten-ü toluγai-yi kedüi ergigülbečü
üyiledkü ***kereg***-tegen ülü mungqaram

218. **gnas min** ha cang drang bo yang
rang gzhan gnyis ka brlag pa yod
СГ. ***qayalγ-a ügei***-dür asuru siduγu bolbasu
mön ber busud-i ber barayulun bu
ЗБ. ***züi ügei*** neng šuduγu bolxulā
öbör busud xoyori anaxu bui
МГ. ***oron busu*** yaγuman ber masi töbsin bolbaču
öber busud qoyar-i ber bürilgekü boluyu
ЦГ. asuru neng yeke siduγu bolbasu ečüs-tegen
aγ-a ügei öber busud-tur nigen qoor bolqu
СР. ***üyiledkü ǰokis ügei*** yaγum-a-dur neng siduγu bolbasu
öber busud qoyayula-yi bürilgem

301. **gnas ma yin** pa'i dul drags na
thams cad kyis bsgo bar 'gyur
СГ. ***qayalγ-a ügei***-dür ülemǰi jögülen bolbasu
bügüde aran-a ǰaruγdaqu bolumui
ЗБ. ***züi ügei*** neng nomoγoroxulā
xamuq-yēr zarun üyiledkü
МГ. ***oron busu*** oron-iyar ketü nomuγaduγsan
(51a) Tegün-i kü qamuγ-iyar boyol bolγan ǰaruyu
ДГ. ***ǰokis busu*** oron-iyar ketü nomuγaduγsan
tegün-i kü qamuγ-iyar boγol bolγan jaruyu
ЦГ. ***učir ügei*** neng ketü nomuqan siduγu bolbasu
ulus bügüde ber tegüni ǰaruqu ba dayarilan ögüleyü
СР. ***oron busu*** bögetele nomuqan ketürbesü
ulus bügüde boγolčilan ǰaruyu

353. **yul** dang dus la bab pa'i tshe
rab tu bsgrims te lan 'ga' smra
СГ. ***qayalγ-a*** čaγ-tayan kürügsen-dür
masida serejü kedüi üges-i ögülegdeküi
ЗБ. ***oron*** kigēd caq bolusan caqtu
sayitur kinaǰi oloto ögüüle
МГ. ***oron*** kiged čaγ-tur inu kürkü-degen masida
kičiyejü nigen kedü ögülekü keregtei
ЦГ. keregtü üge-yi ögülekü čaγ-tur kürbesü
kemǰiyen-i medejü ***eb ǰokis***-iyar sayitur ögüle
СР. ***sanaysan ǰokis tai oron*** ba čaγ-tur kürbesü
sayitur kinaju bolγayan nige kedün-i ögüle

90. **qalγu-**. *To slide, to glide.* (318. ***'dred gyur***). Халтирах, гулгах гэсэн үг. Сумадираднаа "*qalγun qalturiǰu*" гэж хоршоо үгээр орчуулсан байна.
91. **qaliyar**. *Certainly, necessary.* Энэ үг "***qalayar***" хэмээх үг мөн болоштой. Сумадираднаагийн орчуулгын 17 дугаар бадагт толгой холбон нэмсээр гагц удаа

тохиолдож буй. "*qalayar*" гэдэг *зайлшгүй, лавтай, эрхбиш*[118] гэсэн утгатай юм. "*Хуи И Й Юй толь*"-д: мөн *зайлшгүй, гарцаагүй* гэсэн утгаар гарч байна.[119]

92. **qaras-.** *To begrudge, to grudge.* (360, 405. ***ser na byed***). Харамсах, харамлах утгатай ажээ. Норжины "Монгол хэлний толь"-д: Үл бүтэх явдал тохиолдсонд гэмшин зовних, хорсох. Хар буух[120] гэсэн бол "Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь"-д: мөн адил тайлбарлаад, шилжсэн утга нь *харамсан хайрлах*[121] гэжээ. Үүнийг харьцуулан харья.

360. yul 'khor dbang du 'du ba na
dbyig la **ser sna byed** dam ci

СГ. yeke ulus irgen-i quriyaqui čaγ-tur
ed-i ***qayiralan qarasqun***-i yaγun

ЗБ. oron orčini erkedü xurāxulā
erdeni-dü *xaram uyiledkü* buyu youn

МГ. oron nöküd erkesil-dür oron ögkü bögesü
ed-tür-iyen *qaram sedkil uyiledümü* yaγun y-a

ЦГ. ünen-iyer olan-i erke-dür quriyaju nökür bolγaqui-dur
ogku abqui-yin kiri-yi bodul ügei ülü bolqu

СР. erke-degen oron orčin-i quriyaqu bögesü
erdeni-yi *qaramlaǰu* yaγu kim

Дээрх орчуулгуудаас "**qaras-**" гэдэг "харамсах"-тай нэг язгууртай болох нь харагдаж байна. 405 дугаар бадагт бусад орчуулагч нар мөн "харам, харамлах" гэдэг үгээр буулгацгаажээ.

93. **qayilan ungsiyu.** *To shout, to cry.* (96. ***'bod cing bsgo***).

96. 'gro dgos by ung na nad bu ldang
'thab sar rgyang nas ***'bod cing bsgo***

СГ. yabuy-a kemebesü ebedčin ködülüyü.
bayilduγan-dur qola-ača ***qayilan ungsiyu***

ЗБ. bayilduxuyidu tösör-ēce *duudan zakiraqči*

МГ, ДГ. alalduqu čaγ-tur-iyan *barkirayad čuuguiyči*

ЦГ. alalduqu γaǰar-a kürbesü demei le *busud-i suryamar bolqu*

СР. alalduqu γaǰar-a kürbesü qola-ača *dayudan demei suryamar bolqu*

Уг төвд үг нь хүнд хамаат "*дуудан захирах*" гэсэн утга бүхий бөгөөд "**qayilan ungsi-**" гэдэг үгийн тухайд профессор Ш. Чоймаа "...Өрнөд монгол аялгуунд хүн тедийгүй адгуус амьтан, шувуу, нохой, мэлхий, муур хүртэл чанга дуугарч орилохыг "хайлах" гэж нэг л үгээр хэлдэг байж. Дундад үеийн монгол хэлний дурсгалын нэг болох "*Муккадимат ал-адаб*" толь бичигт "***qayilaju unsiba qurāni***" гэж байх бөгөөд энэ нь "*Коран судрыг өндөр дуугаар уншив*" гэсэн утгатайн дээр "тууль хайлах", "Жангар хайлах" зэрэг тогтсон үг хэллэг бол өндөр дуугаар аялгуулан хэлэх гэсэн утгатай байсан хэмээн тайлбарлаад "Монголын нууц товчоо"-нд долоон удаа мөн л энэ утгаар тохиолдож байгааг тэмдэглэжээ.[122] Адгуус амьтны дуугарч орилохыг ингэж хэлж байсныг давхар нутлах нэгэн жишээ 52 дугаар бадагт байна.

Tө. skyes mchog rnams la dman pa rnams
khro yang lan du ga la khro

---

[118] Ц. Норжин *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 1178

[119] Д. Цэрэнсодном *Монголын нууц товчооны орчуулга тайлбар* УХХ. 1993 469

[120] Ц. Норжин. *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ 1999. 1255.

[121] Л.Болд нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб 2007. 5 боть 4. 626.

[122] Ш. Чоймаа. *Лу Аитан товч* Номтой нөхөрлөе. Уб 2012 50. Ш. Чоймаа. *Монголын нууц товчоо* Эртний үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг. Уб. 2011 108.

ce sbyang dregs pa'i **skad 'byin** yang
ri dwags rgyal bos snying rjes skyong

СГ. sayid boγdas-tur dorodus aran mayulabasu ber
esergü qamiγ-a ayimasqun
čin-a omuγ-iyar-iyan ***qayilabasu*** taqi
arslan nigülesküi sedkil-iyer tejigeyü.

ЗБ. dēdü törölkitön-dü dorodus
kilinglebeči xariu-du xamiγā kilinglekü
činoncor omorxoxui-du ***dou γaraba ču***
görδsüni xān örösδnggüi törökü

МГ. manglai yeke boγdas-ud-tur dooraduki arad-ud
ösibečü qariγuda kilinglekü qamiγ-a.
mayui činu-a omuγsiqui ***dayun γaryabasu*** ber
görügedün qayan inu enerijü sedkimüi.

ЦГ. uryumal ünen sayin kümün-dür mayu ulus
učir ügei-ber demei qarsilabaču kereg-tür ülü abuyu
ulai idegči mayu činu-a demei ***ulibaču***
uqayatu sayin arslan qarin nigüleskü metü

СР. uqayatu degedüs-i osul mayu arad
učir ügei qarsilabaču gedergü ülü kilinglemü.
ulingqai idegči činu-a omurqaju ***ulibaču***
uqayatu arslan qarin nigülesčü tedkümü

Эдүгээ чанга дуугаар уйлан орилохыг "уйлан хайлах" гэнэ. Дашрамд дурдахад, "унших" гэдэг үг чанга дуугаар аялгуулан ном уншихыг хэлж байгаад хожим ерөөс ном унших үйлийг илэрхийлдэг болсон бололтой.

94. **qoγusudaγul-**. *To beguile, to delude, to deceive*. (242. ***slu ba***). Хий хуурмагийг мөн хоосон хэмээдэг[123] байжээ.

95. **qoriγ.** *Most sensitive or weakest spot of people or animals*. (335. ***gnad***). Хүн амьтны эрх эмзэг газар.[124]

96. **qundar.** *Rigid, stuffy, supine*. (97, 110, 349. ***rengs, dmu rgod***). Сумадираднаа-гийн орчуулгад гурвантаа гарах бөгөөд түүний зохиосон төвд-монгол толь бичигт бас буй. "Уур унтуу" хэмээх үгтэй гарал нэг бололтой.

97. **qubira-.** *To dry, to wither*. (110. ***skam***). Мэргэн гэгээний орчуулгад буй энэ үгийг мөшгивөл "*Монгол үгсийн язгуурын толь*"-д: ***quba*** *- өвс мод, ус юмгүй хожгор халцгай, 2. хатаж өвөрсний байдал*[125] гэжээ. Энэхүү үндэс дээр үйл үг үүсгэх "-ра" дагавар болон үйлт нэрийн өнгөрсөн цагийн "-сан" нөхцөл залгаж үүссэн үг аж. "Хатаж хөших" утга илэрхийлж байна.

110. shing **skam** rengs pas rang gzhan sreg

МГ. *qubiraγsan* modun öber busud-i ber tülemüi

98. **qulaγ-**. *To thieve, to steal*. "Хулгайлах" хэмээх үгийн эртний хэлбэр.

99. **sablar**. *Vulture*. (255. ***bya rgod***). Авиа тонгорсон үг. Салбар. Харцгайн төрлийн нэгэн зүйл махчин шувуу бөгөөд Лу. Алтан товч, Асрагч нэртийн түүх зэрэг түүхэн сурвалжуудад уг шувууны нэр гардаг. Үүнээс гадна шувууны саврыг заасан утга бас буй.[126]

---

[123] Сэцэнцогт *Монгол үгсийн язгуурын толь* ӨМАХХ. 1988. 905.

[124] Я.Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь*. Уб.1966. 694.

[125] Сэцэнцогт *Монгол үгсийн язгуурын толь*. ӨМАХХ. 1988. 1120.

[126] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир*. Зуннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ. 1989 718. Я Цэвэл *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб. 1966. 463, Л.Болд нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб. 2007 5 боть 3. 511.

100. **samsiya-**. *To destroy, to ruin, to disperse*. (424. ***brlag***). 1. Үрэх, бүрэлгэх, дарах, сүйтгэх, хохироох [127] гэсэн утга бүхий үг бөгөөд эдүгээ "шамших, шамшигдуулах" хэмээхэд язгуур нь хадгалагдаж, юмыг завшин ашиглах, үрж бусниулах [128] утгаар л хэрэглэгдэж, *бүрэлгэх сүйтгэх, дарах* утга нь хуучирчээ. "МНТ"-ны 154 дүгээр зүйлд "*...belgütei-yin ene üge-tür yeke ceren tatar-dur-iyan tunggaq talbiju qorqaqlaju'u qorqaqsat tatar-tur bidan-u ceri'üt e'erekun bolun masi* ***samsiju'uj***[129] хэмээн өгүүлдэг.

424. gal te dgra kun **brlag** 'dod na
bsad pas de kun ga la 'dzad
rang gi khro ba gcig bcom pas
dgra kun cig car bsad pa yin

СГ. ker be qamuγ dayin-i ***samsiyasuγai*** kemebesü
bügüde dayisun-i alaju qamiγ-a daγusdaqu
γaγča öber-ün uring-yi darubasu ele
dayisun-i nigen te böged kiduγsan sitü [=metü] bui.

ЗБ. kerbe dayisun bügüdeyigi ***daruxui*** duralba-ču
alaqsan-yēr dayisun bügüdegi xamiγā barixu
γaqca öböriyin kiling daruxulā
bügüde dayisuni xamtu alaxu bui

МГ. kerbe qamuγ dayisun-iyan ***bürilgekü*** küsegčid
alabaču dayisun-iyan qamiγača baraqu
öber-iyen kiling-yügen darubasu tere ber
qamuγ dayin-i nigemösün alaγsan-a adali

ЦГ. aliba dayisun bükün-i ***tobraγ bolγaqui***-yi duralabasu
alaqui-bar qamuγ dayisun-i daγusču yakin bolqu
asida qudqulaγči γaγčakü ene urin-i darubasu
alimad dayisun bükün-i nigen qamtuda alaγsan metü bolumui

СР. aburida qamuγ dayisun-iyan ***ügei bolγaquy-a*** küsebesü
alaju tede bükün-i qamiγ-a-ača baramu
asida qoorlaγči öber-ün ündüsün-deki γaγča kü urin kiling-i daruγsan-iyar
aliba qamuγ dayisun-iyan nige mösün alaγsan boluyu

101. **sana -**. *To count*. Эртний түрэг хэлэнд "тоолох, тооцох" утгатай байсан энэ үгийн язгуур "Субашид"-ын орчуулгуудад 166 удаа тохиолдохоос Сономгарагийн орчуулгад нэг, Зая бандидынхад 11, Мэргэн гэгээнийхэд 18, Цахар гэвшийнхэд 74, Сумадираднаагийн орчуулгад 46 байна. Сономгара-гийн орчуулгын 96 дугаар бадагт гагц удаа гарахад "тооцох, тоолон үзэх" хэмээх утгыг илэрхийлж байна. Үүнээс харвал уг үг XYII зууны үеэс идэвхтэй хэрэглэгэнд орсон бөгөөд чингэхдээ эртний утгаараа бус "бодох, дурдах" утгыг илтгэх болж, орчин цагийн монгол хэлэнд идэвхтэй хэрэглэгдсээр байгаа ажээ. Энэ талаар профессор Ш. Чоймаа ул суурьтай ажиглан, дундад үеийн монгол хэлэнд "санах" гэдэг үгийн оронд "сэтгэх" гэдэг үгийг зарж байсан тухай бичсэн билээ. Эл санаа бас "Субашид"-ын 67, 148 дүгээр бадгуудаас тодорхой харагдана.

67. rtag tu gzhan don mi *sems pa*
de yi spyod pa phyugs dang mtshungs

---

[127] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир*. Зууннаст. Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав ӨМАХХ. 1989 721

[128] Я.Цэвэл *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб.1966. 836.

[129] Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols*. Indiana University. Bloomington. 1972. 72.

bza' btung 'ba' zhig dud 'gros kyang
bsgrub par nus pa ma yin nam

СГ. nasu busud-un tus-a ülü ***sedkigčin-ü*** aburi inu
adaγusun-dur adali bolai
γaγča kü idekü uuqu-yi
adaγusun ber erin ülügü čidan bui.

ЗБ. nasuda busudiyin tusa ülü ***sanaqči***
töüni yabudal adousun-luγ-a adali
onco idekü uuxui adousun čυ
bolxu čidaxu busu buyu

МГ. ürgülǰide činadusun tusa ülü ***sedkigči***-yin
yabudal-un yosun anu aduγusun adali
imaγ nigen idegen ba umdaγan-u tedüi-yi
aduγusun bögesü ber ülü čidam buyu_a.

ЦГ. nasuda busud-tur tusa ügei ǰüg amiban ***boduγči***
narin qargis kümün-ü yabudal mal-luγ-a adali
nasun ürgülǰide ǰüg amiban teǰiyekü-yin tedüi inü
nabči idegči öčüken qoruqai-dur čυ bolba bayidaγ busu buyu

СР. nasuda busud-un tusa-yi ülü ***boduγči***
nasuda ami-ban boduγči kümün-ü yabudal mal-luγ-a adali
nasuda imaγta ami-ban teǰiyekü-yin tedüi-yi
narin aduγusun-dur čυ bolba bayidaγ busu buyu uu

102. **semegü**. *Taciturn, silent, reticent.* (226. ***smra spobs zhan***). Сономгара-гийн орчуулгад тохиолдоно. Бядуу, бүрэг, дорой, дүнсгэр[130] хэмээх утгыг илтгэнэ. Авиа сэлгэн "самуу" болсон бололтой.

226. skye bo ngan pa'i yon tan dang
smra spobs zhan pa'i rig pa dang
rje dpon ngan pa'i bka' drin rnams
gzhan la phan pa'i go skabs dka'

СГ. maγui aran-u erdem inü
semegü kümün-ü bilig inü
maγui noyan-u tus-a inu
busud-ta tusa bolquy-a berke

ЗБ. cölörküi ügei

МГ, ДГ. ögüleküi sambaγaban sularaγsan

ЦГ. ama bidaγu aγimtaγai kümün

СР. ama bidaγu sambaγ-a ügei kümün

103. **sengkere-.** *To be aware of, to take into consideration, to heed.* (58. ***brtsi***). Ойшоох, анхаарах, хэрэгсэх, хайхрах, тоох[131] гэсэн утга бүхий энэ үг "МНТ"-ны 131 дүгээр зүйлд бас гарч буй. *"...belgütei teyin cabciqdaju bö'et ya'un-a ba ülü* ***senggeren*** *cisun cuburi'ulju yabuqui-yi..."*[132] хэмээхэд мөнхүү утгыг илтгэж байна. "Субашид"-ын 58 дугаар бадгийг харьцуулан харвал:

58. bdag nyid chen po gnas pa'i sar
mkhas pa gzhan dag su yis ***brtsi***

---

[130] Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн яҗуурын толь* ӨМАХХ. 1988. 1532.

[131] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зуунаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ. 1989 572, Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн яҗуурын толь* ӨМАХХ. 1988. 1512

[132] Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols.* Indiana University. Bloomington. 1972. 55.

СГ. (2.8b) sayid boγdas bükü γajar-a
busu merged-i ken y-a ***sengkerekün***
ЗБ. yeke boqdo orošiqson γazartu
busu mergeni ken *tōxu*
МГ, ДГ. yeke boγdas orusiγsan γajar-a
busu merged *ile ülü yarumui*
ЦГ. onča buyan erdem tegüsügsen yeke mergen bayiqu γajar-tur
olan baγ-a saγ-a erdemten bui bolbaču *demei ülü kereglegdeyü*
СР. onča yeke boγda bayiqu γajar
olan baγ-a saγ-a erdemten-i ken y-a *toγamui*

Эндээс *тоох, анхаарах, ойшоох* утга тодорхой харагдана. Эдүгээ юмны учир зүйг ойлгож мэдэх, ухаарахыг л илэрхийлж буй.

104. **siduryu.** *Straight, erect, direct, frank, honest, plain.* "Шударга" хэмээх үг одоогийн ойлгож байгаа "үнэнч" гэх утгаас гадна эрт үед бас "шулуун" гэдэг утгатай байжээ. "Сүбашид"-ын 66, 195, 201 дүгээр бадгуудад эл утгаар тохиолдож буйг харьцуулан үзье.

66. blo ngan **drang bo** la las rang
brlag 'gyur la las gzhan la gnod
nags kyi **shing drang** rtsad nas gcod
mda' yi drang bos pha rol gsod

СГ. uqaγ-a ügegün nigen nigen ***siduryu aran***
mün ber γutuγad busud-i ber γutuγayu
siduryui modun ujaγur-ača manaγdayu
töb sumun-iyar busud-i alayu.

ЗБ. mou oyutu ***šudurγu*** zarim öböri
anān üyiledkü zarim busud-tu xortoi
suγuyin ***šudurγu modun*** izour-ēce utulaxu
sumuni šudurγu činadu-yi alaxu

МГ. ***joriγ čingda*** maγu kümün jarim inu öber-i
bürilgeged jarim inu činadus-i qoorlamui.
siγui daki ***töbsin modun*** oγtaluγdan atala
basa nigen töbsin sumun činadus-i alamui.

ЦГ. uqaγan maγu boluγad demei ***siduryu*** jarim anu öber-tegen qoor bolqu
učir ügei tere metü yabuγsan jarim inu busud-tur qoor bolumui
urtu böged ***siluγun sayiqan modun*** busud-tur oγtaluγdaqu ba
uran kümün-ü kigsen siluγun sayin sumun busud-i alaqu metü

СР. uqaγan maγu boluγad demei ***siduryu*** jarim anu öber-tegen qoor bolqu
učir ügei tere metü yabuγsan jarim anu busud-tur qoor bolumui
urtu böged ***siluγun sayiqan modun*** ijaγur-ača oγtaluγdam.
uran kümün-ü kigsen siduryu sumun busud-i alam.

Дээрх бадагт "шударга" хэмээх үгийн *үнэнч, цэх шулуун* гэсэн хоёр утга хоёул багтсан байх бөгөөд хожмын орчуулгуудад "шулуун" хэмээх үг хэрэглэгдэх болсныг харуулж байна. Ордос аялгуунд "шулуун" гэдгийг одоо хүртэл "шударга" гэж хэлдэг ажээ. Орчин цагийн монгол хэлнээ зан аалийн тухайд "шулуун шударга" гэх боловч зам, мод зэргийн тухайд "шулуун" л гэж ярихаас "шударга" хэмээн ярихаа больж, хэрэглээний хүрээ явцуурчээ.

105. **sigürügsen sirügei.** *Swept dirt.* (81. ***phyag dar***). "Шороо" гэдгийн эртний хэлбэр аж. 284 дүгээр бадагт "siruγai" гэж буйн сацуу Турфаны цуглуулга болон Бурханы

арван хоёр зохионгуй зэрэг бичгийн дурсгалуудад энэ хэлбэрээр тохиолддог. Мөн "МНТ"-ны 121 дүгээр зүйлд ***siro'ai***[133] гэж байна.

106. **singtara-**. *To be ruined or deteriorated, to decay.* (***rgud, nyams, brlag***). Уг үг зөвхөн Сономгара-гийн орчуулгад арван гурван удаа тохиолдоход найман удаа төвд хэлний "**rgud-** *доройтох, буурах*", гурван удаа "**nyams-***доройтох*", хоёр удаа "**brlag-***бүрэх, сүйдэх*" гэсэн үгтэй дүйж байна. Үнээс харвал "шантрах" гэдэг үг одоо бидний ойлгодог, аливаа юмнаас зүрхшээх, зориг мохох утгаас гадна "*буурах,* доройтох" утгыг илэрхийлж байсан бололтой. Зая бандида бүгдийг "*буурах*", Мэргэн гэгээн "*буурах, үгүйрэн ядах, доордох, дарагдах*", Цахар гэвш "*доройтох, бүрэх, доордох*", Сумадидраднаа "*доройтох, үгүйрэх*" гэх зэргээр оноожээ.

107. **sümüli-.** *To twinkle, to sink.* (132. ***mnal ba***). Мэргэн гэгээний орчуулгад тохиолдох "*унтах, бөхөх*" гэсэн утгатай үг. Сүүмийх, сүүмэлзэх, сүүтийх зэрэгтэй нэг язгууртай. Сономгара "*sönemüi*", Зая бандида "*sönökü boluyu*", Цахар гэвш, Сумадидраднаа нар "*büri joγsuqui*" гэж орчуулцгаажээ.

108. **sürčin erümde-**. *To anoint, to rub, to chafe, to bore.* (198. ***gtsub par gyur na***). "Sürči-" гэдэг эрт үед 1. Шингэн зүйлийг бутраан цацах, 2. Шүргэх, хавирах[134] гэсэн утгатай байжээ. "Erümde-" бол өрөмдөхийн эртний бичлэг. Үгийн эхний "э" нь "ө" болсон иймэрхүү үг монгол хэлэнд олон буй. 198 дугаар бадгаас утга тодорхой харагдана.

Тө. tsan dan bsil ba yin mod kyi
gtsub par gyur na 'bar bar 'gyur
СГ. čindan čᴜ serigün bui y-a
sürčin erümdebesü γal sitan bui
ЗБ. zandan seriün mün bolbo
sürgün üyiledkülẽ šitaxu boluyu
МГ. čindan modun činar inu serigüken bolbaču
barin sirügekü̈i čaγ-tur ürebesü badaraqu boluyu
ЦГ. üligerlebesü zandan masi serigün činar-tai bolbaču
öni udaγan ***qabirbasu*** qalaju γal γarqu metü
СР. üligerlebesü zandan masi serigün činar tu bolbaču
öni udaγan ***ürin qabirbasu*** qalaju γal badaram

"Сүрчих" гэдгийн *шүргэх, хавирах* утга хуучирчээ.

109. **tamtara-.** *To erode, to deteriorate, to empty out.* (387. ***'dral - дал - цуцлах, хаглах, эвдэх***). "*Тамтрах*" гэдэг үг бол элэгдэж урагдах, эвдрэн сүйдэх гэсэн үндсэн утгатайн дээр хоосорч доройтох, үгүй болох гэсэн шилжсэн утгатай юм. Сономгара "*balbaramui*", Зая бандида "*cumaraxu*", Цахар гэвш "*ebdereju urusqu*", Сумадираднаа "*sadaramui*" гэж өөр өөр үгээр оноон орчуулжээ.

110. **taqi.** *Also. Too.* Энэ үгийг Д. Цэрэнсодном академич "...орчин цагийн монгол хэлний *мөн, бас, чиг* гэх мэтийн холбоос үгтэй утга ойролцоо болов уу"[135] гэж тэмдэглэжээ.

111. **tebči -**. *To abandon, leave, to throw off.* Эл үг бичгийн хэлэнд "орхих, гээх" утгыг илэрхийлсээр ирсэн билээ. Эдүгээ уг утга мартагдан, гол төлөв аливаа юмыг хүлцэн тэсвэрлэх утгаар тусган ойлгох болжээ.

---

[133] Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols.* Indiana University. Bloomington. 1972.50.

[134] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зуннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. ӨМАХХ 1989 747.

[135] Д. Цэрэнсодном *Монголын нууц товчооны орчуулга тайлбар* УХХ. 1993. 295

112. **tengsi-.** *To rove, to roam.* (160. ***'chor'***). ***'chor - чор -*** *алдах, гээх* гэх үгийг Мэргэн гэгээн ийн оноож орчуулсан ажээ. Монгол хэлний тайлбар толь бичгүүдэд уг үгийг *дэмий хэсч тэнэн эрэх* хэмээн тайлжээ. *Тэнэх танших* хорш.[136] Сономгара "*aldayu*", Зая бандида "*sula aldaxu*", Дана-гийн гэгээн "*urgülǰilen aldamui*", Цахар гэвш "*yayum-a-ban bürilgeyu*". Сумадирадная "*demei aldamu*" гэж орчуулцгаасан буй.

113. **teniger.** *Borax.* (206. ***mching bu - чин бү - эгэл чулуу***). Энэ үг түрүү үеийн бичгийн дурсгалуудад тохиолдоно. Нэг зүйлийн зөөлөн чулууны нэр ажээ. *Үүнийг эрдэмтэн Боссон "танагар" хэмээн галиглаад перс хэлний "танғаар" ба санскрит хэлний "танкана" хэмээх үгнээс гаралтай хэмээн тайлбарлажээ.*[137] Мэргэн гэгээн. Сумадирадная нарын орчуулгад гарч буй. Харин Сономгара-гийн орчуулгад "**tsha la -***тунсаа*"-г уг үгээр оноосон байна.

114. **tetürü.** *False, inverse, opposite.* (183. bzlog). Төвд эхийн "***phyin ci ma log pa - чин жи ма лог ба - чанх бууру бус***" хэмээх үгийг "**tetürü**" гэж орчуулсан бөгөөд уг үг бол *урвах, тонгорох, гэдрэг сөрүү, этээд бууру, эрэг тэсрэг*[138] гэсэн утгатай. Түрүү үеийн бичгийн дурсгал болон сурвалжуудад цөөнгүй тохиолддог. Дөрвөд аялгуунд аминч үзэлтэй хүнийг тэгэр зантай хүн гэдэг байна. tetër. (Dö). Аминч; эгоист; *tetër zantā kümůn* - аминч үзэлтэй хүн.[139]

115. **tngri dongyud-**. *To make a sound, to thunder.* (211. ***'brug sgra sgrogs***). "**dongyud**" гэдэг үг эрт үедээ 1. Дуугарах, өгүүлэх, 2. Зөмлэх буруушаах, 3. Шувуу жиргэх, 4. Аянга, тэнгэр дуугарах[140] гэх зэрэг уттыг зааж байсан бөгөөд орчин цагийн монгол хэлнээ "*дуугарах, өгүүлэх, тэнгэр дуугарах*" гэсэн утга нь хэрэглэгдэхээ больж явцуурчээ. "МНТ"-нд *дуугарах, өгүүлэх, зөмлэх буруушаах* утгаар хэдэнтээ гарч буй. Уг хэллэгийг бусад орчуулагч нар хэрхэн оноон орчуулсныг ажиглая. 211 дүгээр бадаг:

СГ. tngri dongyuduyu
ЗБ. kluyin dou dourisxaxu
МГ, ДГ. luus-un dayun yaryamui
ЦГ. luu-yin dayun dayurisqu metü
СР. luu-yin dayun dayurisqam

116. **törü**. *Rule, law, mode.* (229. ***tshul, lugs***). Мөргөлийн шүлэг, 270. *chos lugs - nom-un törü*, 185. 257. *tshul*, 186.1. *törü ǰasay*, 286. ***brtul zhugs,*** *törü yosun, yosu törü*, 324. *rigs pa.* 450. 1. Ёс дүрэм, 2. Засаг төр, 3. Нэр төр[141] хэмээх утгат энэхүү үг Зая бандидынхаас бусад орчуулгад нийт хорин дөрвөн удаа тохиолдоход ес нь Сономгара-гийн орчуулгад гарч байх бөгөөд эдгээр бүгд "ёс журам" гэх уттыг илтгэж буй. Харин Зая бандидын орчуулгад "**törü**" гэх үг нэг ч үгүй, хожмын орчуулгуудад тус үг "ёс журам" гэсэн уттыг бус, одоо бидний ойлгодог засаг төрийг заасан уттаар оржээ. Үүнээс үзвэл, "төр" гэдэг үг дундад эртний монгол хэлэнд "ёс журам, хэв ёс, ёс заншил" гэх утгаар илүү тогтвортой хэрэглэгдэж байсныг харуулж байна. "МНТ"-ны 121, 178, 208, 216, 220, 263 дугаар зүйлүүдэд зургаан удаа гарах бүгд дээрх уттыг илэрхийлээд зогсохгүй 263 дугаар зүйлд "*ес*

---

[136] Я.Цэвэл *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб.1966. 578, Л Болд нар *Монгол хэлний өгүүлэрэнгүй тайлбар толь* Уб. 2007. 5 боть 4 300

[137] *Сайн үгэт эрдэнийн сан нэрт шастир* Зуунчаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав ӨМАХХ 1989 758.

[138] Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн язгуурын толь.* Өвөр Монголын Ардын хэвлэлийн хороо. 1875 дугаар тал.

[139] Ж. Цолоо *БНМАУ дахь нутгийн аялгууны толь бичиг* 2. Ойрд аялгуу. УБ. 1988 814.

[140] Дээрх номд. 796

[141] Дээрх номд 777

төр" хэмээн хоршоо үгээр тааралдана. Эдүгээ *ёстой төртэй, ёс ёмбогор, төр төмбөгөр* хэмээн ярьдаг нь үүний улбаа ажээ. Эртний түрэг хэлэнд: порядок, правило, закон[142] гэсэн утгатай байжээ. Алтай хэлний дундын үг бололтой. Эдүгээ утга нь жаахан хувьсч, ёс журмыг сахиулдаг, удирдах байгууллыг нэрлэх болсон байна. Аливаа хэлэнд, үгийн эртний утга нь хувьсан өөрчлөгдөх буюу өөр шинэ утам бий болсон зүйлийг нэрлэх үзэгдэл байдаг.

117. **tuγdam.** *Newly, emergent.* (298. ***'byung ba'i tshe na - жүн вий цэ на - болох үед***). Мэргэн гэгээний орчуулгад гарах энэ үг бол "анх, тулгар, сая, шинэ тутам" гэх мэт утгатай үг юм.

118. **turaγun.** *Raven, crow.* (***khwa da, bya rog***). Төвд хэлний толь бичгүүдэд "хэрээ" хэмээсэн байдаг. Уг төвд үг таван удаа тохиолдоход Сономгара дөрвийг нь "*turaγun-туруун*", ганц удаа "хэрээ" гэж орчуулсан бол бусад орчуулагчид бүгдийг "хэрээ" гэдгээр л оноожээ. "Туруун" гэдэг үгийг үзэхүл Бодичариявадара, Хуа И Й Юй толь, Оюун түлхүүр, Таван хэлний толь зэрэг бичгийн дурсгалуудад тохиолддог. Нэгэн зүйлийн бяцхан хэрээ[143] бөгөөд "Хорин наймт тайлбар толь"-д: *Хошуу ба бие баахан бяцхан хэрээ хэлмүй*[144], Норжины "Монгол хэлний толь"-д: *хон хэрээ*[145], "Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь"-д: *Хошуу болоод бие бяцхан хэрээ*[146] гэх зэргээр тайлбарлажээ. Эртний болон дундад үеийн монгол хэлэнд хэрээг "туруун" гэж хэлдэг байгаад хожим хуучирсан бололтой. Эл үг алтай хэлний дундын үг байж болох юм. Зарим судлаачид манж, тунгус хэлний үг гээд "турлиах" шувуутай холбон үзжээ.[147] Турлиах бол хэрээний овгийн хар саарал буюу хар өнгөтэй шувуу[148] юм.

119. **turqaru**. *Constantly, stedily.* (31. ***rtag tu***). Үргэлжид, үүрд, насад хэмээх утгатай үг. Сономгара-гийн орчуулгад ганц удаа тохиолдож буй. Орчин цагийн монгол хэлний "турш" гэдэгтэй нэг язгуур тай.

120. **tügel.** *Safely, secure.* Эх зохиолын 256 дугаар бадагт төвдөөр "***gsos - сой - өсгөх, тэжээх, дэгжээх***" гэсэн утгатай үгийг Мэргэн гэгээн "*түгэл*" гэж орчуулжээ. *Амар мэнд, амгалан сайн, төгс төгөлдөр* гэсэн утгыг илэрхийлдэг. "МНТ" болон хожмын түүхийн сурвалжуудад мөн утгаар тохиолдоно. Бас "бүхэл бүтэн" гэсэн утгыг заадаг байна. Тухайлбал, Турфаны цуглуулгын "Махагалийн магтаал"-д: *"...түгэл хүнийг зууcан араатай"* гэж бүхэл бүтэн хэмээх утгыг илтгэж байна.[149]

121. **türbel.** *Obstacle.* (376. *rtog*). Монгол үгсийн язгуурын тольд: 1. Саад тоттор, 2. Атаг сэжиг, муу санаа, 3. Атгаглах сэжиглэх[150] хэмээн тайлжээ. Уг төвд үгийн утга "атаг сэжиг" юм. Бичгийн хэлэнд эл үг *саатах* буюу *торох түдэх, түгорэх явдал*[151]-ыг илэрхийлдэг. "Субашид"-ын 376 дугаар бадагт "атаг сэжиг, хорт санаа бодол"-ыг илтгэсэн утгатай байна.

376. grogs po ngan dang thos pa ngan
rtog pa ngan dang bya ba ngan

---

[142] *Древнетюркский словарь.* Ленинград. 1969. 581.

[143] *Оюуны нээлч оюун түлхүүр шастир оршвой.* Эхийг харьцуулан, кирилл үсэгт хөрвүүлж, тайлбар хийсэн Ш. Чойммаа. Уб. 2011. 45.

[144] *Хорин наймт тайлбар толь.* Намжилмаа эмхлэв. ӨМАХХ. 1984. 1575.

[145] Ц.Норжин. *Монгол хэлний толь.* ӨМАХХ. 1999. 2422.

[146] Л.Болд нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб. 2007. 5 боть. 4.223.

[147] Чимитдоржиева.Г.Н. *Тунгусо-маньчжурское влияние общемонгольского характера.* Санжеевские чтения. 7. 2012. 30

[148] Я. Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь.* Уб. 1966. 558.

[149] Д. Цэрэнсодном. *Монголын нууц товчоony орчуулга тайлбар* УХХ 1993 487

[150] Сэцэнцогт *Монгол үгсийн язгуурын толь* ӨМАХХ. 1988. 2163.

[151] Ц. Норжин *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 2468.

mkhas pa rnams kyis mi bya ste
byed na blun po gud na med

СГ. maɣui nökür kiged maɣui sonusqui
maɣui ***türbel*** kiged maɣui üyiles-i
merged-te ülü üyileddekü buyu
üyiledbesü mungqaɣ-ača angɣida busu.

ЗБ. mou nökür kigēd mou sonosuqsan
mou ***seǰiq*** kigēd mou üyile
merged ülü üyiledkü
üyiledkülē mungxaq öbörö ügei

МГ. maɣui qani nökür maɣui sonusulɣ-a ba
maɣui ***adqaɣ sedkil*** kiged maɣui üyiledbüri-yi
mergeǰigsen kümün inu ülü üyiledümüi y-a
üyiledbesü mungqaɣ kümün tusɣar-a ügei bui.

ЦГ. ali maɣu-luɣ-a qanilan maɣu üge-yi jöb-tür abqu ba
asuru maɣu üyile-dür sinun ***qoortu sanaɣ-a*** egüskeküi-yi
ayuu uqaɣatan ber yerüde tebčigdekü bui y-a
ajiɣlal ügei üyiledbesü tegüneče ilegü teneg ügei

СР. maɣu nökür ba maɣu sonusburi
maɣu ***bodulɣ-a*** kiged maɣu üyiles-i
manglai merged büü üyiled
maɣad üyiledbesü tegün-eče tusuɣar teneg ügei bolai

122. **tüsür-.** *To fill.* (308. ***gang ba***). 1. Сүрчих. 2. Дүүргэх, цутгах[152]хэмээсэн утга бүхий үг ажээ. "Дүүргэх" гэдэг утгаар энэ үг "МНТ"-нд дөрвөнтөө тохиолддог. Эдүгээ дагуур хэлэнд дүүргэх хийгээд саванд шингэн зүйл хийх, юүлэхийг мөн ингэж хэлдэг байна.[153]

308. chu phyed ***gang ba'i*** bum pa

СГ. usun-iyar jarimlan ***tüsürügsen*** qumqan

ЗБ. usun dunduur *doureqsen* bumba

МГ. usun-iyar jarimduɣlan *dügürgegsen* longqu

ДГ. usun-iyar jarimduɣlan *dügürgegsen* qumq-a

ЦГ. öčüken usu tu saɣulɣ-a

СР. öčüken dumdaɣur usu tu qumq-a

Эндээс харахад төвд үг болон орчуулагч нарын оноож буулгасан үгс "дүүрэх" гэдэг утгыг илтгэж байна.

123. **tüyid-.** *To hinder, to block, to cover.* (262. ***sgrib***). Сономгара-гийн орчуулгад "халхлах" гэсэн утгаар гагц удаа тохиолдож байна.

262. snang bas gzugs la **sgrib byed** na
de la lta ba'i thabs gzhan med

СГ. gerel böged bey-e-yi ***tüyidkü*** ele bögesü
tegün-i üjeküy-e aɣ-a ügei

Бусад орчуулагч нар "халхлах" гэдэг үгээр онооожээ. "МНТ"-ны 245 дугаар зүйлд "*...Чингис хааныг донгодоогүйеэ байхао Бөртэ үжин орон оотор өндийж сууж, хөнжлийнхөө захаар өвчүүгээ түйдэж, Отчигины үйлахыг үзэж, нулимс алдаад өгүүлрүүн...*" гэхэд мөн "халхлах, хаах" утгыг илтгэж байна. Эрт үедээ "халхлах, хаах" утгатай байгаад хуучирч орчин цагийн монгол хэлэнд хэрэглэгдэхээ больжээ. Түйтгэр хэмээх үг *саао тотгор*-ыг илэрхийлэх бөгөөд уг утгэй нэг язгууртай ажээ.

---

[152] *Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир.* Зуннаст, Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав ӨМАХХ. 1989. 781.

[153] Энхбат. *Дагуур хэлний үгсэлгээний материал.* ӨМАХХ. 1985. 43.

124. **ulbaγ-a ügei**. *Failure, unsuccessful*. (133). Цахар гэвш толгой холбоҳдоо нэмсэн үг. *ulbaγ-a ügei mayu kümün*. Хийсэн бүтээсэн зүйлгүй[154] хэмээх утгатай.

125. **uqar.** *An aquatic bird, gull*. (119, 287, 317. ***chu skyar - чү жар*** - *цахлай*). Төвд монгол толь бичгүүдэд "цахлай" гэх энэ үг "Субашид"-ад гурван удаа тохиолдохоос 287 дугаар бадагт Асури тэнгэрийн нэр, 119, 317 дугаар бадгуудад шувууг зааж буй. СГ, МГ. *uqar*, ЗБ. *саху*, ЦГ, СР. *čaqulai*. 287 дугаар бадаг: СГ. *uqar*, ЗБ. *саху*, МГ. *uqar qaγan*, ДГ. *altatu*, ЦГ. *čuučali qaγan*, СР. *asuri-yin erketü altatu* гэх мэт. Сономгара бүгдийг "ухар" хэмээн орчуулсныг бодохуул дундад эртний үед ингэж хэлж байсан болов уу. Таван хэлний толь-д: цахлай, цууцаль[155] хэмээн хадмалласан бөгөөд "Монгол үгсийн язгуурын толь"-д: *1. Махигар гохигор, эртгэр. Модон ухар - шувуу, 2. Махигар хошуутай, загас барьдаг шувуу. Халу мэргэн ч гэнэ*[156] гэж тайлжээ. Мөн этгэр халбагыг "ухар"[157] гэж хэлдэг байгаад эдүгээ уг үг хуучирч мартагджээ. Сумадирадаагийн толь-д: цахлай, ухар[158] хэмээн оноосон буй. Эдгээрээс үзэхүл махигар, этгэр хошуутай шувуу гэсэн утгаар "ухар" хэмээн нэрлэсэн болоолтой. Цахар гэвшийн "цууцаль" гэснийг "***chu skyar - чүжар***" гэх төвд үгийн сунжирсан дуудлага гэж болох бөгөөд эдүгээ "цахлай"-наас өөр, ээтэнгийн овогт хамаарах шувуу ажээ. Морин цууцаль, хурган цууцаль, хараалжин цууцаль, Азийн цууцаль[159] зэрэг олон төрөл буй. Харин Дана-гийн гэгээн, Сумадираднаа нар Асурийн нэрийг "***Алтат***" хэмээн орчуулсан тухайд Асурийн хот балгадын нэрийг "Алт төгөлдөр" гэж ёгтлон нэрлэдгээс үүдсэн бололтой.

126. **ügtege -**. *To pull, to twitch*. (156. ***'thog pa***). Чангаах, татах, угзрах гэсэн үг.

127. **ülde-.** *To banish, to deport*. (87. btul). "Хөөх, туух" гэсэн утгатай эл үг бичгийн хэлэнд хэрэглэгдэх болж явцуурчээ.

128. **ülükü [ülü kü].** *Not*. Сонгодог монгол бичгийн хэлний өмнөх үеийн дурсгалуудад олонтаа тохиолддог хүч нэмэх сул үг "**kü**"-г үгүйсгэх сул үг "**ülü**" хэмээхэд залгасан хэлбэр. Сономгара-гийн орчуулгад арван таван удаа гарч буй. Үгүйсгэх утгаас гадна "бус уу" хэмээх утгыг илэрхийлнэ.

129. **üle-.** *To remain, to surpass*. (40, 243. ***mang, mtho ba***). Сономгара-гийн орчуулгад хоёр удаа тохиолдох энэ үг *илүүдэх, үлдэх хоцрох* зэрэгтэй нэг язгууртай.

40. phongs pa slong ba 'du ba bzhin
'bul bar 'dod rnams de bas **mang**
СГ. ügegün γuyilčin olan quraqui metü
ögsügei kemegčid tegüneče ber ***üleγü***

Бусад орчуулагчид "*олон, олон болох*" хэмээн буулгасан ажээ. 243 дугаар бадагт *илүү болох, өндөр болох* утгыг илтгэж буй. Аливаа *"юмны хэвийн хэмжээнээс хэтэрсэн байдал, том их"* гэсэн цөм утгатай. "Илүү" гэдэг үгийн эртний хэлбэр "үлүү" байсан бөгөөд эдүгээ заримнутгийн аялгуунд ингэж хэлдэг. Тиймийн тул "илүү, үлэмж, үлдэх" зэрэг үг нэг язгууртай[160] юм.

---

[154] Л.Болд нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб. 2007. 5 боть. 4. 349.

[155] *Таван зүйлийн үгсээр хавсарсан манж үгний толь бичиг* УХХ. 1957. 4142, 4178.

[156] *Сэцэнцогт Монгол үгсийн язгуурын толь.* ӨМАХХ. 1988. 396

[157] Шагж. *Монгол үгний тайлбар толь* УХХ. 1994. 113, Я Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб. 1966. 609.

[158] Sumatiradna. *Bod-Hor gyi brda yig min tshig don gsum gsal bar byed pa mun sel skron me*. Redactor. Prof. B. Rinchen. Corpus Scriptorum Mongolorum. Tomus VI, VII. Ulaanbaatar. 1959.6.639.

[159] С Гомбобаатар. *A dictionary of vertebreta animals of Mongolia*. Уб. 2009. 121.

[160] О. Самбуудорж. *Монгол хэлний үгийн гарал сууталын асуудалд.* http: khelzokhiol.mn .2013.01.08.

130. **ünüsterün. Үнэстрүүн:** *If smell...* Үнэртэх гэдгийн эртний хэлбэр. "Үнэс-" гэсэн үйл үгийн үндэснд монгол хэлний нөхцөлдүүлэн холбох төлөвийн "-рүүн" нөхцөл залгаж бүтсэн үг. "*Үнэртвээс*" гэсэн утгатай.

131. **üyiledbüri.** *Deed, act.* Төвд хэлний "***bya ba - жа ва - үйл***" хэмээх үгийг Мэргэн гэгээн ингэж орчуулжээ. Зая бандидын орчуулгад дөрвөнтөө тохиолдоно. "*Үйлдэн хийж байгаа юм, үйлдэх үйл ажил*"-ыг хэлэх бөгөөд эдүгээ энэ утга нь бүдэгрэн хуучирч, улмаар аж ахуйн нэг салбар болох боловсруулах, бүтээх газрыг заасан утгатай болжээ.

132. **yadayana.** *Weak, powerless.* (95. ***drod chung,*** 129. ***nyam chung***). Ядуу дорой буюу цөхрөн шантрагч ядаг дорой хүн.[161]

133. **yariyatayan.** *Involuntarily.* (233, 235, 300. ***ngang gis - ан гий - аяндаа, зөндөө***). Яваандаа, аяндаа гэсэн утгатай.

134. **yegüdkeldü-.** *To alternate.* (253. ***brje ba***). Дундад эртний монгол хэлэнд "*солих, эргэлзэх, сэлгэх*" гэх мэт утгатай байжээ. "МНТ"-ны 192, 203, 205, 227, 229, 248, 278 дугаар зүйлүүдэд "**yegüdke-**" хэмээх язгуур "*солилцох, эргэлзэх*" гэсэн утгыг илэрхийлж буй. Тухайлбал, 192 дугаар зүйлд "*...qurban soni qurban üdür kesik üdür-iyen dawuscu mün-gü yosu'ar qurban söni qonolduju ye'ütgelduju söni kebte'ül atuqai...*" [162] хэмээхэд "***егүүтгэлдэж***" гэдэг бол "***солилцож***" гэсэн утгыг илэрхийлж байгаа нь тодорхой харагдана. Харин сүүлийн үед уг утга орхигдсон бөгөөд одоо "сүйтгэх, бүрэлгэх, нас нөгчих" гэдэг шилжсэн утгаар ойлгогдох болжээ. Эдүгээ уг үгийн үндсийг "юүлэх" гэдэг үгнээс олж харж болох юм. Жишээлбэл, нэг савнаас нөгөөд сольж хийх, унаа морио сольж унах гэхэд "*юүгэх*" хэмээн ярилцдаг билээ. 253 дугаар бадгаас утгыг нягтлан харъя.

253. bde dang sdug bsngal thams cad kyang
dbyar dgun bzhin du ***brje bar***'gyur

СГ. jobalang jiryalang bügüdeger
ebül jun metü ***yegüdkeldükün*** bui

ЗБ. amuγuulang zobolong xamuq čü
öböl zun metü *arilfixu* boluyu

МГ, ДГ. jiryalang ba jobalang-ud qoyaγula bügüde
ebül jun-u yosuγar kü *egelfilen* bolumui

ЦГ. orčilang-dur yerü jiryalang jobalang qoyaγula
oγuγata jun ebül metü *egelfigseger* bayiqu

СР. orčilang-dur yerü jiryalang jobalang qoyaγula
ularin selgügči jun ebül qoyar metü bolai

135. **yeründeg**. *Antidote, antitoxin* Уламжлалт орчуулгад "дарлага" хэмээдэг энэхүү үг "Хорин нэгт тайлбар толь", "Хорин наймт тайлбар толь" зэрэгт байхгүй бөгөөд "Субашид"-ын тухайд Мэргэн гэгээний орчуулгад эхлэн тохиолдож буйг харвал XVIII зууны үеэс монгол хэлэнд орсон бололтой. Тохиромжгүй, зохисгүй зүйлийг дарах, хаах утгыг илтгэдэг. Жишээлбэл, *өвчний ерөндөг* **эм** гэх мэт.

---

[161] Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн язгуурын толь* ӨМАХХ. 1988 2473

[162] Igor De Rachewilts. *Index to the Secret History of the Mongols* Indiana University Bloomington. 1972. 100.

2. Нутгийн аялгууны үгс

Нутгийн аялгуу судлал бол тухайн хэлний үгийн сангийн судлалын салшгүй нэгэн хэсэг юм. Нутгийн аялгуунд утга зохиолын хэл болон өөр бусад аялгуунуудад байхгүй, зөвхөн эртний бичгийн дурсгалуудад тохиолддог хуучин үгс хадгалагдан үлдсэн байдаг тул үгийн сангийн баяжин хөгжих арга зам болохоос гадна тухайн салбар судалгааны чухал ач холбогдол бүхий судлагдахуун болдог учиртай.

"Субашид"-ыг ойрад, өвөрлөгч, буриад нутгийн бичгийн хүмүүс эх монгол хэлнээ орчуулсан тул нутгийн аялгууны үгс байх нь зүйн хэрэг юм. Бид нутгийн аялгууны үгийг түүвэрлэн үзсэнээс Ойрадын Зая бандидын тод үсгийн орчуулгын үг голлох байрыг эзэлнэ.

1. **caxu.** (*chu skyar*). Цахлай шувууг хэлнэ.
2. **čirme-.** (101. *tshum*). Ирмэх гэдэг утгатай үг. Орчуулагч нар "нүд ирмэх" гэдэг холбоо үгийг өөр өөрөөр орчуулсан буй. Ирмэх хэмээх үг зарим орчуулгад "имнэх, имлэх" гэж тохиолдоно. Ойрад аялгууны толь-д: **Tširmïxxă.** ирмэх; мигать; подмигивать, моргать; *nudăn tširmïxxă* - нүдээ ирмэх; Kal. Tširmĕxĕ[163] гэсэн байна. Дөрвөд аялгуунд нүд ирмэх, цавчлахыг ингэж хэлдэг ажээ.[164]
3. **cölörküi ügei.** (226. *smra spobs zhan pa*). Ойрад аялгуунд ухаан саруул болох, сэтгэл сэргэхийг хэлнэ. *Энэ өдөр цээж минь нэг сайн цолрөв өөв.*[165]
4. **cumaraxu.** (387. *'dral*). "Цөмрөх" гэхийг ойрад аялгуунд ингэж хэлнэ.
5. **ēmneliyin čuulγan.** (99.246. *dpung tshogs*). Өмгийн чуулган хэмээх утга бүхий төвд үгийг Зая бандида ийн орчуулжээ. Олон цэрэг хуран цугласныг өмгийн чуулган хэмээдэг тухай төвд тайлбар толь бичгүүдэд тэмдэглэсэн байдаг бөгөөд ерөөс "өмөг" хэмээх нь түшиг тулгуур гэсэн утгыг заадаг. **Ээмнэл** гэдэг эл үг уг орчуулгад хоёр удаа тохиолдохын сацуу Санктпетербургийн Их сургуулийн номын санд хадгалагдаж буй "Тэжээл үйлдэгч хааны тууж бүюу Рамана хааны тууж"-ид мөн утгаар гарч буй.[166]
6. **γodosu.** (298. *tө. lham*). Гутлыг дундад үеийн монгол хэлэнд ингэж хэлдэг байжээ. Сономгара, Зая бандида нарын орчуулга болон "МНТ"-ны 114, 145 дугаар зүйлд тохиолдож буй энэ хэлбэр эдүгээ Ойрад, Алшаа, Хөхнуур зэрэг нутгийн аман аялгуунд л хадгалагдаж үлджээ. "Субашид"-ын хожуу үеийн орчуулгуудад "*γutal*" гэж байх бөгөөд орчин цагийн монгол хэлнээ мөн энэ л хэлбэрээр байгаа билээ.
7. **jilγa ügei.** (249. 311. 389. *nyam chung - бярӈуй, сул дорой*). Дөрвөд аялгуунд тамир тэнхээг "жилга" гэдэг ажээ. Энэ нь халх аялгууны "жалх"-тай адил үг юм.
8. **köbkeq.** (228. *gzeb*). Баруун монгол аялгуунд ханаар барьсан гэр оромж, бүхээгийг хөвхөг гэнэ. Сономгара "араг" гэж, Зая бандидаас хойшхи үеийн орчуулагчид "тор" гэж орчуулжээ.
9. **kökö türgen.** (115. *sha sbrang - батгана*). Халх аялгуунд хөх түрүү гэнэ. Дөрвөд аялгуунд "*köktörgön*" гэж хэлдэг. Ялаанаас арай том, амьтан хүнийг айхтар хатгадаг нэг зүйл ялаа.
10. **kölöür.** (69. *lkog shal*). "***Kölöür***" хэмээх бол орчин цагийн монгол хэлний тэрэг чарганд мал оруулах, "хөллөх" гэдэг үгийн "***köl-***"[167] язгуурт нэр үг үүсгэх "*-γүр*"

---

[163] Ж. Цолоо. *БНМАУ дахь нутгийн аялгууны толь бичиг* 2. Ойрд аялгуу. УБ. 1988 862.

[164] Ю. Цэндээ *Дөрвөд аялгууны яэгуурлаг үгс* Уб. 2001. 303, Э. Вандүй. *Дөрвөд аман аялгуу*. Уб. 1965. 167

[165] Лут. *Ойрад нутгийн аялгууны үгсийн хураангуй*. Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо 1994 228

[166] Ц Дамдинсүрэн *Рамаяна Монголд дэлгэрсэн нь* Уб 1976.

[167] "МНТ"-ны 100, 121, 244 дүгээр зүйлүүдэд уг үг тохиолддог.

дагавар залгаж бүтсэн үг. "МНТ"-д эл үгийн язгуур хэдэнтээ тохиолддог. Хуучин бичгийн хэлний үг байгаад ойрад аялгуунд үлдсэн болоштой.

11. **kömügeltü usun.** (33. *gangs chu*).
    kölüsün ebedčin-e kürtegsen amitan
    үаүča kü ***kömügeltü usun***-i küseyü. (Сономгара. 33 дугаар бадаг)

Энэ үг бусад бичгийн дурсгал болон толь бичгүүдэд бараг тохиолдохгүй бөгөөд эрдэмтэн Сэцэнцогт уг үгийг буриад, ордос, ойрад зэрэг аман аялгуунд ингэж хэлдэг гээд "Алтан бичиг"-т "... *хүйтэн газар аялан явахад хөмөөлт мөс хэмлэн явахад... " гэж гардаг*. Хөлдөх, хөрөх гэх мэт үгс гарал язгуур нэгтэй гэжээ.[168] Буриад-монгол-орос толь-д: *анхны цас, шинэхэн орсон хөвсгөр цасыг* ***Нүтепеg*** гэсэн буй.[169] АНУ-ын монголч эрдэмтэн Ж. Боссон мөн дээрх утгаар тайлбарласан бөгөөд А. Мостаэртийн "Ордос толь"-д ***kömügei*** буюу "*уулын эгүл хажуу*", Зүүнгар-т *хөмүгэй гол* гэх зэргээр хэлдэг тухай тэмдэглэжээ.[170] Солонгосын судлаач Шин Сан Хуань "*мөсний ус*" гэж орчуулсан байна. Ер ***kömügel*** хэмээх үгийг Өвөр Монголын судлаач Лут "*Ардын дуун дотор гарах газар усны нэр буюу ургамлын нэр*" гэжээ.[171] Дөрвөд аялгуунд ус зайрмагтахыг "***усун көмэлтэх***"[172] гэж ярьдаг аж. Тиймийн тул "***kömügeltü usun***" гэж маш хүйтэн буюу мөстэй усыг хэлдэг болох нь тодорхой байна. Халх аялгуунд ус зайрмагтан хөлдөхийг "*мөхөөлтөх*", зайрмагийг "*мөхөөлдөс*" гэдэг бөгөөд "***хөмөөлт***" гэдэг бол авиа тонгорсон хэлбэр болоштой. Монгол хэлнээ "гурил-гулир, хөрөнгө-хөнөргө" гэх мэт авиа тонгорсон үгс нэлээд байдаг билээ.

12. **matarixui**. (195. төв. **'khyil**).
    Төв. dung dkar g-yas *'khyil* bkra shis byed
    ЗБ. baroun-du ***matarixui*** саүān dung ölzöi üyiledkü

Аливаа юмны матсан мэт болох, махир болохыг "матрах" гэнэ.[173] Үүнтэй нэг язгууртай ажээ. Баруун эргүүлгэт цагаан лавайг өлзий буяны бэлгэдэлд үздэг.

13. **motourxaxu.** (106. төв. **rengs** - хөшүүн, гөжүүн). Ийм үг бичгийн дурсгал болон толь бичгүүдэд тааралдахгүй бөгөөд "модрох" буюу мод мэт хатуурах гэсэн утгатай үг мөн болов уу.
14. **nayijinar**. (79.258. *bud med*). (167.297. *chung ma*). Ойрад аялгуунд эхнэрийг "найжнар" хэмээн хэлдэг.
15. **nurүun.** Уул нуруу, уүц нурууг дөрвөд аялгуунд ингэж хэлнэ.
16. **ontoүa.** (242, 252, 442. *slu ba*). Энэ үг *ontodoulxu, ontoүo, ontoүoduulxu* гэсэн хэлбэрүүдээр нийт дөрвөн удаа тохиолдож байгаа нь бүтэд төвд хэлний **slu ba** буюу "*хуурах, мэхлэх*" гэсэн утгатай дүйж байх бөгөөд ийм үг Дагуур хэлний үг хэллэгийн материалд байна. Тухайлбал, тэмээ эврээ бугад алдсан домгийг ***ontlo:rdtən tətə: - мэхлэгдсэн тэмээ***[174] гэж нэрлэжээ. МҮЯТ-д: "*omtu - мөчиддөх, наагуурдах, хуумгайдах, омтдох ч гэнэ. Омтгойлохыг үйгүр, түрэгээр ontu гэнэ*"[175] гэсэн буй. Монгол хэлний "м, н" гийгүүлэгч сэлгэдэг бөгөөд *ontuүa* гэдэг үг *omtuүa* гэдэгтэй язгуур гарал нэг, "хуурах, мэхлэх" гэсэн утгатай үг байгаад

---

[168] Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн язгуурын толь* ӨМАХХ. 1988. 1172.
[169] К. М. Черемисов. *Буриат-монгольско-русский словарь*. Москва. 1951. 609.
[170] Antoine Mostaert. C.I.C.M. *Dictionnaire ordos*. New York. London. 1968. 427.
[171] Лут. *Ойрад нутгийн аялгууны үгсийн хураангуй*. Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо. 1994. 228
[172] Ю. Цэндээ. *Дөрвөд аялгууны яруулраг үг*с Уб. 2001. 141.
[173] Я. Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь* Уб. 1966 334х.
[174] Энхбат *Дагуур хэлний үг хэллэгийн материал*. ӨМАХХ. 1985.58.
[175] Сэцэнцогт. *Монгол үгсийн язгуурын толь* ӨМАХХ. 1988. 356

хожим "в" гийгүүлэгч "м"-ээр сэлгэн "омтгой" болж, утга нь бага зэрэг өөрчлөгдөн аливаад хөнгөн хуумгай хандах утгыг илэрхийлдэг болсон бололтой.

17. **ömö.** (355. *da dung*). Одоо, эдүгээ хэмээх утгатай төвд үгийг ийн орчуулжээ. Өнөө гэдэгтэй нэг язгуурт үг бололтой.
18. **qaγ-a yaγ-a.** (88, 221, 248. *brgya lam*). Дана-гийн гэгээний орчуулгад нэг удаа, Сумадираднаагийн орчуулгад гурвантаа тохиолдож буй. "Хаяа" гэдэг үгийг буриад аялгуунд ингэж хэлдэг байна.
19. **sarbeči.** (75. *spre'u*). Ойрад аялгуунд сармагчныг ингэж хэлдэг ажээ. Академич Ц. Дамдинсүрэн "...Сармагчны төрлийн амьтныг сармагчин, шарбич, бич, мич, монио гэх зэргэ олон зүйлээр нэрлэж байна. Энэ олон үг бидэнд цөм хэрэгтэй. Учир нь сармагчны төрлийн дотор олон зүйлийн ялгавар бий. Тэр ялгаврыг гаргахын төлөө зарим төрлийн сармагчныг бич гэж, нөгөө төрлийн сармагчныг мич гэх зэргээр нэрлэвэл монгол хэлний баяжихад тус болох бөгөөд тодорхой нэр томьёотой ч болох юм"[176] гэж бичжээ.
20. **utul-**. (51. *bcad kyang*). Огтлох гэсэн үг. Ойрад аялгууны толь-д: **Utlăxxă.** 1. огтлох: резать, рубать, надрезать, *maxxă utlăxxă* - мах огтлох; 2. эсгэх: порезать; *xurγān utlăxxă* - хуруугаа огтлох[177] гэж буй.
21. **xotu** (68. *lto*). Ходоод гэдсийг заасан үг.

Тө.	***lto*** 'grangs 'ba' zhig don gnyer ba spu med pa yi phag pa yin
ЗБ.	γaqca ***xotu*** cadaxui kereqlen üyiledüqči üsü ügei γaxai mün

Халимаг, дөрвөд, захчин, торгууд зэрэг аман аялгуунд 1. Хоол унд, хүнс идээ, 2. Ходоод гэх зэрэг утгатай бөгөөд Ойрад аялгууны толь-д: **Xotă - I.** (Dö., Dž., T., Ö., U., Ba., Kho.) хоол унд, хүнс идээ, пища, еда, кушанье; *xotă xōlān idād tsayāŋ modă bultūldži nādnă mānăr* - хоол ундаа идээд цагаан мод нууж тоглоно бид. **Xotă - II.** (Dö., Dž., T., Ö., U., Ba., Kho.) ходоод/он : желудок; *xotān amnă semdžin* - ходоодны амны сэмж; *malān xotă* - малын ходоод; *kümna xotă* - хүний ходоод; *išonān xotă* - чонын ходоод[178] гэж тайлбарлажээ.
22. **xuryu**. (359. *sor mo*). Хуруу ойрад аялгуунд ингэж хэлнэ.
23. **yasaji, yasaxula.** (173. *bcos*). Халх аялгууны "**з**" авиагаар эхэлсэн үгсийг ойрад аялгуунд "**я**" авиагаар хэлдэг. Ерөөс алтай язгуурын хэлнүүдэд "**з, д, я**" авианууд сэлгэх үзэгдэл буй. Эл үгийг "Ойрад аялгууны толь"-д: **yasăxxă**. засах; исправлять, поправлять, корректировать, приводить в порядок, налаживать, ремонтировать; *dzalădži yasăxxă* - залж засах; *burūgīyĕ yasăxxă* - бууруугаа засах, *xālyă yasăxxă* - зам засах (Т.); *or yasăxxă* - ор засах; *bāšīŋ yasăxxă* - байшин засах; Kal. *jasxă, jasă-, jasax*[179] гэж тэмдэглэжээ.
24. **zemsegiyin yosun.** (217, 238. *cha lugs*). Төвд эхийн "***cha lugs - дүр байдал***" хэмээх үгийг Зая бандида ийн орчуулсан нь хоёр ч удаа тохиолдож байна. Ойрад аялгуунд "дүр байдал"-ыг ингэж хэлдэг байсан бололтой.

Нутгийн аялгууны үгсийн ихэнхийг Зая бандидын тод үсгийн орчуулгын буюу ойрад аялгууны үгс эзэлж, буриад зэрэг аялгууны үг цөөн ажээ. Дундад эртний монгол хэлнээ идэвхтэй байсан ***yodosu*** гэх үг уг хэлбэрээрээ ойрад аялгуунд эдүгээ болтол хэрэглэгдсээр байна.

---

[176] Ц. Дамдинсүрэн, *Монгол хэл бичгийн тухай*. УБ. 1957 160.
[177] Цолоо. Ж *БНМАУ дахь нутгийн аялгууны толь бичиг* 2. Ойрд аялгуу. УБ. 1988. 879.
[178] Дээрх номд. 440
[179] Дээрх номд. 505.

3. Санскрит хэлний үгс

Бурханы шашин Монгол нутагт дэлгэрсэн эхний үеэс буддын ном зохиолоор дамжин монгол хэлний үгийн сангийн бүрэлдэхүүнд санскрит үгс нэлээд орж ирсэн байдаг.

Монгол хэлэнд орсон санскрит үг, хэллэгийг судлах нь монгол-энэтхэгийн соёлын холбоо, монгол хэлний үгийн сангийн бүрэлдэхүүн, үгийн утга, гарлыг судлахад ихээхэн ач холбогдолтой[180] юм.

Эрдэмтдийн санал дүгнэлт болон бичгийн дурсгалуудаас үүдэн үзэхэд, XIII-XIY зууны үеэс буддын шашин монголд дэлгэрэхийн хамт Энэтхэгийн хэлнээс бурханы ном судрыг олноор орчуулах болсноор санскрит гаралтай үгс монгол хэлнээ илүүтэй нэвтэрснээс гадна түүнээс ч өмнө согд, уйгураар дамжин ирсэн үгс цөөнгүй байж. Ялангуяа түрүү үеийн бичгийн дурсгалууд дахь харь гаралтай үгсийн их зонхийг санскрит үгс эзэлдэг нь үүнтэй холбоотой буй за.

1. **abiyas.** (139, 415, 446. са. *abhyāsa - goms pa*[181]). Санскрит хэлэнд *давталт, тогтмол дасгал, сургах давлагажуулах, давал зуршил, хэв заншил, давтлага, цэргийн сургуулилт*[182] гэх зэрэг утгатай ажээ. Эл үгийг эрдэмтэн Шагж абугай "урьдын үйлээс үлдсэн хожим мөнхүү үйлд дурлах хувийг нь"[183] хэмээн тун оновчтой тайлжээ. Судар бичгийн хэлнээ "*муу авьяас*" гэх мэтээр уул утгаараа тохиолддог. "Субашид"-ын монгол орчуулгуудаас ажиглавал: 139. ***goms pa'i shugs*** - *dadumayai abiyas-un kučun* (МГ). *erten-ü daduysan abiyas* (ЦГ) гэж буй нь "*давал зуршил*" хэмээх утгыг илтгэж байна. Орчин цагийн монгол хэлэнд "төрөлхийн ой билиг, аливаа юмыг хийх чадвар" гэсэн утгыг илэрхийлэхийн зэрэгцээ "авьяас билиг, авьяас чадвар" хэмээн хоршин хэлдэг нь уг үгийн утга жаахан хувьссаныг харуулна. Баарин аялгуунд эдүгээ зан аашийг заах нь бий.
2. **Ags-a-badi.** (са. *akṣa*. Ю.Н.Рерих. 7.59, *pāda*. Ю.Н. Рерих. 1.132). Төвдөөр "***rkan mig pa - gan mizba***", монголоор *"Хөлдөө нүдэт"* гэсэн утгатай. Зая бандида "*köl nidün*", Мэргэн гэгээн "*köl-dür-iyen nidü tu*", Дана-гийн гэгээн "*aksabadi*", Цахар гэвш, Сумадирадхаа "*kol-degen nidütü*" хэмээн орчуулжээ. Тогтсон таллын ном зохиолд "... Үзэсгэлэнт хэмээх нэгэн аршийг их тэнгэр тэнсэхийн тулд Ума охин тэнгэрийг илгээж, элдэв зүйлийн дүр байдлыг үзүүлсэнд арш нүдээ өлмийдөө буулгаад шагшаабадыг сахисан тул их тэнгэр баясч гол номлол туурвих эрхийг өргөснөөр Хөлдөө нүдэт арш хэмээн алдаршсан бөгөөд түүнийг хойноос дагагчдыг Ганмигба буюу Ригбажан" хэмээн нэрийдсэн гэж номлодог.
3. **ajinai.** (86. *ājāneya*[184] - *cang shes*). Язгууртан гарал, сайн үүлдэр үгсаа хийгээд буддын шашинд сайн үүлдрийн морийг хэлнэ.[185] Эдүгээ монгол хэлнээ шандаст сайн морийг заасан утгаар идэвхтэй хэрэглэгдэж буй.
4. **akšadar.** (9. *nakṣatra, ṛkṣa - rgyu skar - жу гар.* Ю.Н.Рерих. 1983. 2.258). Монголоор "*од*" хэмээх утгатай үгийг Мэргэн гэгээн "*акшадар*" хэмээн санскритаар нь буулгажээ. Сарны зурхайн хорин найман одны нэр. Ю.Н.Рерих толь бичигтээ *Созвездие, звезда, constellation, star* гэж тэмдэглэсэн буй. Мэргэн

---

[180] О. Самбуудорж *Монгол хэлэнд орсон санскрит үгийг судалсан монголын эрдэмтдийн судалгаа*. Төвд судлал. ШУА ХЗХ. Уб. 2012 117-129.

[181] Төвдөөр **goms pa** буюу дадах, занших хэмээх үгийг "*авьяас*" хэмээн орчуулжээ

[182] M.Monier Williams. *Sanskrit English dictionary*. Delhi. 2002. 76. В А Кочергина Санскритско-русский словарь. М. 1987.33.

[183] Шагж *Монгол үгний тайлбар толь* УХХ 1994. 3.

[184] *Sam bod gnyis shan sbyar*. 20.

[185] M.Monier Williams. *Sanskrit English dictionary*. Delhi. 2002. 132.

гэгээний орчуулгад "**n**" үсгийн өмнөх цэгийг тавиагүй, цэг тавихгүй үгэнд тавьсан болон "**š**" үсгийн цэгийг өмнө нь тавьсан гэх мэт бичлэгийн онцлог нэлээд буйн нэг жишээ энэ үг юм. Сономгара, Зая бандида Намхайжамц нар "*yabuqui odun*" гэж үгчлэн орчуулсан бол Цахар гэвш Лувсанчүлтэм, Сумадирадная нар "*odud*" хэмээн орчуулсан ажээ.

5. **anggulmali.** (254. са. *aṅguli, mālā - sor mo'i phreng ba.* Ю.Н. Рерих. 10.89, 6.118). "*Хуруун эрихт*". Өндөр дээд тойн язгуурт, машид цэцэн сэргэлэн "Үл энэлэгч" хэмээх хөвгүүнийг эцэг нь ном эрдмээрээ алдаршсан нэгэн бярманд шавь оруулсны хойно гэргийнхээ худал үгэнд итгэсэн багш бярманыхаа бууруу увдисын хүчээр есөн зуун ерэн есөн хүнийг хөнөөж, нэг нэг хуруугаар нь эрих хэлхэж хүзүүндээ зүүснээр ийм нэрийг олсон гэдэг. Зая бандида "*xuruyun erketü*", Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн "*quruyun-u erketü*", Цахар гэвш, Сумадирадная "*quruyun eriketü*" хэмээжээ.
6. **arqad.** (445. *arhat - dgra bcom.* Ю.Н. Рерих. 2.162). "Дайсныг дарсан" хэмээх утгатай бөгөөд дөрвөн шимнус тэргүүтэн дайсныг номхтгон дарагч. Орчлонгийн дөрвөн далайн зовлонгоос ангижирч, тонилохуй мөрт орогчийг хэлнэ.
7. **Arsi**. (185. са. *ṛṣi - drang srong.* Ю.Н. Рерих. 4.210.). Монголоор үгчилбэл "*Шударга залагч*" гэсэн утгатай. Эрдэмтэн Сүхбаатар "Монгол хэлний харь үгийн толь"-доо: "Үзэл бодол, явдал, бясалгал гурвын шударга мөрт бие, хэл, сэтгэл гурваа өгөхүйеэ залан үйлдэхийн учраас шударга залагч гэжээ. Арш нь аглагт сууж, бясалгал хийн, рид хувилгаан, эрдэм увдис сурсан хүн. Бас даянч хувилгаан ч гэнэ".[186]
8. **Aryā**. Зая бандида орчуулгынхаа төгсгөлийн шүлэгт толгой холбон нэмсэн энэ үг төвдөөр "*'phags pa*", монголоор "*хутагт*" гэсэн утгатай.
9. **asuri.** (72, 241, 287. *asura - lha ma yin.* Ю.Н. Рерих. 10.213). Зургаан зүйл амьтны нэг бөгөөд үргэлж тэмцэлдэхэд баясах нэгэн зүйл дайнч тэнгэр.
10. **badm-a**. (152, 233. са. *padma*). Лянхуа цэцэг. Үгчилбэл "*усан дээр хөвөгч*" гэсэн утгатай.[187] Намаг балчгаас ургадаг боловч шавар огт нааддагтүй хиргүй, маш ариун цэцэг. Өдөр наранд дэлбээлж ургаад шөнө хумьдаг. Бурханы шашинд хиргүй ариуны бэлгэдэл болно.
11. **bali. Fa_ali.** (72. са. *balavat - stobs ldan.* Ю.Н. Рерих. 3.417). Асури тэнгэрийн нэгэн хааны нэр. Зая бандида "*küčütü*", Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн "*FaA li*", Цахар гэвш "*Asuri-yin qayan*", Сумадирадная "*kučütu*" гэсэн байна.
12. **baling.** (320. са. *bali - gtor ma*). Хуурч болгосон арвайн гурилаар хийсэн гурвалжин хэлбэртэй, бурханы өмнө өрөн тавих өргөлийн идээ.
13. **bandida.** (са. *paṇḍita*). Буддын их таван ухаанд мэргэшсэн эрдэмтэнд олгодог байсан эртний Энэтхэгийн цол.
14. **Bandu.** (246. са. *Pāṇḍu, Pāṇḍava - skya seng bu.* Ю.Н. Рерих. 1.181). Эртний Энэтхэгийн алдарт тууль Махабхарата-гийн гол баатрын нэр. Зая бандида "*ibēl arslani ködöün*", Мэргэн гэгээн "*aburaγči arslan-u ködegün*", Дана-гийн гэгээн "*bauda qan-u kobegud*", Цахар гэвш "*gyab seng-yin kobegun*", Сумадирадная "*Padla-yin köbegün*" гэж орчуулжээ.
15. **baramid.** (са. *pāramitā - pha rol tu phyin pa*). "Чанадад хүрэх" гэсэн утгатай. "*pāram*" гэж *нөгөө этгээд, цаад тал*, "*-itā*" нь "*хүрэх*" гэх утгатай, хоёр үгээс үүссэн нийлмэл үг.

---

[186] О Сүхбаатар *Монгол хэлний харь үгийн толь* Уб 1997. 21.

[187] Yangs can dga' ba'i blo gros. *Sa skya legs bshad sogs kyi brda don 'ga' zhig dgrol ba bzhugs so.* 6a.

16. **bhudi**. (33. ca. *bhūta*. 6.318. *'byung po*). "Вед" шастирт: *оюун санаа, талийгаачдын сүг сүнс, буг чөтгөр, ад зэтгэр* зэрэг утгыг илэрхийлнэ. Уламжлалт монгол орчуулгад "*бүд, бүдэс, бүдэнэрийн ад*" хэмээн орчуулсаар ирсэн хийгээд монголчууд үүнд ууль, шар шувуу зэргийг хамаарууллаг. Муу ёрын шувууд ч гэх нь бий. Дашрамд дурдахад, санскрит хэлний "*bhūta*"-гийн бас нэг өөр утга бол *биет зүйл, бариматат юм, бодот юм үзэгдэл, мөн элемент буюу махбод*[188] гэх утга юм.
17. **binayaka.** (256. *Vīnāyaka - log 'dren - лог дэн.* Ю.Н.Рерих. 4.324, 9.210). Монголоор "*буруу жолоодогч, буруу удирдагч*" гэсэн уг үгийг Сономгара "*dorudus*", Зая бандида "*buruu uduriduqči*", Лувсанчүлтэм "*ütele-yin adas*" гэж орчуулцгаасан бол Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн, Сумадирадная нар санскритаар нь "*binayaka*" хэмээн буулгажээ.
18. **birid**. (269, 320. ca. *preta - yi dwags.* Ю.Н.Рерих. 8.248). Зургаан зүйл амьтны нэг. Домогт гардгаар том гэдэстэй, маш нарийхан хоолойтой бөгөөд үргэлж өлсч ундаасч байдаг муу заяат амьтан.
19. **birman.** (11, 150, 316. ca. *brahman.* Ю.Н.Рерих. 6.241). Гэрт оршиж номлон явагч. Ариун явдалт ч гэдэг. Эртний Энэтхэгийн нийгмийн дөрвөн давхаргын дээд бөгөөд вед шастир заан номлох, тахил тайлга үйлдэх эрхтэй.
20. **bodhi.** (ca. *bodhi - byang chub*). "Нигүүлсэнгүй". Төвчигдэхүүн хир бүгдийг арилгаад оногдохуун эрдэм бүхнийг дотроо багтаасан хар хорон санаагүй, төгс амарлингуй сэтгэл.
21. **bodisadu-a**. (ca.*bodhisattvaḥ - byang chub sems dpa'*). Үгчилбэл "баатар сэтгэлт". Өөрийн тусыг орхин бусдын тусыг эгээрэх төрөлхтөн. Гэм унал бүхнийг арилган, эрдмийг дотроо багтаасан, амьтны тусыг бодон шимнусыг гэсгээдэг тул сэтгэлийн баатар болой.[189]
22. **bodkali**. (ca. *puḍgala - gang zag*). 2.19, 704. "Дүүрэн цувиралт" хэмээх утгатай. Хүн болон хамаг амьтныг заадаг.
23. **Buddhay-a.** Бурханд. Бурханд мөргөмүй хэмээхийн хэсэг.
24. **buqar**. (ca. *vihāra - dgon pa*). Санскрит хэлэнд сүм хийд, ариун нандин газрыг заадаг.
25. **buyan.** (ca. *puṇya - bsod nams*). Аятай таатай, өлзий болгэтэй, үнэн шударга, тааламжтай сайхан, сайн сайхан, зөв зохистой, сайн санаат, ариун явдалт, ариун нандин, сайн үйл гэх мэт утгатай эл үг монгол хэлнээ орж "буян" болсон бөгөөд "Хорин наймт тайлбар толь"-д: *Өглөг тэргүүтэн үнэн сайн явдлын шалтгаанаас үргэлжид амгалан жаргалан болох ба үйл хэрэг сэтгэлчлэн бүтэх тэргүүтэн үлэмж сайны үл боловсролыг буян хэмээмүй*[190] гэж тайлбарлажээ.
26. **čadiy.** (55, 60, 101, 457. ca. *jāta - ka - skyes rabs.* Ю.Н. Рерих. 1.207). Үгчилбэл "*төрлийн үес*". Бурхан багшийн урьд төрлийн үесийг өгүүлсэн Энэтхэгийн бурханы шашны тууж зохиол. Ийм төрлийн зохиолуудын агуулга гол төлөв сайн муу үйлийн үрийг номлон үзүүлж, сургасан шинжтэй байдгаас улбаалж орчин цагийн монгол хэлнээ "*түүх намтар*"-аас гадна "*сахилгын хэр хэмжээ*"-г заах шилжсэн утгаар хэрэглэгдэх болж утга нь өргөжжээ.
27. **Čagiravard qan.** (16. *Cakravrtinraja - 'khor los sgyur rgyal.* Ю.Н. Рерих. 1.360). Алт, мөнгө, зэс, төмөр хүрдэт дөрвөн чакравард хаан буй. Алтан хүрдэт хаан дөрвөн тивийг, мөнгөн хүрдэт хаан өрнө, дорно, өмнө гурван тивийг, зэс хүрдэт

---

[188] M.Monier Williams. *Sanskrit English dictionary*. Delhi. 2002.761.

[189] *Цагаан ламхуан багтаа хэмээх судраас хийгээд түүний тайлбар оршивой* Төвд монгол эхийг харьцуулан, тайлбар хийж, хэвлэлд бэлтгэсэн Л. Тэрбиш, Ц. Даваасүрэн. Уб. 1997. 58.

[190] *Хорин наймт тайлбар толь*. Намжилмаа эмхэв. ӨМАХХ. 1988. 730.

хаан дорно, өмнө хоёр тивийг, төмөр хүрдэт хаан өмнөд Замбутивийг тус тус эзэлсэн гэдэг. Тэдэнд хүрд эрдэнэ, цагаан арслан эрдэнэ, ажнай хөлөг эрдэнэ, чандмань эрдэнэ, хатан эрдэнэ, түшмэл эрдэнэ, жанжин эрдэнэ хэмээх долоон эрдэнэ буй хэмээмүй. Зая бандида *"kürdü-bēr orčiuluqčī"*, Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн нар *"zakr-a vardi"*, Цахар гэвш, Сумадирадна нар *"altan kurdutu zagirvad-un qayan"* гэжээ.

28. **čayšabad.** (257. *śikṣapada*[191] *- bslab pa'i gzhi*). Суртлын шүтээн гэсэн үг. Ёсыг цалгаруулахыг тэвчих буюу ягштал баримтлах сэтгэл. Гэнэн сахилтан тав буюу найм, гэцэл арав, гэлэн 253 зүйлийн ёс сахих учиртай бөгөөд уг дүрэм цаазыг "шагшаабад" гэдэг.

29. **čindamani.** (ca. *chintāmaṇi - yid bzhin nor bu*), мо. Хүслийг хангагч эрдэнэ. Уйгураар "чандмань", төвдөөр тарни унших дуудлагын нөлөөгөөр "зэндмэнэ" хэмээх хэлбэрээр монгол хэлнээ оржээ. Ерөөс хожуу төвдөөр дамжин орсон санскрит үгсийн уйгур дуудлагын "ч" нь "з" болсон нь олонтаа. "Чандмань" нь яриа, бичгийн хэлэнд хоёуланд түгээмэл хэрэглэгддэг бол "зэндмэнэ" нь гол төлөв бичгийн хэлнээ хэрэглэгдэнэ.

30. **čindan.** (ca. candaṇa). Төвдөөр дамжин "зандан" болж монгол хэлнээ орсон. "Ханган үйлдэгч" хэмээх утга бүхий үг. Дулаан оронд ургадаг анхилуун сайхан үнэрт мод бөгөөд дотроо олон төрөл зүйл байдгаас цагаан зандан хамгийн үнэтэй гэдэг.

31. **dadibha.** (282). Эртний Энэтхэгийн домогт гарах нэгэн шувууны нэр.

32. **Daš-a-girvi**. (321. ca. *daśagrīvā - mgul bcu - арван хоолойт*). Эртний Энэтхэгийн алдарт "Рамаяна" туулийн арван толгойт мангасын хаан. Сономгара санскритаар нь *"Daš-a-girvi"*, Зая бандида *"Doudan (дуудан) nòkür"* хэмээн төвдөөс үгчилж. Мэргэн гэгээн *"Bod grogs"* гэж төвд нэрээр нь, Цахар гэвш *"mangyus"*, Сумадирадна *"arban qoyulai tu mangyus"* гэж орчуулгаасан буй. Дуудан нөхөрлөгч гэдэг бол *"Bod grogs"* мангасын нэршлийн монгол орчуулга юм. Цахар гэвш "...мангасын хаан бээр тэр мэт хуурч дуудан хатныг хулгайлж одсоноор Дуудан нөхөрлөгч хэмээн нэршвэй" гэжээ. Уйгаа түүний жинхэнэ санскрит нэр бол дуудах гэсэн үг биш, орилох, бархирах гэсэн утгатай ***rāvaṇa-sgra sgrogs*** гэх үг юм. Энэтхэгийн домогт өгүүлснээр Шива тэнгэр Равана мангасын гарыг уулаар дарсан учир өвдсөндөө орилон бархирч гурван ертөнцийг сандаргав. Равана мянган жил орилж Шива тэнгэрээс өршөөлийг гуйн байтал Шива тэнгэр гарыг мултатж Равана гэж нэрлэв гэдэг.

33. **dharmay-a.** Номд. Номд мөргөмүй хэмээхийн хэсэг.

34. **diyan.** (ca. *dhyāna - bsam gtan.* Ю.Н.Рерих. 10.172). Үгчилбэл "тэгш агуулах" гэсэн үг. Сэтгэлийг алмайруулалгүй, нисваанисын хир лүгээ холилгүй нэгэн үзүүрт сэтгэлээр бясалгал үйлдэх болой.

35. **Galmašabadi**. (18. ca. *kalṃāṣapāda*[192] *- rkang bkra.*). Үгчилбэл "*Эрээн хөлт*". Эртний Энэтхэгийн Варанаси орны Судаса хэмээх хаан, өлөгчин арслан хоёрын дундаас хүн биетэй, эрээн үст хөлтэй нэгэн хөвгүүн төрж хаан ширээнд суун төрийг түвшин тэгшэг атал буруу ерөөл тавьснаар хүн барьж иддэг болсныг Саран хан хөвгүүн аварсан тухай цадигт гардаг. *"Суоаса"* бол *"сайн боол"* гэсэн утгатай санскрит үг юм. Зая бандида *"Erēn kòltei"*, Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн *"Bran bzang"*, Цахар гэвш, Сумадирадна нар *"Eriyen köl tü"* гэжээ.

---

[191] *Sam bod gnyis shan sbyar* 791.
[192] *Sam bod gnyis shan sbyar*. 208.

36. **gamadini ünigen.** (88. ca. *Kāmadhenu - 'dod 'jo.* Ю.Н. Рерих. 4.310). Сүүг хүссэнээр өгөх буюу эгээрлийг хангагч үнээ гэж Энэтхэгийн домогт гардаг. Зая бандида "*küsel asaxaqči*", Мэргэн гэгээн "*küsegseger ibelügči ünigen*", Дана-гийн гэгээн "*kamindini ünigen*", Цахар гэвш "*kamindini üniyen*", Сумадираднаа "*kamindini üniyen*".

37. **gingsu-yin čečeg. Enggeske.** (260. ca. *kiṃśuka.* Ю.Н. Рерих. 1.44)**.** Төвдөөр ***king shu*** гэж санскрит дуудлагаар нь бичсэн бөгөөд Мэргэн гэгээн мөн галиглан "***gingsu-yin čečeg***" гэж буулгасан байна. Энэтхэгт ургадаг нэгэн зүйлийн мод бөгөөд навч болон үр цэцгүүд ув улаан, давирхайгаар нь энгэсэг, будаг хийдэг. Монгол хэлнээ дуудлага нь сунжирч "*энгэсэг*" болж, гоёж гоодох зүйлийг нэрлэх болсон ажээ.

38. **gorša.** (116. ca. *gośarṣa.* Ю.Н. Рерих. 2.61). Үхрийн толгой хэмээх утгат үг бөгөөд үхрийн толгой бүхий хээтэй, Малаяа ууланд ургадаг маш их үнэт цагаан зандан гэж судар номд өгүүлдэг.

39. **güdir-a ulus.** (249). Эртний Энэтхэгийн дорно зүгийн нэгэн орны нэр.

40. **gümüda**. (125. ca. *kumuda.* Ю.Н. Рерих. 1.46). Цав цагаан өнгөтэй нэгэн зүйл цэцэг. Цагаан удвал цэцэг ч гэж орчуулсан байдаг. Шөнийн саранд цоморлигоо дэлгэн ургаад нар гарахаар хумьдаг. Тиймийн тул "*сарны садан, саранд баясагч*" гэх мэтээр ёгтлон нэрлэнэ.

41. **gšan.** (62, 415. ca. *kṣana - skad cig*). Эртний Энэтхэгийн гүн ухааны ёсоор аливаа юмс үзэгдлийн үүсэх, эвдрэх хугацааны хамгийн бага нэгж бөгөөд Энэтхэгт бол нүд ирмэх хугацаа. Төвдөд инчдэлийн дууны тавны нэгтэй тэнцэх хугацаа гэсэн буй.

42. **ǰali**. (ca. *jvāla - 'bar ba*). Бадрах, ноцох, гэрэлтэх гэсэн утгатай үг. "Цог заль" хэмээн хоршин өгүүлдэг.

43. **ǰula**. (ca. *jvala - sgron me*). Зул. Дөл, бамбар хэмээх утга бүхий санскрит үг монгол хэлнээ орж уугал үгээс ялгагдахгүй болжээ.

44. **kabur.** (ca. *karpūra*). Камфор. Сэнгэнэсэн хурц үнэртэй тосорхог бодис. Эмнэлэгт хэрэглэнэ.

45. **kalab.** (ca. *kalpa*). Ертөнц тогтох өнө хугацаа. Орчин цагийн монгол хэлэнд идэвхтэй хэрэглэгдэж буй.

46. **Kangge.** Энэтхэгийн дөрвөн их мөрний нэг. Маш цэнгэг ариун устай гэх бөгөөд энэ мөрөнтэй холбоотой олон домог бий.

47. **karudi.** (5, 41. ca. *garuḍa - mkha'lding*). Монголчууд төр шашны ёсны бэлгэдлийн зүйлд дөрвөн хүчтэн (хангарди, луу, арслан, бар)-ий дүр зургийг ихэд хэрэглэдэг. Гарди шувууны бэлгэдлийн утга нь хорт муу зүйлийг даран сөнөөх эрэлхэг баатарлагийн бэлгэ тэмдэг[193] бөгөөд үлгэрийн аварга шувуу юм.

48. **kilinče.** (ca. *kleśa - nyon mongs.* Ю.Н. Рерих. 3.271.). Санскрит хэлнээ зовлон зүдгүүр, гай гамшиг, өвчин шаналгаа[194] гэсэн утгатай үг ажээ. Монгол хэлнээ бууруу, муу үйл, гэм нүгэл гэсэн утгаар хэрэглэж буй. Уламжлалт орчуулгад төвд хэлний "nyon mongs"-г "нисваанис", "sdig pa"-г "хилэнц" хэмээн орчуулж заншжээ.

49. **költi.** (407. *koḷṭi - bye ba - жэ ва.* Ю.Н.Рерих. 6.231). (Монголоор "10 сая". Хуучны судар номд *колти, голди* гэх мэтээр элбэг тохиолддог. Академич Ц.Дамдинсүрэн "самгарди хэлний наёд, колти зэрэг тооны үгийг урьд XIV зууны

---

[193] *Оюуныг нээлч окуун түүхүүр шастир оршвой* Эхийг харьцуулан, кирилл үсэгт хөрвүүлж, гайлбар хийсэн Ш Чоймаа Уб. 2011. 48.

[194] M.Monier Williams. *Sanskrit English dictionary*. Delhi. 2002. 324.

үед монгол хэлэнд зээлдэн авсан боловч тэр нь олонд дэлгэрэн хэрэглэгдэж чадаагүй" гэсэн буй.

50. **kümbara.** (205. *kumbhāra, grāha - chu srin chen po - усны их мангас.* Ю.Н.Рерих. 3.104). "*chu srin chen po*" гэх илт өгүүлэх нэрийг Мэргэн гэгээн "*Гумбараа*" гэсэн бол бусад орчуулагч нар "*матар*" хэмээн орчуулцгаажээ. Санскрит-англи тольд: уг үгийг "Ганга мөрний матар"[195] гэжээ. Энэхүү санскрит үг түрүү үеийн бичгийн дурсгалуудад тохиолдохгүй бөгөөд Рерихийн толь бичигт: *морское чудовище* буюу "*далайн мангас*" гэсэн буй. Эдүгээ утга зохиолын хэлэнд "*Гумбараа матар*" гэж хоршин бичих нь бий.
51. **Makišiyari.** (241. са. *Maheśvara - dbang phyug chen po.* Ю.Н. Рерих. 6.274). "*Их эрхт*". Эртний Энэтхэгийн гурван их тэнгэрийн нэг. Бүтээгч тэнгэр Эсэр, хадгалагч тэнгэр Вишнү, эвдэгч тэнгэр Махешвара гэдэг. Зая бандида "*yeke erketü*" гэж үгчилж, бусад орчуулагч нар "*Махешвара*" хэмээн санскритаар буулгажээ.
52. **Malaya.** (31, 227. са. *Malayaḥ*). Үнэт ховор зандан ургадаг Энэтхэгийн нэгэн уул. Гималай ч гэдэг.
53. **malika.** (81. са. *mālatī*. Ю.Н. Рерих. 7.25. Jasminum grandiflorum). Бяцхан цагаан дэлбээтэй, нов ногоон навчтай, анхилуун зөөлөн, сэнгэнэсэн сайхан үнэртэй нэгэн зүйл цэцэг.
54. **mandal.** (48, 58. са. *maṇḍala - dkyil 'khor*). Хот мандал. Шашны нэгэн зүйл тахил тавиг. Санскрит хэлнээ *дугариг, тойрог* хэмээх утгатай[196]. Орчин цагийн монгол хэлнээ утга нь өргөжиж, юмны гадаргууг бүрхсэн зүйлийн ерөнхий нэр буюу өнгөн тал гадаргыг заажг, огторгуйн мандал, агаар мандал, нарны мандал гэхээс гадна цэцэг зэргийг тарихад зориулсан гадна хүрээ талбайг мөн нэрлэх болжээ.
55. **maṇi.** (32. са. *maṇi - nor bu*). Чандмань эрдэнэ. Тэнгэр лусын ялгамжит эд бөгөөд аль хүссэнийг гаргах их эрдэнэ гэдэг.
56. **Mang ga lam** (төгс.үг. са. *maṅgala - bkra shis shog*). Өлзий хутаг болтугай хэмээх энэ үгийг ном судрын төгсгөлд олонтаа тавьсан байдаг.
57. **Manjuširi.** (са. *Mañjuśrī - 'jam dbyangs, 'jam dpal*). "*Зөөлөн эгшиг, зөөлөн цогт*". Язгуурын гурван бурханы нэгийн алдар.
58. **maqabod.** (299. са. *mahābhūta*). "*Их бодос юм, элемент*". Ертөнц тогтох үндсэн бүрэлдэхүүн болсон шороо, ус, гал, хий, огторгуйг таван махбод гэнэ.
59. **Maqadivi.** (151. са. *Mahadeva*, төв. *lha chen.* Ю.Н. Рерих. 10.211). Монголоор "*Их тэнгэр*" гэнэ. Мууг үйлдэгч аяга тэхимлигийн нэр. Эцэг эх, бурсан хуврагуудыг алах зэргээр завсаргүй нүгэл үйлдсэн гэм алдлаасаа айж ичин, өөр оронд дутааж нуугаар гэлэн болж, өглөгийн эздийн өргөл барьцаар өглөг өгөх тэргүүтнээр олныг мэхлэн ихэд хүндэгдэн атал нэгэн өдөр тамын зовлонг санаж гаслант дуун гаргаснаа зовлонгийн үнэнийг дуурслаа гэсэн гэдэг.
60. **Maqasabadi.** (9. са. *Mahāsammata - mang pos bskur ba.*. Ю.Н. Рерих. 7.30.). Эрт урьд хулгай, худал тэргүүтэн олон гэмээр хүн ард хямралдан тэмцэлдсэнд төрөлхийн шулуун шударга авирт нэгэн хүн эв ээр зохилдуулсан тул ард олон зөвшилдөн өргөн хүндэлснээр Олноо өргөгдсөн хаан хэмээх болжээ. Сурвалжуудад энэ ертөнцийн эн тэргүүн хаан гэсэн буй. Зая бандида "*olon-du örgögdeqsen*". Мэргэн гэгээн. Дана-гийн гэгээн "*olan-iyar ergügdegsen*". Цахар гэвш "*olan-a kündülegdegsen kemeku kümun*". Сумадиражаа "*olan-a ergügdegsen kemeku*" гэж буулгацгаажээ.

---

[195] Дээрх номд. 293.
[196] M.Monier Williams. *Sanskrit English dictionary*. Delhi. 2002. 775

61. **matar.** (205. *mákara - chu srin*). Эл үг монгол хэлнээ орж ***"матар"*** гэх болсон тухай академич Ц.Дамдинсүрэн гэмдэглэжээ.[197] Санскрит-англи тольд: далайн нэгэн төрлийн мангас гэсэн байна.[198]
62. **na_a ma.** (ca. nāma - zhes bya ba). *"Хэмээх, хэмээгдэх"* гэсэн утгатай.
63. **namančilan.** Санскрит хэлний "namaste" гэдэг үгнээс эрт монгол хэлнээ орсон үг бөгөөд эдүгээ харь үг гэж мэдэгдэхээ байжээ.
64. **namo.** "Мөргөмүй" хэмээх санскрит үг.
65. **nidhi.** (ca. *nidhi - gter.* Ю.Н. Рерих. 3. 345). Монголоор "сан хөмрөг".
66. **nirvān.** (ca. ***nirvāṇa*** *- mya ngan 'das.* Ю.Н. Рерих. 7.105). "Гаслангаас нөгчих, гэтлэх". Орчлонгийн зовлонгоос ангижирч, амарлингуйг олох.
67. **Odzayani.** (11. ca. *Ujjaini - 'phags rgyal*). Эртний Энэтхэгийн өмнө зүгийн нэгэн орны нэр. Одоогийн Пакистаны баруун хил орчмын Удаяана-г хэлэх нь буй.[199]
68. **qumq-a.** (307. 308. ca. *kumbha - bum pa*. Ю.Н. Рерих. 6.191). Алт, мөнгө, зэс, гууль тэргүүтэн металлаар хийсэн нарийхан хумигар амсартай, ёроол нь уужим хэлбэртэй рашаан агуулах, цорго бүхий сав.
69. **radn-a.** Санскрит хэлний эл үг уйгураар дамжин "эрдэнэ" болж монгол хэлнээ орсон. Ерийн болон оноосон нэрэнд түгээмэл хэрэглэгдэнэ.
70. **raqu.** (48, 163, 241. *rāhu - gza'*[200]). Раху буюу Рахула бол нар сарыг залгиж хиртүүлдэг агуу том амьтан буюу гараг гэдэг домогтой.
71. **rasiyan.** (177. 399. ca. *rasāyana - bcud len*). Тарниар адисласан, амсаж, угааваас бүзар түйтгэр арилгаж, сайн сайхныг үүсгэх ариун ус. Эдүгээ өвчин эмгэгийг анагаах чадвартай байгалийн эрдэст усыг бас рашаан гэдэг.
72. **sagar-a**[201]**.** (282. *sākara - rgya mtsho - жамцо*. Ю.Н.Рерих. 2.234). Монголоор *"далай"*, санскритаар бас **samudra, jalendra** гэдэг байна. Бусад орчуулагч нар бүгд *"далай"* гэж монгол үгээр орчуулжээ. Эрт үед "Далай" хэмээх үг "их" гэсэн утгыг мөн илэрхийлж байсан бөгөөд зарим нутгийн аман аялгуунд эдүгээ хүртэл уг утгаа хадгалж буй[202]. *Эх зохиолд **nam mkha' lding gis rgya mtsho bcom** - oytarɣui-dur qaliɣči ber sagar-a-yi daruba*i гэж байх тул Мэргэн гэгээн "их" гэдэг утгаас ялгах үүднээс монгол үгээр буулгалгүй, санскритаар сэргээн авсан байж болох юм.
73. **sala.** (324. ca. *sāla*). Энэтхэгт ургадаг нэгэн зүйл мөнх ногоон мод.
74. **samadi.** (437, 446. ca. *samādhu - ting nge 'dzin.* Ю.Н. Рерих. 3.322). Нэгэн үзүүрт сэтгэлээр наманчлан бясалгах шашны заан үйл.
75. **sambaya.** (42. ca. *campaka*). Төвдөөр "***sna ma'i me tog***" гэдэг энэхүү цэцгийн нэрийг төвд монгол толь бичгүүдэд голдуу "задийн цэцэг, цахирмаа цэцэг" гэж оноосон бөгөөд Сономгара "*sumen čečeg*", Зая бандида "*sambaya ceceg*", Мэргэн гэгээн "*sanma-yin sečig*", Дана-гийн гэгээн, Цахар гэвш нар "*zadi-yin sečig*", Сумадирадһаа "*čakirm-a-yin čečeg*" хэмээн орчуулцгаажээ. Сономгара-гийн "сүмэн цэцэг" гэсэн нь бусад бичгийн дурсгал болон толь бичгүүдэд тохиолдохгүй. "Сүмэн" гэдэг бол ытөвд үгийн сунжирсан дуудлага байж болох юм. Мэргэн гэгээн төвд дуудлагыг нь дагуулж "санма-гийн цэцэг" гэсэн нь тодорхой байна. Зая бандида "замбага цэцэг"-ээр оноосон бөгөөд энэ бол өөр нэг зүйлийн цэцэг болно. Дана-гийн гэгээн, Цахар гэвш нар "задийн цэцэг" гэж

---

[197] Ц. Дамдинсүрэн. *Монгол хэлэнд орсон төвд үг.* Монгол хэл бичгийн эрдэмтний анхдугаар хурал. I дүгээр дэвтэр. Улаанбаатар. 1961 71

[198] M.Monier Williams. *Sanskrit English dictionary*. Delhi. 2002. 771.

[199] 사 꺄빤디다 지음. *선설보 장론* 신상환 옮김. Seoul. 2010. 24.

[200] Раахыг төвдөөр **sgra gcan** гэдэг Мэргэн гэгээн **gza'**-г *"Раах"* гэж орчуулсан байна

[201] Орчуулгад ганц удаа тохиолдож буй.

[202] Н. Багжаргал *Ордос аман аялгууны үгийн санлийн судалгаа*, Уб 2001. 19.

санскрит үгээр онооожээ. Санскрит хэлний ***jāti*** бол халуун дулаан оронд ургадаг, анхилам сайхан үнэртэй, сэвсгэр хөх навчтай, жижиг шар цэцэгтэй, тахианы өндөгний хэрийн жимстэй, нэг зүйл модны үр[203] бөгөөд "задийн цэцэг" гэвэл анхилуун сайхан үнэртэй шар өнгийн цэцэг ажээ. Сумадираднаа "цахирмаа цэцэг" хэмээн онооосон байх бөгөөд энэ цэцэг дотроо олон төрөл байдаг байна. "Таван хэлний толь"-д: [204] ***sna ma'i me tog***-ийг "эрхэм цахирмаа цэцэг" гээд олон төрлийг нь тэмдэглэжээ. Цахирмаа цэцгийг "Монгол хэлний товч тайлбар толь"-д: *Ой, тайга, нуга, ойт хээрийн бүсэд ургадаг, олон наст өвс, төрөл, зүйл олон, үндсийг нь эмэлэгт хэрэглэх нь бий*[205], Норжины "Монгол хэлний толь"-д: *бүс хэлбэртэй, шовгор үзүүртэй навч бутлан ургаж хаврын улиралд ногоовтор анхилмаа цэцэг дэлгэрдэг олон наст өвслөг ургамал. Үзэмжийн ургамал болгох бөгөөд цэцгээр нь анхимлам эд хийнэ,* "Хорин наймт тайлбар толь"-д: *эрхэм цахирмаа цэцгийн нам. Эрхэм цахирмаа цэцэг болбоос нэгэн ишинд нэгэн хүйс буй. Энэ цахирмаа цэцэг болбоос нэгэн ишинд зургаан хүйс цэцэглэмүй*[206] гэж тайлбарлацгаасан буй. Эдгээрээс үзэхүл төвд эхийн ***sna ma'i me tog***-тэй дүйх цэцэг монгол оронд байхгүй байснаас орчуулагч нар ойролцоо цэцгийн нэрсээр оноож орчуулсан бололтой.

76. **sangsar.** (200. са. *saṅsāra,* тө. *'khor ba*). Монголоор "Орчлон". Орчих гэдэг бол "эргэх" гэсэн утга юм. Бурханы шашны ёсоор хамаг амьтан төрөх, өвдөх, өтлөх, үхэх орчлонгийн дөрвөн далайн зовлонгоор эцэс төгсгөлгүй нэрвэгдэж, зургаан зүйл хамаг амьтны төрлийн хооронд хүрд адил эргэлдсээр байх тэрхүү төгсгөлгүй орчлыг сансар хэмээнэ. Монгол хэлнээ орчлон хорвоо хэмээн монгол төвдөөр хоршиж хэлдэг. Сансар гэх эл үг монгол бичгийн хэлнээ утга нь онц хувиралгүй хэрэглэгдсээр ирсэн боловч өнөөгийн утга зохиолын хэлэнд огторгуй судлалын нэр томъёо болсноор үндсэн утга нь хуучирч, огт өөр ухагдахууныг заах болжээ.
77. **sanghay-a.** Хуврагт. Хуврагт мөргөмүй хэмээхийн хэсэг.
78. **sasin**. (са. *śasana - bstan pa*). Шашин. *Зарлиг айлдаг, сургаал номлол, заах сургах* утга бүхий үг. Ярианы хэлнээ "шажин" гэдэг.
79. **sidi.** (са. *siddhi - grub pa*). Бүтээл. Увдисыг бүтээж, бүтээлийн хэргийг эгээрэх сайн үр. Оюун санааны хүч, бурханы шашны бясалгалын үйлс.
80. **Sudasomi.** (18. са. *Sudasoma - rgyal bu zla ba*). Сарны гэрэл нэрт хан хөвгүүн. Эрт урьд Эрээн хөлт хаан хүн барьж идсээр байсанд ухаан билиг хурц, сэргэлэн хан хөвгүүн сайн номлолоор нүглээс нь няцааж хан төрд буцаан суулгаснаар хамаг улс амар жаргалыг олсон гэдэг цадиг буй. Зая бандида "*Sara хān kөbөйn*", Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн "*Saran qayan kөbegün*", Цахар гэвш "*Saran neretü qan kөbegün*", Сумадираднаа "*Sara qan kөbegün*" гэжээ.
81. **sudur.** [207] (са. *sūtra - mdo*). Санскрит хэлнээ "*хураангуй өгүүлбэр, мор, товч томьёолол*"[208] гэсэн утга бүхий үг байснаа эдүгээ үндсэн ном хийгээд тайлбар зохиол, үдэлгүй дэвтэрлэсэн урт хэлбэртэй ном зохиол зэргийг нэрлэх болж утга нь өргөжсөн ажээ. Бурхан багшийн айлдсан хамаг амьтныг дээд төрөл буюу төгс бодь хутаг олох мөрт хөтлөх зарлиг сургаал, номлол. Мөн Бурханы зарлигийг хураан буулгасан гурван аймаг сав номын нэгийг "судрын аймаг" гэнэ.

---

[203] О. Сүхбаатар. *Монгол хэлний харь үгийн толь.* Уб. 1997. 108.

[204] *Таван зүйлийн үгээр хавсарсан манж үгний толь бичиг.* УХХ. 1957. 4079.

[205] Я. Цэвэл. *Монгол хэлний товч тайлбар толь.* Уб 1966.786.

[206] *Хорин наймт тайлбар толь.* Намжилмаа эмхлэв ӨМАХХ. 1988 1766.

[207] Субашидын 242 дугаар ботид төвд хэлний **glegs bam** гэдэг үгийг "*судар*" хэмээн орчуулжээ.

[208] M.Monier Williams. *Sanskrit English dictionary*. Delhi. 2002. 1241.

82. **Subhasida.** (ca. *subhāṣita- legs bshad.* Ю.Н. Рерих. 9.201). Сайн номлол гэсэн утга бүхий үг.
83. **Suurada.** Эртний Энэтхэгийн Шравасти балгаст сууж асан өглөгч нэгэн бодьсадва.
84. **Sümür.** (144. ca. *Sumeru*[209] *- lhun po*), "*Жавхлант*". Сав ертөнц тогтоход хийн мандал үндэс суурь нь болж, түүний дээр усан мандал, түүний дээр шороон мандал тогтоно. Шороон мандлын төвд дөрвөн талт Сүмбэр уул орших бөгөөд дорно зүгийг шилээр, өмнө зүгийг биндэрьяа, умард зүгийг алтаар, өрнө зүгийг бадмаараагаар бэлгэддэг гэдэг. Энэ уулыг тойрсон дөрвөн тив буй. Өмнө - Замбутив, баруун- үхэр эдлэгч, түүн - үлэмж биет, умар- муу дуут гэнэ. Зая бандида "*jibxulang*" гэж үгчлэн буулгажээ.
85. **Šakyamuni.** (ca. *Śākyamuni.* Төв. *shaA kya thub pa*). "*Шагжа-гийн чадагч*". Бурхан Будда-гийн илт өгүүлэх нэрийн нэг юм. Шагжа бол бурхан багшийн мэндэлсэн овгийн нэр. Төгсөлийн үгэнд тохиолдож буй.
86. **šasdar.** (ca. *śāstra - bstan bcos.* Ю.Н. Рерих. 3.426). Энэ үг орчуулгад олонтаа тохиолдоно. Сургаал, заавар, чиглэл, зөвлөгөө, дүрэм зааврын товч тэмдэглэл, номлол гэх зэрэг утгатай[210] байгаад эдүгээ үеэс үед уламжлан ирсэн түүх бичгийг нэрлэх болжээ.
87. **šramani**. (ca. *śramaṇerī - dge tshul ma*). "Буяны ёст эх". Сахил санваар авч гэлэнмаа болсон эмэгтэй. Дуудлага сунжирч "чавганц" гэх болжээ. Ерөөс ангид тонилогчийн долоон зүйл санваарын нэг бөгөөд буруу үйлийн гучин зургаан суртлыг тэвчин сахихаар ам авсан тойн санваартан.
88. **tarni.** (34, 242, 435. ca. *dhāraṇī - gzungs*. Ю.Н. Рерих. 8.183). Санскрит хэлний нэг буюу хэд хэдэн үе үсэг бүхий аливаа хүч чадал эрхшээсэн урин унших зүйл.[211]
89. **ters.** (185, 286, 399. ca. *tirtika - mu stegs pa*). Бурханы номлолоос чанх буруу урвасан гадаад номтон.
90. **tib.** (ca. *dvīpa - gling*). Бурханы шашны домогт Сүмбэр уулын дөрвөн талд орших дөрвөн их тив байна гэдэг. Эдүгээ далай тэнгисээр хүрээлэгдсэн томоохон эх газрыг хэлж буй. Мэргэн гэгээн эл утгаас гадна "далайн ёроол"-ыг "*тив*" хэмээн орчуулжээ.
91. **ubadini**. (ca. upādhyāya - mkhan po. Ю.Н. Рерих. 1.336). Тойн болоход шагшаабад сургагч хувраг. Сургаалын багш, хамба ч гэдэг.
92. **ubadis.** (118, 185. ca. *upadeśa - gdams ngag*). Санскрит хэлнээ "*зөвлөгөө, сургамж*" гэх мэт утгатай ажээ.[212] Харин орчин цагийн монгол хэлэнд "нууц эрдэм чадал, ур ухаан" гэсэн утгатай болсноос "тартаа увдистай", "эмчийн анагаах увдис" гэх мэтээр ярьж, бичдэг болжээ. Бичгийн хэлэнд ид шидийн чадал, шившлэг тарнийг увдис хэмээнэ.
93. **Vady-a-daris.** (ca. *Vidyādhara.* Ю.Н. Рерих. 1983. 9.70). Мөргөлийн шүлэгт тохиолдож буй энэхүү санскрит үгийг төвдөөр ***"rig 'dzin - ригзин"***, монголоор "*ухаан бариач*" хэмээнэ. Нийтийн шид бүтээл, илд, тарнийн шид тэргүүтэн шидийг ологчийг ийн нэрлэдэг ажээ. Сономгара, Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн нар уг санскрит үгээр, Намхайжамц "*uxān bariçči*", Сумадирадная "*arvis-i bariyči*" гэж орчуулжээ.
94. **Valmiki.** (ca. *Valmīka.* Ю.Н.Рерих. 2. 106). Төвдөөр "***grog ma'i khyim - догма й чим***", монголоор "*шоргоолжны їїр*". Алдарт тууль Рамаяна-г зохиосон гэдэг

---

[209] Төвдөөр бас **ri rab** гэдэг.

[210] M.Monier Williams. *Sanskrit English dictionary*. Delhi. 2002. 1069.

[211] *Буддын шашин соелын тайлбар толь*. Уб 1999. 283.

[212] О. Сүхбаатар. *Монгол хэлэнд орсон зарим санскрит үгийн утга зүйн хувьсал* Монгол хэлэнд орсон санскрит, төвд үг. ШУА, ХЗХ, Монголын алтай судлаачдын холбоо. Уб. 2007. 77

эртний Энэтхэгийн домогт эрдэмтний алдар. Зая бандида "*šorγolǰïni öür*", Мэргэн гэгээн "*sirγulǰïn-u qota tu*", Дана-гийн гэгээн "*valamaki*", Цахар гэвш "*sirγulǰïn-u ulei-tü*", Сумадирадныа "*sirγilǰïn-u egür tü*" гэсэн буй.

95. **vidar.** (373. *Vetāla, pramoha - ro langs - ро лан.* Ю.Н.Рерих. 9.111). Монгол хэлнээ "*ороолон*" хэмээн төвд хэлнээс орсон үг. Үгчлэн буулгавал "*боссон хүүр*" гэсэн утгатай бөгөөд Энэтхэг, Төвдийн домогт гардгаар үхсэн хүний бие, булш модонд орогнодог хортон сүнс гэдэг.
96. **Višnu.** (17. са. *Viṣṇu - gos ser can.* Ю.Н. Рерих. 1.295.). "*Шар дээлт*" гэдэг бол Вишнү тэнгэрийн илт өгүүлэх нэр. Хиндү шашны гурван гол тэнгэрийн нэг, хамгаалагч тэнгэр. Зая бандида "*šara debeltu*", Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн нар "*višnü šira qubčisutu*", Цахар гэвш " *bisnü*", Сумадирадныа "*sira qubčasu tu visnü*" гэж орчуулсан байна.
97. **Viyasi**. (са. *Vyāsa*.[213] Ю.Н. Рерих. 1983. 2.255). Төвдөөр "***rgyas pa - жайба***", монголоор "*дэлгэрэх*" гэх бөгөөд эртний Энэтхэгийн нэгэн аршийн нэр юм. Зая бандида "*delgereqsen*", Мэргэн гэгээн "*delger*". Дана-гийн гэгээн "*javasi*", Цахар гэвш, Сумадирадныа нар "*delgerengüi*" хэмээн буулгажээ.
98. **Zadi.** (*jāti).* Халуун дулаан оронд ургадаг, анхилам сайхан үнэртэй, сэвсгэр хөх навчтай, жижиг шар цэцэгтэй, тахианы өндөгний хэрийн жимстэй, нэг зүйл модны үр[214] юм.
99. **Za-ya.** Зая гэдэг бол төвдөөр "*rgyal ba*", монголоор "*ялгуусан*" гэсэн утга бүхий үг.
100. **zu-a ki.** (са. *jīvaka - 'tsho byed - цо жэд.* Ю.Н.Рерих. 7.319). Төгсгөлийн үгэнд гарч буй энэ санскрит үг монголоор "*анагаагч, эмч, оточ*" хэмээх утгатай. Ю.Н.Рерихийн толь бичигт яг энэ үгийг санскритаар хадмаллаж бичээгүй байх боловч "***tsho bar gyur cig - цо вар жүр жиг***" буюу "анагаах болтугай" гэх үгийг ***jīvaka*** хэмээсэн нь үндсэндээ тохирох юм. Цахар гэвш Лувсанчүлтэм, Сумадирадныа нар ийн орчуулсан бол Дана-гийн гэгээн "*anaγaγči otači*", Зая бандида Намхайжамц "*emči*" гэжээ.
101. **Zuda**. (78). Домгийн орон. Энэ орны улс ганц хөлтэй тул хоёр хөлтэйг хүнд тооцдоггүй гэдэг.
102. **yam-a.** (120. са. *Yama*, төв. *gshin rje*). "*Эрлэг хаан*". Бурханы шашны ёсонд, нас барагсдын урьд төрөлдөө үйлдсэн үйлийг шүүн шийтгэгч гэдэг. Зая бандида "*erliq*", Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн "*erlig ejed*", Цахар гэвш "*erlig čidkür*", Сумадирадныа "*erlig*".

"Субашид" дахь санскрит үгийг судалснаар монгол бичгийн хэл, цаашлаад орчин цагийн монгол хэлний үгсийн сангийн бүрэлдэхүүн, ер монгол хэлний хөгжиж ирсэн түүхэн үе шатуудыг тодорхойлоход, мөн монгол бичгийн хэлний эртний соёлын гадаад хэлхээ холбоог тодруулахад зохих хэмжээний хувь нэмэр болох юм.

Түүнчлэн санскрит үгийн олонхи нь эдүгээ уугал үгээс ялгагдахааргүй болсныг ажиглавал бурханы шашны ном судрын орчуулгаар дамжин их эрт монгол хэлнээ орсныг илтгэнэ. Санскрит үгсийн заримын утга өөрчлөгдсөн, заримын утга өргөжсөн, заримын бичлэг утга хувьссан байх бөгөөд аливаа хэлэнд харь үг идээшин шингэхдээ ийнхүү утга хувьсан өөрчлөгдөх үзэгдэл байдаг билээ. Гэхдээ дээрх санскрит үгсийг харвал ийм үгс харьцангуй цөөн, олонхи нь монгол бичгийн болон ярианы хэлнээ идэвхтэй хэрэглэгдэж, идэвхтэй үгийн санд багтах ажээ.

---

[213] *Sam bod gnyis shan sbyar*. 656.

[214] Л.Болд. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь* Уб 2007 2.392. О. Сүхбаатар. *Монгол хэлний харь үгийн толь* Уб. 1997. 108

4. Төвд хэлний үгс

Монгол Төвд хоёр орон улс төр, шашны өргөн харилцаатай байж Монголын хаад ноёд Сажа. Гармава урсгалын лам нарыг урин залж бурханы шашныг дэлгэрүүлэхийн сацуу олон тооны ном судрыг санскрит төвд хэлнээс эх хэлнээ орчуулгаж, төр улсаа хос ёсны сургаалаар удирдан засахыг эрхэмлэж байжээ. Үүний хэрээр санскрит, төвд хэлнээс монгол хэлнээ шашин соёлын нэр томьёо, үг хэллэг орсоор иржээ. Ялангуяа Монгол оронд бурханы шашин гурав дахь удаагаа дэлгэрсэн XYI зуунаас хойш Богд Зонхова-гийн үндэслэсэн шарын шашин бүхүтба-гийн ёс хүчтэй дэлгэрсэнтэй холбоотойгоор төвд хэл монголын утга зохиолын хэлтэй эн зэрэгцэх үүргийг гүйцэтгэх болж, санскрит төвд үгсийг тэмдэглэх галиг үсэг шаардагдсанаар 1587 онд Харчины Аюуш гүүш "Али гали" үсгийг зохион Ганжур, Данжур хөлгөн судруудыг монгол хэлээр орчуулах их ажлыг өрнүүлсэн билээ. Энэ л үеэс эхлэн төвд үг монголын бичгийн болон аман ярианы хэлэнд олноор орсон байна.

Монгол хэлэнд орсон төвд үгийг судлах нь тус хоёр орны харилцаа, хэлний харилцан нөлөөллийг тодорхойлоход нэмэр болох төдийгүй монгол хэлний үгийн сангийн үүсвэр бүрэлдэхүүн судлалын нэг чухал хэсэг болно.

1. **anggir**. (139. *ngang ba*). Шувууны нэр. Цахар гэвш, Сумадираднаа нар "***ngang ba - галуу***"-г "ангир галуу" гэж хоршин орчуулсан бөгөөд "ангир" бол төвд үг юм. Хорин наймт тайлбар толь-д: "*Аливаа шар өнгийг ангир хэмээн хэлэх нь цөөнгүй амүй... Тэрхүү ангир хэмээгч нь нэгэн шувууны нэр бөгөөд түүний өнгө шар бүхийн тул ангирын өнгөтэй хэмээсэн үг болой*" гэж тайлбарласан буй.
2. **Ваүiragel**. (11. *'phags rgyal*). Энэтхэгийн дорно зүгийн нэгэн орны нэр. Одияана ч гэдэг.
3. **balbuseü**. (22. *balbo'i se'u*). Балбын сэү. Балба орны анар жимсийг хэлж буй. Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн, Цахар гэвш нар уг төвд үгээр буулгажээ.
4. **Bod grogs**. (321). **Вод дог**. Монгол хэлнээ үгчлэн буулгавал "*дуудан нөхөрлөгч*" хэмээнэ. Эртний Энэтхэгийн алдарт "Рамаяна" туулийн арван толгойт мангасын хааны нэр. Сономгара санскритаар нь "*Daś-a-girvi*", Зая бандида "*Doudan (дуудан) nokur*" хэмээн төвдөөс нь шууд үгчлэн орчуулж, Цахар гэвш "*мангас*", Сумадирадна "*арван толгойт мангас*" хэмээжээ. Санскритаар **daśagrīvā,** төвдөор ***mgul bcu - арван хоолойт*** гэдэг. Ланка арлын арван толгойт мангасын нэрийг Мэргэн гэгээн ийнхүү төвд эхийн дагуу үсэгчлэн буулгасан аж. Цахар гэвш "...мангасын хаан бээр тэр мэт хуурч дуудан хатныг хулгайлж одсоноор Дуудан нөхөрлөгч хэмээн нэршвэй" гэсэн буй.
5. **blam-a**. (57, 344). Чухаг дээд гурвын нэг. Дээд багш гэсэн үг. Эдүгээ нийт хувраг ийг хамааруулан нэрлэх болжээ.
6. **bran bzang**. (18). Монголоор "*сайн боол*", санскритаар "*Судаса*" юм. Эртний Энэтхэгийн Варанаси орны Судаса хэмээх хаан, өлөгчин арслан хоёрын дундаас хүн биетэй, эрээн үст хөлтэй нэгэн хөвгүүн төрж хаан ширээнд суун төрийг түвшин тэгтэж атал буруу ерөөл тавьснаар хүн барьж иддэг болсныг Саран хан хөвгүүн аварсан тухай цадиг гардаг. Түүнийг "Эрээн хөлт" буюу санскритаар "Калмашабади" гэнэ. Харин "***bran bzang-вран сан***" бол түүний эцэг хаан Судаса-гийн нэр юм. Зая бандида "*Erēn koltei*", Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн "*Bran bzang*", Цахар гэвш, Сумадирадная нар "*Eriyen kol tu*" гэжээ.
7. **bumba.** (307, 308). Орчин цагийн монгол ярианы хэлнээ идэвхтэй хэрэглээний үг бөгөөд бичгийн хэлнээ "хумх" гэнэ.

8. **buram**. (197). Нишингэний мод, чихэрлэгийн зүйл, ногоо зэргээс боловсруулан гаргаж авсан амтат идээ.
9. **byevā**. (407. *bye ba*). "*Жэва*". Тооны нэр. Арван сая. Санскритаар колти гэнэ.
10. **čamqay.** (164. *'tshams khang*). Сономгара төвд хэлний "*yang thog-дээвэр*" хэмээх үгийг ийн орчуулжээ. **Čamqay** гэдэг "*Завсрын гэр*" гэсэн утгат үг. Сумадираднаагийн толь-д: "даяан суух гэр" гэсэн буй. Эдүгээ харах, хянах зорилгоор барьсан нарийн өндөр барилга, байгууламжийг хэлдэг болжээ.
11. **chos rje**. Цорж. Үгчилбэл "Номын бөгд". Хамба ламыг орлож, шашны сүм хийд, хурал номын үйлийг толгойлон гүйцэтгэх хүний албан тушаал.
12. **čuučali.** (287. *chu skyar*). Хорин наймт тайлбар толь-д: Зарагт адилхан бөгөөд бие тагтаанаас бяцхан, хошуу урт, сүүл охор, хөл өндөр, хүрэн бор өнгөтэй, устай гол ба нууртай газар оршмуй"[215] хэмээн тайлбарласан байна. Морин цууцаль, хурган цууцаль, хараалжин цууцаль, Азийн цууцаль[216] гэх мэт хэд хэдэн төрөл байх ажээ.
13. **gelong.** (*dge slong*). "Буян сэдэгч". Уламжлалт орчуулгад "аяга тэхимлиг" хэмээх уйгур үгээр орчуулж заншжээ. Эл үг бол "хүндтэй шүтээн" гэсэн утгатай юм. Хоёр зуун тавин гурван зүйл ёсыг сахихаар ам авсан санваартан.
14. **gyab seng**. (246). Эртний Энэтхэгийн алдарт тууль Махабхарата-гийн гол баатрын нэр. Зая бандида "*ibēl arslani köböün*". Мэргэн гэгээн "*aburayči arslan-u kobegün*", Дана-гийн гэгээн "*bauda qan-u kobegüd*", Цахар гэвш "*gyab seng-yin kobegün*", Сумадираднаа "*Padla-yin kobegün*" хэмээжээ.
15. **iüli.** (90. *byi ba*). Энэ үг төвд эх зохиолд "***byi ba - жи ва***" буюу монголоор "***хулгана***" юм. Бусад орчуулагчид бүгд *хулгана* гэж орчуулсан бол Мэргэн гэгээн "***Iüli***" гэж орчуулжээ. Орчуулгын бичлэгт "-н" үсгийн өмнөх цэгийг тавиагүй нь олонтаа буй билээ. Тиймийн тул энэхүү үг бол "*нүүлі*" буюу төвд хэлний **Ne'u le** - солонго амьтан, эрдэнийн хулгана, морин хулганыг заасан үг мөн. Толгой бага, нүд жижиг, чих дүгрэг, ам их, хошуу нарийн, хамар нүцгэн, сахал урт, хурц хумс, охор мөч бүхий нэг зүйлийн хөхтөн. Хүзүү бие, сүүл нарийн, ар нь улбар шар, өвөр нь цайвар шар, ойн хөвөө, говь газраар нүхэнд байрлан, шөнө гарч хулгана, оготно, жижиг шувуу, загас, мэлхий зэргээр хооллоно. Модонд авирч усанд умбаж чаддаг, үс арьс нь ховор үнэтэй. Хулгана устгахад ашигтай амьтан[217] юм.
16. **kiib.** (61. *khebs*). Нимгэн торгомсог эд.
17. **kisuy-a.** (196. *nya phyis*). Далай тэнгис, гол мөрний цэнгэг усанд амьдардаг зөөлөн биет амьтан. Цахар гэвш "хацартаа сувдтай хясаа" хэмээн тодотгон орчуулжээ.
18. **luus.** (157, 282, 320. *klu*). Төвд хэлний **klu** гэдэг үг монгол хэлэнд орж "*луус*" болсон бөгөөд гол горхи, цөөрөм, нуур усанд оршигч хүн толгой, могой биетэй нэгэн зүйл амьтан хэмээдэг. Уг төвд үгэнд олон тооны "-с" нөхцөл залгасан хэлбэр.
19. **nünčigi**. (161. *snum 'jug*). Төвд хэлнээс монгол хэлнээ орсон үг. Үгчилбэл "***тос наалдах***" гэсэн утгатай. Орчин цагийн монгол хэлэнд уул утгаасаа гадна шилжсэн утгаар "өгөөмөр, элбэг хангалуун байдалтай байх"-ыг "нүнжигтэй загнах" гэх мэтээр ярьж хэлэлцэх нь бий.
20. **rab-'byam.** (*rab 'byam*). "Машид хэтэрхий" хэмээх утга бүхий үг, буддын ухаанд мэргэшсэн эрдэмтэнд олгодог цол.
21. **samčoy.** (454. *sa mchog*). Монголоор үгчлэн орчуулбал "*дээд газар*" хэмээсэн утгатай бөгөөд цагаан занданы илт өгүүлэх нэр юм. Иймэрлийн зандан маш ховор ургадаг, үнэт мод гэдэг. Сономгара "*čindan*", Цахар гэвш "*samčoy neretu zandan*" гэж юу болохыг тодотгон зааж, Сумадираднаа "*degedü yajar*" хэмээн

---

[215] *Хорин наймт тайлбар толь*. Намжилмаа эмхлэв. ӨМАХХ. 1988 1849.

[216] С. Гомбобаатар *A dictionary of vertebreta animals of Mongolia*. Уб 2009 121

[217] Ц. Норжин *Монгол хэлний толь* ӨМАХХ. 1999. 2105.

үгчлэн орчуулцгаасан бол Зая бандида "*γazariyin ziuq*" гэж орчуулсан нь магадгүй төвд эхийн зөрүүнээс болсон байж болох юм. Учир нь төвд хэлний "***mchog - чог - дээд***" гэх үгийг "***phyogs - чог - зүг***" гэсэн үгээр эндүүрч бичсэн байх талтай.

22. **sanidčin**. (351.3. *mtshan nyid*). "Цанид" буюу "бэлгэ чанар" хэмээх төвд үгэнд "-чин" дагавар залгажээ. Аливаа юмсын бэлгэ чанар, шинж төрх, дотоод мөн чанарыг тогтоон судлах, марган хэлэлцэх буддын гүн ухааны чиглэл.
23. **Sasky-a**. Сажа гэдэг бол "Цайвар шороот" хэмээх утгатай бөгөөд Төвдөд орших газрын нэр. Сажава урсгалыг үүсгэн байгуулагч Хөн Гончогжалбо (1034-1102) бээр 1073 онд энэ газар сүм байгуулж, шашин дэлгэрүүлснээр Сажава-гийн шашин гэж нэрийдэх болжээ.
24. **šil.** (60, 342. *shel*). "Шил". Орчин цагийн монгол хэлэнд идэвхтэй хэрэглэгдэж буй үг.
25. **skyü-rü-ra.** (46. *skyu ru ra*). "***Жү рү ра***" хэмээх эл үг санскритаар **āmalaka, rucaka** юм. Халуун орны огт өөр бүтэцтэй нэгэн зүйл үргамлын үрийг монголд ургадаг долоогонотой дүйлгэж нэр томъёо тогтоосон төдийгүй эмчилгээнд түүнтэй ижил үйлчилгээ бүхий долоогоно, улаалзгана зэргээр орлуулж хэрэглэхийг эмч Дандар заагаад "жүрүр нь урт модлог голтой, навч нь гахайн ширх мэт, сэрүүн чанартай, хар цагаан үртэй, цагаан ихтэй нь эмчилгээнд сайн, хар ихтэй нь муу" байдаг тухай бичжээ.[218] Сономгара "*imidiken*", Мэргэн гэгээн, Сумадираднаа нар "*imidi*" гэж, Зая бандида "*skyu-ru-ra*" хэмээн төвдөөр нь галиглан буулгасан бол Цахар гэвш "*doluγuna*" гэж орчуулсан нь тухайн үед уг нэр томъёогоор оноон хэрэглэх болсныг харуулж буй хэрэг юм.
26. **sle-sbrami.** (51. *sa le sbram*). Газраас гарсан моголцог алт.[219] шижир алт бөгөөд Зая бандида үсэгчлэн буулгажээ.
27. **sümen.** (42. *sna ma'i me tog*). Сономгара-гийн орчуулгад тохиолдож буй эл үг төвд үгийнхээ сунжирсан дуудлага бололтой. Нэгэн зүйл цэцгийн нэр. Орчуулагч нар өөр өөрөөр орчуулсныг тэмдэглэвэл Зая бандида "*sambaya ceceg*", Дана-гийн гэгээн, Цахар гэвш нар "*zadi-yin sečig*", Сумадираднаа "*čakirm-a-yin čečeg*" гэх мэтчилэн орчуулцгаажээ. Харин Мэргэн гэгээн төвд дуудлагаар нь үсэгчлэн "*sanma*" гэж буулгасан байна. Илт өгүүлэх нэрийн олонхи ном зохиолд "*задийн цэцэг*" гэсэн байдаг.
28. **tivă**. (297). "*Tarmaa*". Зая бандида төвдөөр нь үсэгчлэн буулгасан байна.
29. **tshala.** (15. *tsha la*). Мэргэн гэгээн төвдөөр нь галиглан буулгасан энэ үгийг Сумадираднаа-гийн тольд: гагнах эм, тунсаа гэжээ. Сономгара "teneger", Зая бандида "ungsā", Сумадираднаа "tungsa" хэмээн орчуулжээ.
30. **yungba.** (15. *yung ba*). Олонхи ном сударт "*шар гаа*" гэсэн буй. Данжурын 44 дүгээр боть, Сумадираднаа-гийн толь зэрэгт "*qaldi*" хэмээжээ. Санскритаар *haridrā, haridrābha*[220] гэнэ. Сономгара "*sariy möge*", Зая бандида "*yung-ne*", Мэргэн гэгээн, Сумадираднаа "*yungba*" гэж оноосон, харин Цахар гэвш төвд эхийн "***yung ba dang ni tsha la***"-г "*sir-a ulayan qoyar jiγil buduγ*" гэж ерөнхийлөн орчуулжээ.

---

[218] Л Хүрэлбаатар *Зарим эмийн үргамлын нэр томъёо*. Монгол хэлэнд орсон санскрит, төвд үг ШУА. ХЗХ Монголын Алтай судлаачдын холбоо Уб. 2007 149-163.

[219] Yangs can dga' ba'i blo gros. *Sa skya legs bshad sogs kyi brda don 'ga' zhig dgrol ba bzhugs so*. 46.

[220] Ю.Н.Рерих. *Tibetan-Russian-English dictionary with Sanskrit parallels*. USSR. Academy of Sciences Institute of Oriental Studies. M. 1983. 8.265.

5. Хятад, манж хэлний үгс

Бидний өвөг дээдэс Хүннү нар их эртнээс Хятадтай харилцаж байсан тухай профессор Ц. Шагдарсүрэн багш "*Монголчуудын үсэг бичгийн товчоон*"[221]номдоо бичсэн байдаг. Монголчууд түүхийн туршид Хятад улстай хөрш зэргэлдээ оршин, олон талын харилцаатай явж ирсний дүнд цөөнгүй хятад үг монгол хэлний ормол үгийн тоог нэмсэн байж таарна. Хятад гаралтай үг монгол хэлэнд их төлөв аман яриагаар дамжин орж ирж байсан тухай судлаачид тэмдэглэсэн буй.

"Субашид"-ын орчуулгуудад хятад үг цөөвтөр тохиолдоно.

1. **činglegür.** [chèng. 秤]. Чинлүүр. Юмны хүнд хөнгөнийг хэмжих хэрэгсэл. "Субашид"-ад тогтворгүй, урван хөрвөгч хүнийг жинлүүрийн нуруутай зүйрлэжээ.
2. **jigele-. [**jiè. 借**].** Зээлэх. Мэргэн гэгээний орчуулгад эхлэн тохиолдож буй.
3. **lingqu-a.** [lián huā. 莲花]. Лянхуа. Монгол хэлнээ маш эрт оржээ. Намаг балчгаас ургадаг боловч шавар огт наалддаггүй хиргүй, маш ариун цэцэг. Бурханы шашинд хиргүй, ариуны бэлгэдэл болдог. Өдөр наранд дэлбээлж ургаад шөнө хумьдаг. Санскритаар "***padma***".
4. **longqu.** [liǎn hú. 脸壶]. Лонх. Шингэн зүйлийг агуулах шил шаазан, вааранр хийсэн гонзгой хэлбэртэй сав.[222] Гагц Мэргэн гэгээний орчуулгад тохиолдоно.
5. **noyan.** [lǎo ye. 老也]. Ноён. Уг үгийг хятад хэлнээс гаралтай гэж эрдэмтэд тайлбарладаг. Алтай язгуурын хэлэнд "л" гийгүүлэгчээр эхэлсэн үг байхгүй бөгөөд "л" гийгүүлэгчээр эхэлсэн үгийг "н" гийгүүлэгчээр солих үзэгдэл байжээ.
6. **sang.** [cāng. 仓]. Сан хөмрөг.
7. **toyin.** [dáo ren. 道人]. Тойн. Энэ үгийг судлаачид хятад үг бөгөөд язгууртан гаралтай лам хүнийг хэлнэ гэж тайлбарласан буй. Хятад-монгол тольд: "бонбын шашны лам[223] гэсэн утгаар тэмдэглэжээ. Лам хүнийг ерөнхийд нь хүндэтгэсэн утгаар хэрэглэсээр ирсэн үг юм.
8. **yongqur.** [róng. 绒]. Ёнхор. Таван хэлний тольд: эртний ханз үсгээр (yóng) гэж тэмдэглэснийг орчин цагийн хятад хэлэнд "**róng**" гэж дуудах болсон бөгөөд төвдөөр "***srin bal***" хэмээн хадмаллажээ. Утга нь хорхойн үс, ноос ажээ. "**Yongqur**" гэдэг бол тусгай боловсруулсан мяндсан ширхгээр нийтгэж хийсэн утас юм.

Манж хэлний үг:

bodu -. [bodo-]. "Бод-" гэдэг үг нийт 96 удаа давтагдахаас Сономгара. Зая бандида нарын орчуулгад нэг ч үгүй бөгөөд Мэргэн гэгээн, Дана-гийн гэгээн нарын орчуулгад хоёр хоёр удаа, Цахар гэвшийнхэд 55 удаа, Сумадираднаагийн орчуулгад 39 удаа гарч буй. Энэ нь уг үг монгол хэлнээ нэлээд хожуу нэвтэрч, эдүгээ үгийн сангийн идэвхтэй, түгээмэл хэрэглээний үг болсныг илтгэнэ.

quubila -. [hebe]**.** Зөвлөх, зөвлөл гэсэн утга бүхий манж хэлний "hebe" гэх үгэнд монгол хэлний нэр үгээс үйл үг үүсгэх "-л" дагавар залгажээ.

97. **blo chung cung zad rgyal bas ngoms**
gal te pham na gnyen la 'khang
gros la 'tshogs na 'thab rtsod slong
gsang *gros byas na* lkog tu smra

---

[221] Ц. Шагдарсүрэн. *Монголчуудын үсэг бичгийн товчоон* Уб. 2001. 11.
[222] Н. Балжинням. *Монгол хэлний хятад ормол үгийн судалгаа* Уб. 2011. 58.
[223] Д. Баатар нар *Хятад монгол толь* УХХ. 2005. 261

СГ. čiqul oyutan öčügüken үarbasu qanuyu
kerbe үartabasu nöküd-tegen čimaduyu
ey-e-dür čiyulbasu keregür egüsküyü.
ičireg üges-i doriүun keleleyü.

ЗБ. üčüüken oyoutani üčüüken ilöürgekülē kürkükü
kerbe tuslaxulā uruqtu ölöqči
zöblöküye čuulxulā bayilduүān temecel ködölgüqči
nuuji zöblön üyiledkülē ečine ügüüleqči

МГ. öčügüken deyilkü čaү-tur eremegei jangnaүči
kerbe nigen deyildübesü nöküd-iyen jemelen
jöbleldür-e čuүlabasu keregül-i ekilen
niүuүdaqu ügen-iyen ilerkey-e kelegči

ЦГ. ker metü öčüken deyilbesü demei kögeren eldeb-iyer aүasilaqu
ker be öčüken deyildebesü nöküd-iyen jimelen үasalang talbiqu
kereg üyiles-i ***qubilaqui***-dur orulčabasu yaүaran keregür edükü
kejiyede niүuqu keregtei yaүum-a bolbasu dalda oddun busud-tur kelekü

СР. qundar teneg-üd öčüken deyilbesü demei kögeren qangqu
kerbe öčüken deyildebesü nöküd-tegen үongsuyin jimelekü
kereg üyiles-i ***quubilaqui***-dur orulčabasu keregür edükü
ketürkei niүuča-yi quubilan jöbsilbesü dalda ögüleyü

Дурдан буй үг Цахар гэвш, Сумадирадпаа нарын орчуулгад "зөвлөлдөх" хэмээх үг утгаараа гарч байна.

Ерөнхий ном зүй

Монгол, орос хэлээр

1. Алтангэрэл.Ч. *Монголчуудын төвдөөр бичсэн бүтээл.* 1 дүгээр дэвтэр. 1957.
2. Амаржаргал.Б. *БНМАУ дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг. 1. Халх аялгуу.* УБ. 1988.
3. Апресян.Ю.Н. *Лексическая семантика.* М. 1974.
4. Апресян.Ю.Н. *Исследования по семантике и лексикографии.* Том.1. Парадигматика. М. 2009.
5. *Арван буянт номын цагаан түүх.* Монгол бичгээс хөрвүүлж, бусад эхтэй харгуулан тайлбар хийсэн Ш. Чоймаа, Р. Төрдалай. Монголын түүхэн сурвалж. 30 боть. II. Уб. 2006.
6. Атсановнанг.С.Г. *Язык памятника "Эрдэнийн сан Субашио".* Улан-Удэ. 2009. Автореферат.
7. Афанасьев.П.С, Воронкин.М.С. Алексеев.М.П. *Диалектологический словарь якутского языка.* М. 1976.
8. Баатар.Д. *Монгол үгсийн сангийн шинжилгээ.* Бээжин. 1988.
9. Баатар.Д нар. *Хятад монгол толь.* YXX. 2005.
10. Бадамдорж.Д. *ОЦМХ-ний утга судлалын үндэс.* 3 боть. Уб. 1997.
11. БадамдоржД, Заяабаатар Д. *Эрдэнийн сан "Субашио"-ын тайлбарын нэгэн орчуулга.* Acta Mongolica. Vol 3. (215). Уб. 2003.
12. Балжинням.Н. *Монгол хэлний хятад ормол үгийн судалгаа.* Уб. 2011.
13. Балжинням.Н. *Монгол хэлний гадаад үгийн толь.* Уб. 2008.
14. Бат-Ирээдүй.Ж. *Монгол хэлний хоршоо болон давтмал үг хэллэгийн сан.* Уб. 2009.
15. Бат-Ирээдүй.Ж, Түвшинтөгс.Б. *Монгол хэлшинжлэлийн өгүүлэлзүй.* Уб.2012.
16. Баянсан. Ж, Одонтөр. Ш. *Хэл шинжлэлийн нэртомьеоны зүйлчлэсэн тайлбар толь.* Уб. 1995.
17. Баярсайхан.М, Даваасүрэн.Б. *Төвд, манж, монгол хэлээр хавсаргасан "Субашио"-ын нэгэн эхийн тухай.* Acta Mongolica. Vol 3. (215). Уб. 2003.
18. Баярсайхан.М. *Сайан сэцэний "Эрдэнийн товч"-ийн эх бичиг, үгийн сангийн судалгаа.* Хэл шинжлэлийн ухааны докторын зэрэг горилсон нэг сэдэвт зохиол. Уб. 2011.
19. Баяртуев. Б.Д. *Жизнь и творчество Ринчена Номтоева 1820-1907* . Буддизм и литературно-художественное творчество народов Центральной Азии. Новосибирск. 1985.
20. Баяртуев. Б.Д. *Субхашиты в Бурятии.* Цыбиковские чтения. Тезисы докладов и сообщений. Улан-Удэ. 1989.
21. Баяртуев.Б.Д. *Галсан-Жамба Дылгыров.* Выдающиеся бурятские деятели. Улан-Удэ. 1994. вып. 1.
22. Бертагаев.Т.А. *Лексика современных монгольских языков.* М. 1974.
23. Билгүүдэй.Г. *Ц. Дамдинсүрэнгийн гэр музейн монгол номын бүртгэл.* I боть. Улаанбаатар, 1998.
24. Болд. Л нар. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь.* 5 боть. Уб. 2007.
25. Болд. Л. *Орчин цагийн монгол хэлэнд буй түрэг хэлний үгийн сангийн элемент түүний үүрэг.* ОУМЭ-ийн IV их хурал. Ш дэвтэр. Уб. 1985.
26. Болд.Ш, Амбага.М, Саранцэцэг.Б, Болорцэцэг.Ж. *Монгол төрөгатны анагаах ухааны алдарт эмч, маарамба мэргэдийн намтар, бүтээлийн тойм.* (МЭ VII зууны өмнөөс XIX зууны сүүлч хүртэл). Уб. 1999.
27. Болсохоева.Н.Д. *"Субхашита" – одно из популярных сочинений в Тибете и в*

Монголии, - Письменные памятники и проблемы культуры народов Востока, М. 1974. 53-57.
28. Болсохоева.Н.Д. *Сакъя-Пандита и его изречения*, - исследования по истории и филологии Центральной Азии, БИОН БФ СО АН СССР. Вып. 6. Улан-Удэ. 1976. 118-126.
29. Болсохоева.Н.Д. *Тибетская дидактическая литература "Субхашита"*, - Теоротические проблемы изучения литератур Дального Востока, М, 1977. 270-276.
30. Болсохоева. Н.Д. *О специфике творческого процесса тибетского автора XIII века.* /На примере "Изящных изречений" Сакья-пандиты. 1182-1251/. 107-116.
31. Болсохоева.Н.Д. *Сажа пандита и его "Субхашита"*. Автореферат. М. 1977.
32. *Большой энциклопедический словарь*. Языкознание. М.1998.
33. Бөх нар. *Дунсян хэлний үг хэллэгийн материал*. ӨМАХХ. 1986.
34. Бөх нар. *Дуншаан хэлний үгс*. ӨМАХХ. 1983.
35. *Буддын шашин соёлын тайлбар толь*. Хамтын бүтээл. Уб. 2000.
36. Бүрнээ.Д, Энхтор. Д., *Төвд монгол шог үгүүлэх нэрийн толь*.Уб. 2003.
37. *Byamba-yin asaraγči neretü-yin teuke*. Эх бичгийн судалгаа. Тэргүүн дэвтэр. Галиглаж, үгийн хэлхээг үйлдэн хэвлэлд бэлтгэсэн Ц.Шагдарсүрэн, И Сөн ГЮ. Уб. 2002.
38. Бямбадорж.Т. *Равжамба Зая бандида Намхайжамцын орчуулгаас шинээр олдсон зарим номын тухай.* Зая бандида Намхайжамц /мэндэлсний 400 жилийн ойд зориулсан эрдэм шинжилгээний хурал. Уб. 1999.
39. Вандуй. Э. *Дорвөд аман аялгуу*. Уб. 1965.
40. Вандуй. Э. *Дөрвөд аман аялгууны зарим онцлогоос*. Уб. 1965.
41. Вандуй. Э. *Зарим нутгийн аман аялгууны үгийн сангийн тухай*. Уб. 1957.
42. Васильев.Л.М. *Современная лингвистическая семантика*. М. 1990.
43. Виноградов. В.В. *Избранные труды. Лексикология и лексикография*. М. 1977.
44. Владимирцов.Б.Я. *Работы по литературе монгольских народов*. М. 2003.
45. Галданванчигдорж. *Мэргэн хийдийн уг түүх оршвой*. Б.Мөнхийн тайлбарласан дэвтэр. ӨМСХХ. 1994. Хайлаар.
46. Гантогтох. Г. *Буриад аялгууны толь*. Уб. 2011.
47. Гомбобаатар.С. *A dictionary of vertebreta animals of Mongolia*. Уб. 2009.
48. Гунгаажалцан. *Эрдэнийн сан Субашид*. Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн орчуулга. Уб. 1957.
49. Гунгаажалцан. *Эрдэнийн сан Субашид*. Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн орчуулга. Уб. 1990.
50. Гунгаажалцан. *Эрдэнийн сан Субашид*. ӨМАХХ. 1958 оны 7 сар. Мүгдэн хот.
51. Гунгаажалцан. *Эрдэнийн сан Субхашид*. Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн орчуулга. ӨМАХХ. 1958 он.
52. Гунгаажалцан. *Сажагийн сайн номлол* ӨМӨЗО-ны буддын шашны сургууль. Норовжалцан. 1996.05.04. төвд, хятад, монгол хэлээр.
53. Гунгаажалцан. *Эрдэнийн сан Субашид*. ӨМАХХ. Цахар гэвшийн орчуулга. 1999 оны 5-р сар. 3 дахь хэвлэл.
54. Дамбажав И. *Оюун билгийн мэлмийг нээгч аялгуу сайхан монгол үгний дээж*. Уб. 2006.
55. Дамдинсүрэн.Ц. *Монголын уран зохиолын дээж зүун билиг оршвой*. Corpus Scriptorum Mongolorum. Tom. 14. Уб. 1959.
56. Дамдинсүрэн.Ц. *Монгол хэлэнд орсон төвд үгс*. Монгол хэл бичгийн эрдэмтний анхдугаар хурал. 1 дүгээр дэвтэр. Уб. 1961.
57. Дамдинсүрэн.Ц. *Монголын уран зохиолын харилцаа холбооны асуудалд*. Уб. 1987.

58. Дамдинсүрэн.Ц. *Рамаяна Монголд дэлгэрсэн нь.* Уб. 1976.
59. Дамдинсүрэн.Ц. *Монгол хэл бичгийн тухай.* Уб. 1957.
60. Дорж.Ц. *Төвд-монгол дохионы бичиг, түүвэр нэрсийн тухай.* ОУМХБ-ийн эрдэмтний анхдугаар их хурал. I дүгээр дэвтэр. Уб. 1961.
61. *Древнетюркский словарь.* Ленинград. 1969.
62. Дугар-Нимаев.Ц.А. *Бурятский перевод Субхашиты Гунга-чжалцана.* Культура Монголии в средние века и новое время. (XVI начало XX в). Улан-Удэ. Стр.77-85.
63. Дугар Нимаев.Ц.А. *Зерцало мудрости, разъясняющее принимаемое и отвергаемое по двум законам.* Вступительная статья, подготовка старомонгольского текста, русский перевод и примечания к нему. Улан-Удэ. 1966.
64. Дугарнимаев.Ц.А. *Бурятский монголист-филолог и писатель Ринчен Номтоев* /1821-1907/. Источниковедческий обзор. История и культура монголоязычных народов: источники и традиции. Улан-Удэ. 1989.
65. Дэмчигмаа.О. *"Субашио" судлалын зарим асуудал.* Монгол: орон, соёл судлал. Боть.1. /368/. 2012. 155-163.
66. Дэмчигмаа.О. *Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцаны орчуулсан "Субашид"-ын үгийн сангийн зарим онцлогоос.* МУИС. МХСС. ЭШБ. Боть. 34. /360/. 2012. 255-263.
67. Дэмчигмаа.О. *Зая бандидын орчуулсан "Субашид"-ын онцлог.* Оюуны хэлхээ ЭШБ. Антоон Мостаэрт Монгол судлалын төв. Уб. 2012. I (08). 218-224.
68. Дэмчигмаа.О. *Эрдэнийн сан Субашидын нэгэн орчуулга, зарим онцлог.* Санжеевские чтения. 7. Улан-Удэ. 2012. 75-80.
69. Дэмчигмаа.О. *Дана-гийн гэгээний засварлан орчуулсан "Субашид".* Улаанхадын дээд сургууль. Гүн ухаан нийгмийн шинжлэх ухааны хэвлэл. Эрдэм шинжилгээний сэтгүүл. №111. 2012.2. 39-46.
70. Жамсран. *Хятад, англи, орос, монгол бичгээр хятад үг галиглах харьцуулсан лавлах.* Уб. 1996.
71. Жамсуева.Д.С. *Агинские дацаны как памятники истории культуры.* Улан-Удэ. 2001.
72. Жанчив. Ё. *Дөрвөлжин үсгийн монгол дурсгал.* Уб. 2002.
73. Жанчив. Ё. *Сонгодог монгол бичгийн өмнөх үеийн дурсгалууд.* Уб. 2005.
74. Жанчив. Ё. *Дундад үеийн монгол хэлний судлал.* Уб. 2011.
75. Заяабаатар.Д. *XIII-XVI зууны монгол бичгийн дурсгалын авиазүй, үгзүйн толтолцоо.* Уб. 2011.
76. *Зерцало мудрости, разъясняющее принимаемое и отвергаемое по двум законам.* Вступительная статья подготовка старомонгольского текста, русский перевод и примечания к нему Ц.А. Дугарнимаевом. БКНИИ СО АН СССР. Улан-Удэ. 1966.
77. Зоригт.Г. *Монгол төрлийн хэл ба түрэг төрлийн хэлний үгсийн харьцуулсан судлал.* ӨМСХХХ. 2000.
78. Зууннаст. *Монгор хэлний товч бичиг.* ҮХХ. 1981.
79. Зууннаст. *Зүүн ёгор хэлний товч бичиг.* ҮХХ. 1981.
80. *Ил товчоо сонин.* Уб. 1992.
81. *Калмыцко-русский словарь.* Под редакцией Б.Д. Муниева. М. 1977.
82. Ковалевский.О. *Монгольско-Русско-Французский словарь* Том. 1-III, Казань. 1844-1849.
83. Ковтун.Л.С. *Древние словари как источник русской исторической лексикологии.* Ленинград. 1977.
84. Кочергина. В.А. *Санскритско-русский словарь.* М. 1987.

85. Лауфер. Б. *Арабские слова в монгольском.* ЗКВ. 1930. №5.
86. Лувсанбалдан. Х. *Тод үсэг түүний дурсгалууд.* Уб. 1975.
87. Лувсанбалдан.Х. *Ойрадын Зая бандидын орчуулгын тухай мэдээ.* ХЗС. VI. 1969.
88. Лувсанбалдан.Х. *Торгууд аман аялгууны тухай.* Хэл зохиол. Т. XI. 1970.
89. Лувсанбалдан.Х, Шагдарсүрэн.Ц. *Монголчуудын үсэг бичиг үг хэллэгийн түүх гарлаас.* Уб. 1980.
90. Luvsanbaldan. Ch. *Le subhasitaratnanidi. Subhaeta kemeku sudur orosibai.* Acta Orientalia. Hungaria. XXVI. 1972.
91. Лувсандэндэв.А. *Монгол газар усны түвд нэрийн учир.* "Хэл зохиол судлал". Т-№,, Уб. 1986.
92. Лут. *Ойрад нутгийн аялгууны үгсийн хураангуй.* Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо. 1994.
93. *Монгол хэлэнд орсон санскрит, төвд үг.* ШУА. ХЗХ. Монголын Алтай судлаачдын холбоо. Уб. 2007.
94. Ман/г/ Мөрөн. *Монгол хэлний харь гаралтай үгсийн ирэл гарлын тухай.* Монгол судлалын өгүүллийн түүвэр. Хөх хот. 1992.
95. Мишиг. Л. *Монгол бичгийн хэлэнд орсон зарим нэг манж үгийн тухай.* МУИС. ЭШБ. Уб. 1972.
96. *Монгол улсын шинжлэх ухаан.* 108 боть. 12 дугаар боть.
97. *Монголын уран зохиолын тойм.* (XVII-XVIII зууны үе). Хоёрдугаар дэвтэр. Редактор Ц. Дамдинсүрэн, Д. Цэнд. Уб. 1976.
98. *Монголын уран зохиолын тойм* II боть. Уб. 1977.
99. Мөнх.Б. *Урадын Мэргэн гэгээний үеэ соелын үйл ажиллагааны уламжлал шинэчлэл.* ӨМСХХ. 2004.
100. Мөнх. Б. *Мэргэн гэгээн Лувсандамбижалсан.* Мэргэн гэгээний судлал. 111. ӨМСХХ. 1995.
101. *Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалсаны бум зарлиг хэмээгдэх оршив.* С. Гал Лао, Х. Жарантай эмхтгэв. УХХ. 1986.
102. Надмид. Ж. *Монгол хэл, түүний бичгийн түүхэн хөгжлийн товч тойм.* Уб. 1967.
103. Нансалмаа.Н. *Үгийн сан судлал.* Уб. 2005.
104. Нансалмаа. Н. *Хэл шинжлэлийн судалгааны арга зүй.* Уб. 2011.
105. Наранбат.Ө, Мөнх.Б, *Мэргэн гэгээн судлалын өгүүлүүд.* 1997. Хайлаар.
106. Нацов. Г. Д. *Материалы по ламаизму в Бурятии.* Улан-Удэ. 1998.
107. Норжин.Ц. *Монгол хэлний толь.* ӨМАХХ. 1999.
108. Норов. Ш. *Зая бандида.* Хөх хот. 1969.
109. Ожегов.С.И. *Лексикология. Лексикография. Культура речи.* М. 1974.
110. Оттонбаатар.Р. *Монгол модон барын эх гарчиг.* Токио. 1998.
111. Оттонбаатар.Р. *Колофон одного раннего монгольского перевода "СУбхашиты".* К 100 летию со дня рождения Цэндийн Дамдинсүрэна. М. 2008.
112. *ОЦМХ-ний үгсийн сангийн судлалын үндэс.* Уб. 1985.
113. *Оюуныг нээгч оюун тулхүүр шастир оршивой.* Эхийг харьцуулан, кирилл үсэгт хөрвүүлж, тайлбар хийсэн Ш. Чоймаа. Уб. 2011.
114. Өлзийхутаг. Ц. *Монгол хэлний үгийн сангийн судлал.* Уб. 1979.
115. Пагва.Т. *19 оргөөр зууны хэл зүйч эрдэмтэн Сумаодираднаагийн бүтээлүүдийн товч тойм.* Уб. 1985.
116. Поппе. Н. Н. *Монгольский словарь Муккаддимат ал-адаб.* М. 1938.
117. Пубаев.Р.Е. *Известные люди Бурятии. Выдающиеся бурятские деятели* (XVII-нач. XX в.). Часть 1. Выпуск II. Улан-Удэ: изд-во Бурятского госуниверситета. 2001.

118. Пубаев.Р.Е. *Тибетско-Монгольский словарь агинского бурята хуацайского рода Галсан-Жимба Дылгырова.* Материалы по истории и филологии Центральной Азии. Улан-Удэ. 1962.
119. Пубаев.Р.Е. *Галсан-жимба Тугулдуров.* Выдающиеся бурятские деятели. Улан-Удэ. 1994. вып.1.
120. Равдан. Э. *Хэл шинжлэлийн утгазүй.* Уб. 2009.
121. Раднабадра. *Равжимба Заябандидын тууж сарын гэрэл хэмээх оршвой.* 2 дугаар хэвлэл. Хэвлэлд бэлтгэсэн Ж. Цолоо, Ц. Хосжаргал. Уб. 1997.
122. Раш нар. *Хорин нэгт тайлбар толь.* ӨМАХХ. 1979.
123. *Рашаани дуслын монгол төвд тайлбар.* Оршил бичиж хянан хэвлэсэн проф. Ц. Дамдинсүрэн. CSM. Tom. VII. ШУАХ. Уб. 1964.
124. Рерих.Ю.Н. *Тибетские заимствования в монгольском языке.* Буддизм и культурное единство Азии. М. 2002.
125. Рерих.Ю.Н. *Tibetan-Russian-English dictionary with Sanskrit parallels.* USSR. Academy of Sciences Institute of Oriental Studies. M.1983.
126. Рецкер.Я И. *Теория перевода и переводческая практика.* М. 1974.
127. Ринчен. Б. *Үгийн утга учир.* Хөх хот. 1953.
128. Ринчен. *Монгол бичгийн хэлний зүй.* Нэгдүгээр дэвтэр. Уб. 1964.
129. *Сайн номлолт эрдэнийн сан Субашид нэрт шастир оршвой.*
130. *Сайн номлолт эрдэнийн сан Субхашида нэрт шастир оршвой.* Буриад модон барын хэвлэл. Хуудас 61. УННС-ийн монгол фондын 2586, с-557 тэмдэгтэд.
131. *"Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир".* Зууннаст. Сэцэнцогт харгуулан тайлбарлав. Монгол тулгуур бичгийн цуврал. ӨМАХХ. 1989.
132. Сазыкин.А.Г. *Каталог монгольских рукописей и ксилографов Института востоковедения Академии наук СССР.* М. 1988.
133. Самбуудорж.О. *Монгол хэлэнд орсон санскрит үгийг судалсан монголын эрдэмтдийн судалгаа.* Төвд судлал. ШУА. ХЗХ. Уб. 2012.
134. Семичов.Б.В. *Некоторые лексические особенности тибетского языка.* Улан-Удэ. 1971.
135. Содном тойн. *Эрдэнийн сан "Субашид"-ын тайлбар хэрэгтэй хүссэн бүхэн гарахуй хэмээх шаштир оршвой.* Төвд хэлнээс орчуулж, удиртгал, тайлбар хийсэн Ц. Мөнх-Эрдэнэ. Уб. 2001.
136. Содномдагва. *Мэргэн тэнэгийг шинжлэх сайн номлол цагаан лянхуасын багласа хэмээгдэх шастир оршив.* Жамцын тиглэн тайлбарласан дэвтэр. Өвөр монголын соёлын хэвлэлийн хороо. 1991. Хайлаар.
137. *Subhaseda kemekü sudur orusibai.* МҮНС. Тод номын хөмрөг. 834496.
138. Сүхбаатар. О. *Монгол хэлний харь үгийн толь.* Уб. 1997.
139. Сүхбаатар. О. *Монгол хэлэн дэх самгарди махбод.* /дэд докторын зэрэг хамгаалсан зохиол . Уб. 1992.
140. Сүхбаатар.О. *"Субашид"-ын орчуулга дахь гинггү гэдэг үгийн учир.* Ил товчоо сонин. 1992 оны 10 сарын 10-20. №29 (62).
141. Сүхбаатар. Ц. *Монгол хэлний найруулга зүй.* Уб. 2002.
142. Сэцэнцогт. *Монгол үсгийн язгуурын толь.* ӨМАХХ. 1988.
143. Сэцэнцогт. *"Йү-а" хэмээх үгийн тухай.* Монгол хэл бичиг. 1985 оны 10 сарын 20. №92.
144. *Таван зүйлийн үсгээр хавсарсан манж үгний толь бичиг.* Бээжин. 1957.
145. *Тод үсэг судлалын зарим асуудал.* ШУА. ХЗХ. Уб. 1999.
146. Төмөртогоо.Д. *Араб үгийн монгол дурасхалын судалгаа.* Уб. 2002.
147. Төмөртогоо.Д. *Монгол дөрвөлжин үсэгийн дурасхалын судалгаа.* Уб. 2002.
148. Төмөртогоо.Д. *"Bodhicaryavatara"-гийн монгол орчуулгууд* Монголын судлал.

1968. tom. 4. №30.
149. Төмөртогоо.Д. *XIII-XIV зууны монгол бичгийн дурсгал дахь самгарди үгсийн бичлэгийн онцлог.* "Хэл зохиол судлал". Уб. 1970.
150. Төмөртогоо.Д. *Монгол хэлшинжлэлийн онол, түүхийн асуудалууд.* Уб. 2002.
151. Төмөртогоо.Д.*Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI centuries) Introduction, Transcription and Bibliography Linguistics Monographs Series A 11], Academia Sinica, Institute of Linguistics.* Taipei, Taiwan. 2006.
152. Төмөрцэрэн.Ж. *Монгол хэлний үгийн сангийн судлал.* Уб. 1974.
153. Төмөрцэрэн.Ж. *Монгол хэлний үгийн сангийн судлал.* Уб. 2001.
154. Тэрбиш.Л, Чулуун-Эрдэнэ.Т. *Төвд монгол их толь бичиг.* Осака. 2011.
155. Хасбаатар.Ц. *Эрдэм номын нөхөддөө хариу болгох нь.* Орчуулах эрдэм. №5. Уб. 1988.
156. *Хорин наймт тайлбар толь.* Намжилмаа эмхлэв. ӨМАХХ. 1988.
157. Хүрэлбаатар.Л. *Монгол орчуулгын товчоон.* Уб. 1995.
158. Хүрэлбаатар.Л. *Монгол хэлэнд орсон санскрит үг.* ОУМЭ-ний III их хурал. Боть. 111. 268-273. Уб. 1979.
159. Хүрэлбаатар.Л. *Энэтхэг, Төвд, Монголын сургаалын зохиолын хэлхээ холбоо.* Хэл зохиол судлал. 18 дугаар боть. Уб. ШУА-ийн хэвлэл. 1987.
160. Хүрэлбаатар.Л. *Зарим эмийн үргамлын нэр томъёо.* Монгол хэлэнд орсон санскрит, төвд үг. ШУА. ХЗХ. Монголын Алтай судлаачдын холбоо. Уб. 2007.
161. Цолоо.Ж. *БНМАУ дахь нутгийн аялгууны толь бичиг.* 2. Ойрд аялгуу. Уб. 1988.
162. Цэвэл.Я. *Монгол хэлний товч тайлбар толь.* Уб. 1966.
163. Цэнгэлтэй. *Монгор хэлний үг хэллэгийн материал.* ӨМАХХ. 1988.
164. Цэндсүрэн.Т. *Шинээр олдсон Жамбалцанжодын нэгэн монгол орчуулгын тухай.* Studia Mongolica. T. XII, Fasc. 1-17. Ulan-Bator. 1987.
165. Цэндээ. Ю. *Дөрвөд аялгууны язгуурлаг үгс.* Уб. 2001.
166. Цэрэнсодном. Д. Алтангэрэл. Ч. *Турфаны цугчуулгын ТМ-40.* Монголын судлал. Том 5. Fasc 6. Уб. 1965.
167. Цэрэнсодном.Д. *Монгол уран зохиол.*13-20 дугаар зууны эх. YXX. 1989.
168. Цэрэнсодном.Д. *Монголын нууц товчооны орчуулга, тайлбар.* YXX. 1993.
169. Цэрэнсодном.Д. *14 дүгээр зууны үеийн яруу найрагч Чойжи-Одсэр.* Уб. 1969.
170. Цэрэнсодном.Д. *Зая бандидын шүлгийн тухай.* Studia Mongolica. Tom. VIII. Fasc.3. 39-45.
171. Цэрэнсодном.Д. *Монголын бурханы шашны уран зохиол.*Уб. 1997.
172. Цэрэнсодном.Д. *Монгол уран зохиол.* 18-19 дүгээр зууны үе. Уб. 1975.
173. Черемисов.К.М. *Бурят-монгольско-русский словарь.* М. 1951.
174. Чимитдоржиева.Г.Н. *Тунгусо-маньчжурское влияние общемонгольского характера.* Санжеевские чтения. 7. 2012.
175. Чойжидагва. *Төвд хэлний толь.* YXX. 1957.
176. Чоймаа.Ш. *Зава Дамдины "Хорчойжүн"-гийн монгол орчуулга хийсээд зарим тэмдэглэл.* "Цагаан лавай" бурхан шашны судлал, мэдээллийн сэтгүүл. Уб. 1997.
177. Чоймаа.Ш. *Монгол судлалын өгүүллүүд.* Уб. 2003.
178. Чоймаа.Ш. *Монголын нууц товчоо.* Эртнийг үг хэллэгийн түгээмэл тайлбартай шинэ хөрвүүлэг. Уб. 2011.
179. Чоймаа.Ш. *Лу. Алтан товч.* Номтой нөхөрлөе. Уб. 2012.
180. Чоймаа.Ш. *"Цагаан түүх"-ийн нэгэн шинэ эхээс үүдсэн судалгаа* Acta Mongolica. Уб. 2010. Vol.10 (342).
181. Шагдарсүрэн.Ц. *Монголчуудын үсэг бичгийн товчоон.* Уб. 2001.
182. Шагдарсүрэн.Ц. *Монголчуудын утга соёлын товчоон.* Уб. 2001.

183. Шагдарсүрэн.Ц. XVII зууны үеийн монгол хэлийг судлах арга зүйн асуудалд (буюу Эхбичигийн алдаа судлал). (МУИС-ийн МХСС-ийн ЭШБ). Боть. XXVI (226), Уб. 2006. 133-142.
184. Шагдарсүрэн.Ц. *Улээрийн далайн нэгэн монгол орчуулга дахи budayun гэдэг үгийн тухай.* Quaestiones Mongolorum disputatae. II. Association for International Studies of Mongolian Culture. Tokyo. 2006. 171-181.
185. Шагж. *Монгол үсгийн дүрмийн толь бичиг.* Уб. 1937.
186. Шагж. *Монгол үгний тайлбар толь.* УХХ. 1994.
187. Шанский.Н.М, Иванов.В.В, Шанская.Т.В. *Краткий этимологический словарь русского языка.* М. 1971.
188. Шантидэва. *Бодичариядара.* Уб. 1998. Төвд хэлнээс орчуулж, удиртгал, тайлбарыг хийсэн Т.Булган.
189. *Шинэ монгол - хятад толь.* Бээжин. 2002.
190. Энхбат нар. *Дагуур хэлний үгс.* ӨМАХХ. 1984.
191. Энхбат. *Дагуур хэлний үг хэллэгийн материал.* ӨМАХХ. 1985.
192. Эрдэмт. М., *Равжамба Зая бандида Намхайжамц судлал.* 2008.
193. *Эрдэнийн сан нэрт сайн номлол оршвой.* Буриад модон барын хэвлэл. Хуудас. 60. МУНС-ийн монголын фондын 2581, с-557 тэмдэгтэд.
194. *Эрдэнийн сан нэрт сайн үгт шастир.* Мэргэн гэгээн Лувсандамбийжалцаны орчуулга. Бээжин барын судар. 78 хуудас.
195. *Эрдэнийн сан нэрт сайн үгт шастир.* (орчуулга дахь нэрээр). Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейд.
196. *Эртний хаадын үндэслэсэн төр есны зохиолыг товчлон хураасан Алтан товч хэмээх оршвой.* Эх бичгийн цогц судалгаа хийсэн Ш.Чоймаа. Уб. 2011.
197. Янжингаавийлодой. *Мэргэн тэнэгийг шинжлэх сайн номлол цагаан үянхуан баглаа хэмээгдэх шашдир оршвой.* Төвд монгол эхийг харьцуулан тайлбар хийж, хэвлэлд бэлтгэсэн Л.Тэрбиш, Ц.Даваасүрэн. Уб. 1997.

Бусад хэлээр

1. Aalto.P. *A second Fragment of the Subhāşitaratnanidhi in Mongolian Quadratic script.* Journal de la Société Finno-Ougrienne. Vol. 57 (5). 1954.
2. Aalto.P. *Fragmente des mongolischen Subhāşitaratnanidhi in Quadrat script. Miteilungen des Instituts für Orientforschung., Vol. 3. 1955.*
3. Aalto.P, *A second Fragment of the Subhasitaradnanidhi in Mongolian Quadratic Script*, JSFO, vol. 57 (5. 1954, 1-6). Aalto P. *Fragments des Mongolischen Subhasitaratnanidhi in Quadratschhrift.* MIO, vol.3. 1955. 279-290. Aalto, P. The Mannerheim Fragment of Mongolian Quadratic script. Studia Orientalia SOF, XVII. Helsinki. 1952.
4. Antoine Mostaert. *Sur quelques passages de i'Histoire secrètedes Mongols.* Cambridge. Massachusetts. 1953.
5. Antoine Mostaert, C.I.C.M. *Dictionnaire ordos.* 1941. Peking.
6. Antoine Mostaert. *LE MATÉRIEL MONGOL DU HOUA I I IU DE HOUNG-OU (1389).* Bruxelles. 1977.
7. Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini.* Endeks. Ankara. Türk Dil Kurumu. 1849.
8. Bosson J.E. *A Treasury of Aphoristic Jewels; the Subhasitaratnanidhi of Sa Skya Pandita and Mongolian.* - Uralic and Altaic series, Vol. 92, Indiana University, Bloomington. 1969.
9. Ceval Kaya. *Uigurca Altun yaruk.* Ankara. 1994.
10. Clauson Gerard. *An etimological dictionary of pre-thirteenth century Turkish.* Oxford.

1972.
11. Csoma de körös. *A brief notice of the Subhasitaratna-nidhi of Sa skya Pandita, with Extracts and Translations,* - J. A. S. B, vol. XXIV-XXV. Calcutta, 1855-1856. 1911.S.
12. Csoma de körös. *Sanskrit-Tibetan-English Vocabulary,* Budapest. 1984.
13. Das. S.Ch. *Tibetan english dictionary*. Calcutta. 1902.
14. Haenisch E. *Mongolica der Berliner Turfan-Sammlung*. Mongolische texte der Berliner Turfan-Sammlung Faksimile. Berlin. 1959. №2.
15. Heissig. W., *Die Pekinger Lamaistischen Blockdrucke in mongolischer Sprache.* Wiesbaden. 1954.
16. Heissig. W., Bawden. C.R. *Catalogue of Mongol Books, Manuscript and Xylographs.* Copenhagen. 1972.
17. Kara György. *Dictionary of Sonom Gara's Erdeni-yin sang.* A middle Mongol version of the Tibetan Sa Skya legs bshad Mongol-English-Tibetan. Brill. 2009.
18. Krueger.J.R. *Catalogue of the Laufer Mongolian Collection of Mongol Books.* Manuscripts and Xylographs. Copenhagen. 1971.
19. Ligeti.L. *Monumenta linguae mongolicae collecta. IV. Tresor des sentences. Subhasitaratnanidhi.* De sa-skya pandita traduction de sonom gara akademiai kiado. Budapest. 1973.
20. Ligeti L. *Trésor des sentences Subhasitaratnanidhi de Sa skya pandita* (Traduction de Sonom-gara), Budapest. 1973.
21. Ligeti. L. *Le SUBHĀṢITARATNANIDHI MONGOL* un document du moyen mongol. Budapest. 1948.
22. Luvsanbaldan. Ch. *Le Subhasitaratnanidhi Oirate du Zaya Pandita.* Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 1972. Tomus. XXVI (2-3).
23. Monier M.Williams. *Sanskrit English dictionary*. Delhi. 2002.
24. Poppe. N. T*he turkic loanwords in middle mongolian.* Central Asiatic Journal. Gaaga-1955. V-1.
25. Rachewiltz. Igor De. *Index to the Secret History of the Mongols.* Indiana University. Bloomington. 1972.
26. Ramstedt. G. J. Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki. 1935.
27. Rinchen V. *Sanskrit in Mongolia.* ''Studies Indo-Asian Artand Culture''. Vol. 3. pp. 91-103. New Delhi. 1973.
28. Roerich Y.N. *Tibetan Loan words in Mongolian.* Ю. Н. Рерих. Избранные труды Изд-во. Наука. Стр. 248-254. М. 1967.
29. Sternbach L. *Note on the Subhasita-ratna-nidhi*. AOH, tom. XXXIV. 1980. (1-3). 249-262.
30. Sternbach L. *Influence of Sanskrit Gnomic Literature on the Gnomic Literature of Mongolia.* The third International Congress of Mongolists. Tom. III. Ulan-Bator. 1979.
31. Tsepak Rigzin. *Tibetan-English dictionary of Buddhist Terminology.* New Delhi. India.
32. Šagdarsüren. Ce. *Le Damamūkonāmasūtra texte Mongol du Toyin guisi par* Budapest. 1989. pp. V-XIV.
33. 사 까빤디다 지음. *선설보 장론*. 신상환 옮김. Seoul. 2010.
34. 嘎日迪。敦煌莫高窟北区洞窟发掘新出土八思巴文<<萨迦格言残页键简述>> Inner Mongolia Normal University in international symposium on the Secret History of the Mongols and Mongolian culture. 2001.
35. www.google.ru //Dissercat - электронная библиотека диссертаций.

Төвд хэлээр

1. *Chos rje sa skya pan ti da'i bka' 'bum las legs bshad rin chen gter zhes bya ...lo.* Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейд.
2. *Dag yig mkhas pa'i 'byung gnas.* Mongyul tulyur bičig-ün čubural. Ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a. 1988.*dag yig gsar bsgrigs.* Mtsho sngon. 1979.
3. *Dung dkar tshig mdzod chen mo.* Krung go'i bod rig pa dpe skrun khang. 2002.Dwangs grung. *blo gsar la 'jug pa'i sa skya legs bshad kyi 'grel gsar bzhugs so.* Bod ljongs mi dmangs dpe skrun khang. 1992.
4. dByangs can dga' ba'i blo gros. *Sa skya legs bshad sogs kyi brda don 'ga' zhig dgrol ba bzhugs so.*
5. *Mes po'i shul bzhag.* Sa skya gong ma rnam nga'i gsung 'bum dpe bsdur ma las a pan kun dga' rgyal mtshan gyi gsung pod gnyis pa bzhugs. *Dpal brtsegs bod yig dpe rnying zhib 'jug khang nas bsgrigs.* Krung go'i bod rig pa dpe skrun khang. 2007.
6. *Yi-ge'i bshad pa mkhas pa'i kha rgyan zhes bya ba.* Mi rigs dpe skrun khang.
7. *Lugs zung gi bslab bya mu thi li'i 'phreng ba bzhugs so.*
8. *Legs par bshad pa rin po che'i gter bzhugs.* Хувийн цуглуулгад.
9. *Legs par bshad pa'i rin po che'i gter bzhugs so.* Бар хэвлэл. Доктор Д.Бүрнээгийн хувийн цуглуулгад.
10. *Legs par bshad pa'i rin po che'i gter bzhugs so.* Бар хэвлэл. Гандантэгчэнлин хийдийн номын сан.
11. *Legs par bshad pa rin po che'i gter bzhugs so.* Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейд.
12. *Legs par bshad pa rin po che'i gter gyi 'grel pa.* Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейд.
13. *Legs par bshad pa rin po che'i gter gyi gtam rgyud rin po che'i phreng ba ces bya ba bzhugs so.* Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейд.
14. *Legs par bshad pa rin po che'i gter zhes bya ba bstan bcos 'grel ba dang bcas bzhugs so.* Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейд.
15. *Legs par bshad pa rin po che'i gter zhes bya ba'i bstan bcos bzhugs lags so.* Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн гэр музейд.
16. *Sa skya'i legs bshad kyi rtsa 'grel.* Mtsho sngon mi rigs dpe skrun khang. 1995. Zi ling.
17. *Sa kya gong ma rnam lnga'i gsung 'bum dpe bsdur ma las sa ban kun dga' rgyal mtshan gyi gsung pod dang po bzhugs.* Krung go'i bod rig pa dpe skrun khang. 2008.
18. *Sa skya'i legs bshad kyi rtsa 'grel.* Mtsho sngon mi rigs dpe skrun khang. Zi ling. 1995.
19. *Sa skya legs bshad brda don 'ga' zhes bya ba bzhugs so.*
20. *Sa skya legs bshad sogs kyi brda don 'ga' zhig dgrol ba bzhugs so.* 11p.
21. *Sam bod gnyis shan sbyar.*
22. Sumatiratna. *Bod-Hor gyi brda yig min tshig don gsum gsal bar byed pa mun sel skron me.* Redactor. Prof. B. Rinchen. Corpus Scriptorum Mongolorum. Tomus VI, VII. Ulaanbaatar. 1959.

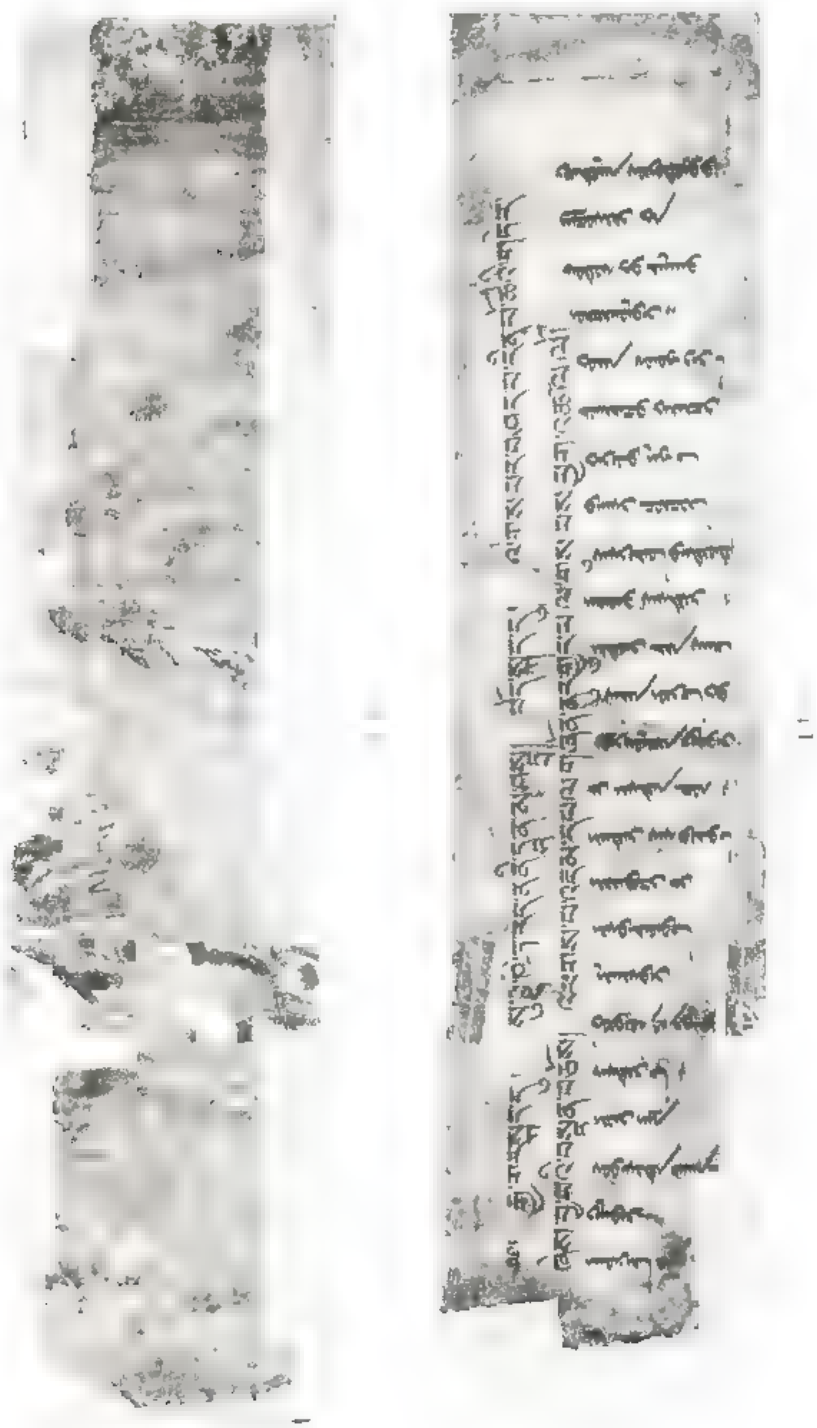

fol. 8a

fol. 8b

ill. 1

ill. 1b

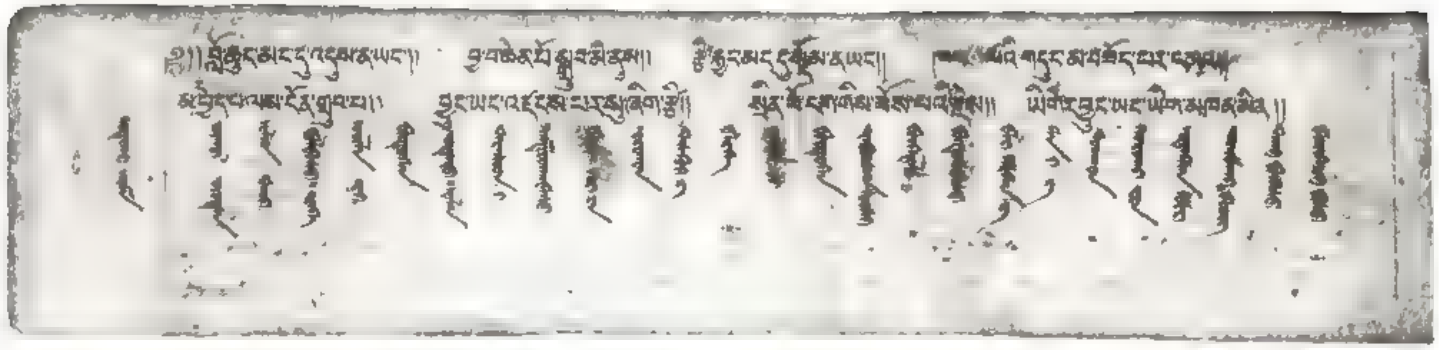

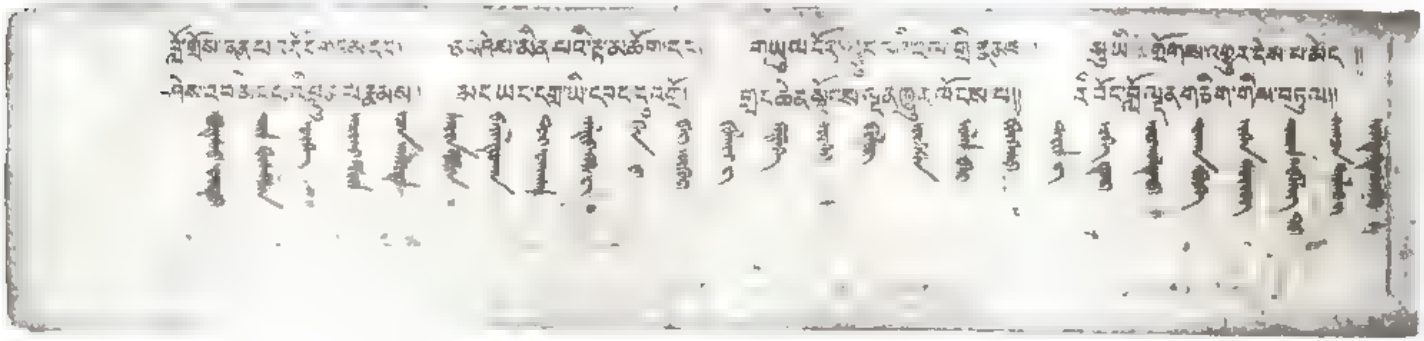

III 10a

III 10b

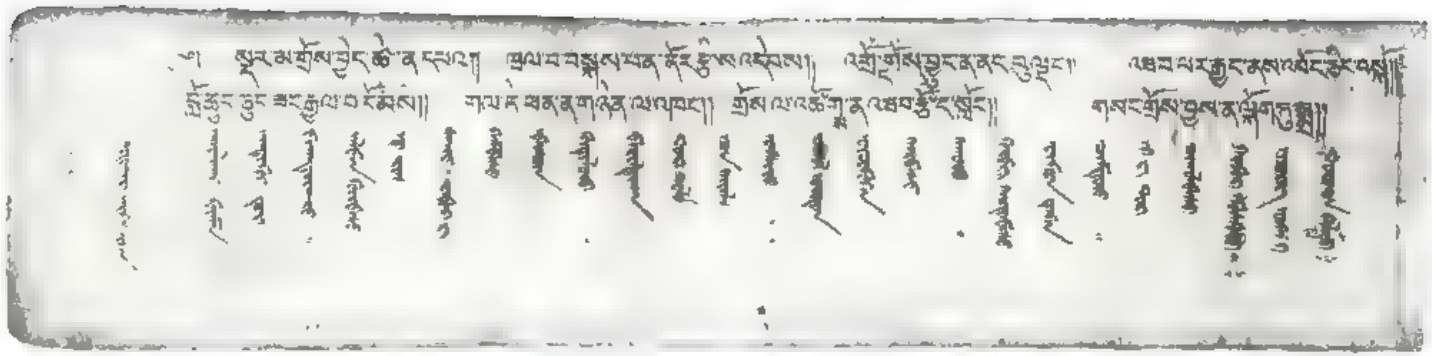

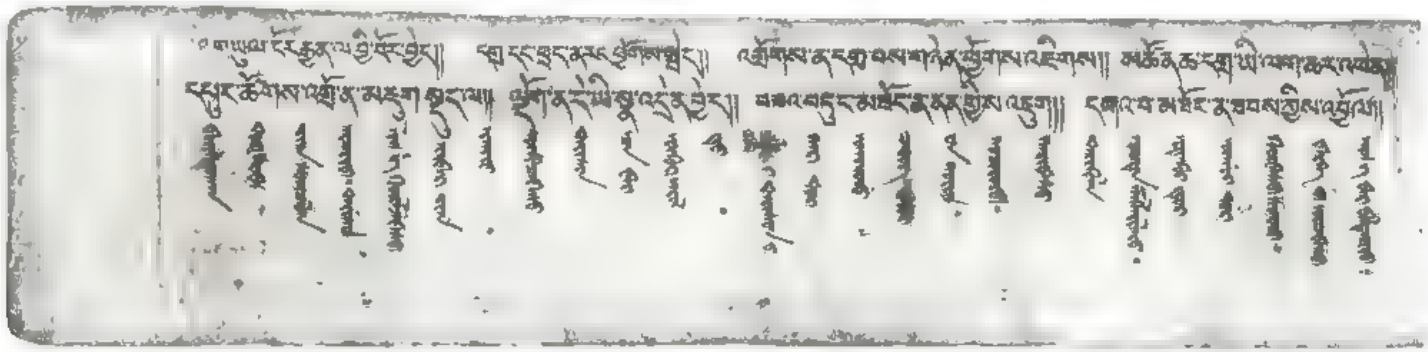

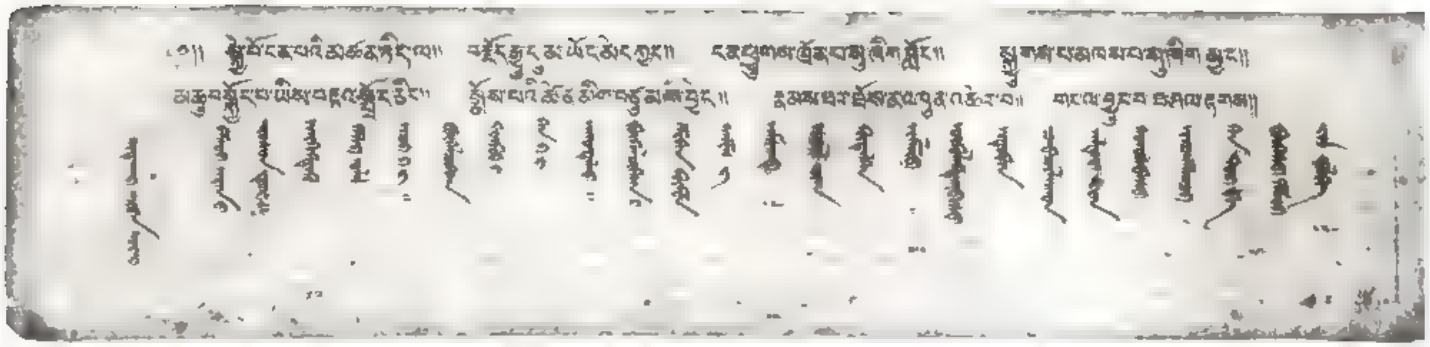

111 12a

111 12b

IV 66a

IV 66b

IV 8a

IV 8b

IV 9a

IV 9b

IV 11a

IV 11b

V 1a

V 1b

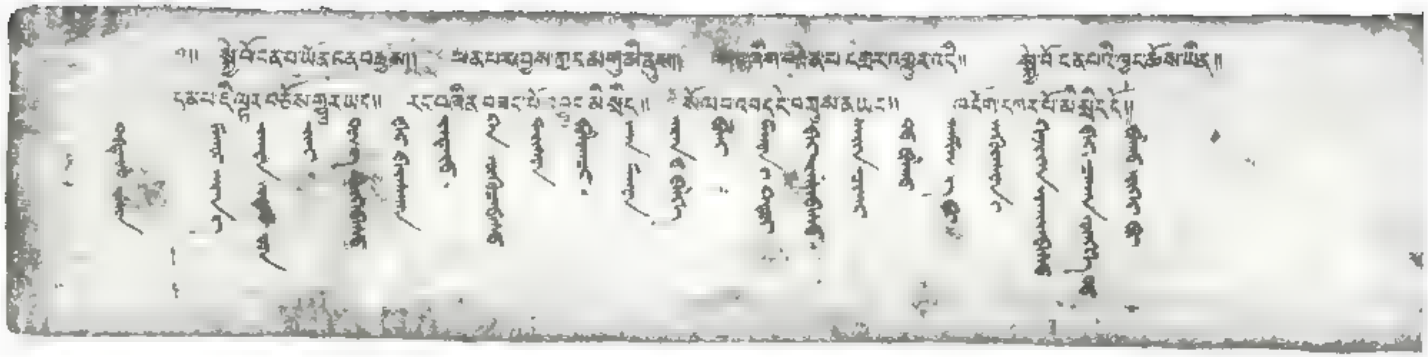

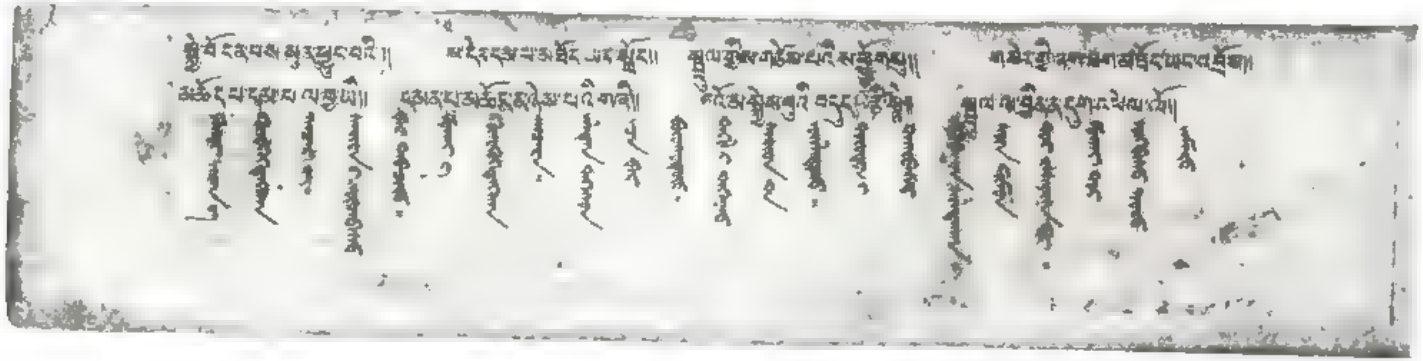

ས་ ། ། །

V 134

V 135

VI 1a

VI 1b

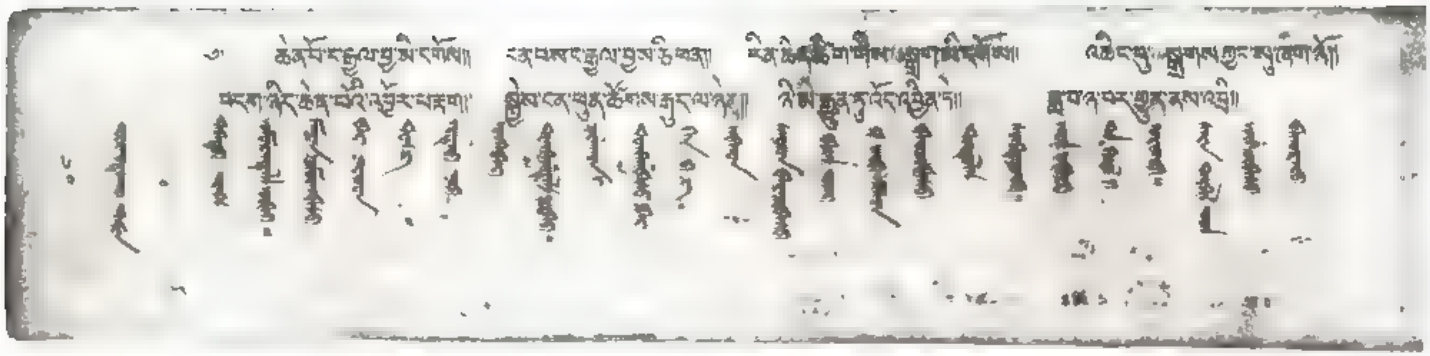

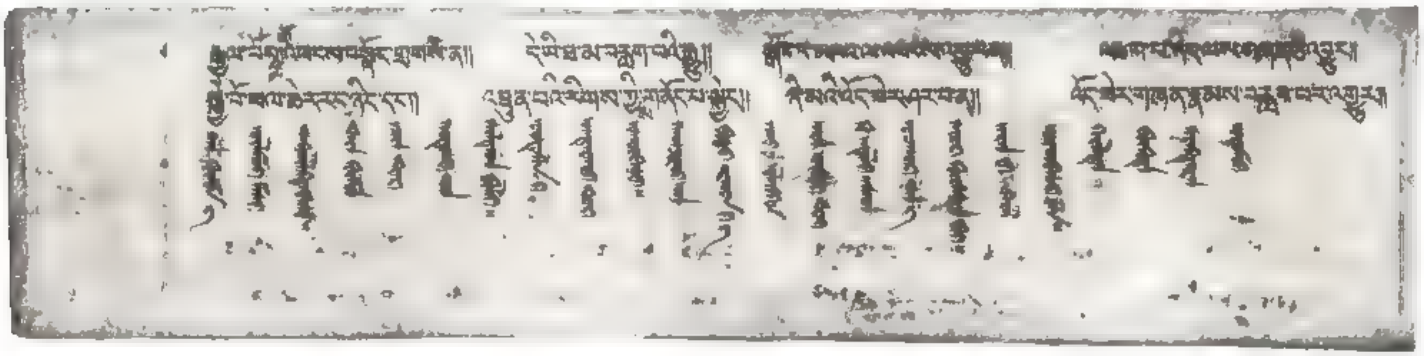

VI 8a

VI 8b

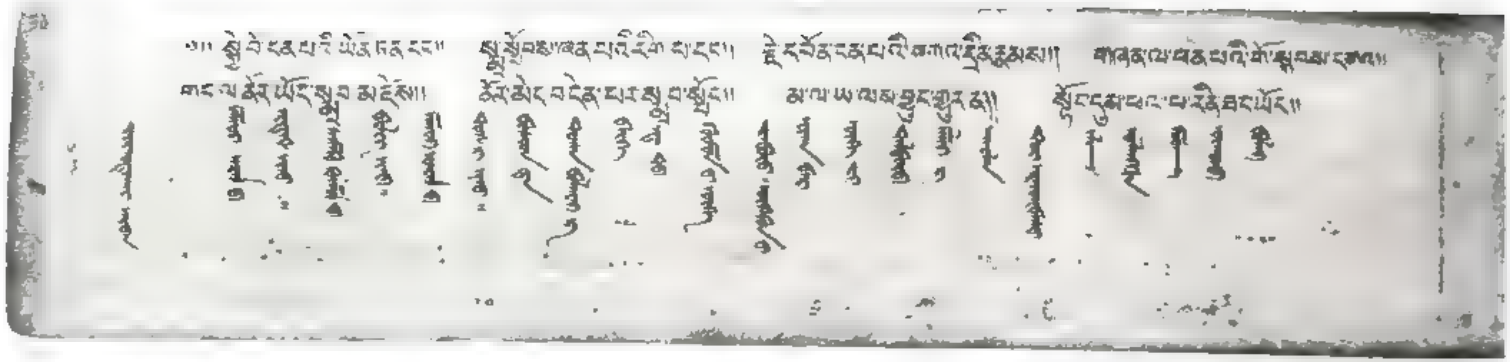

VI 10a

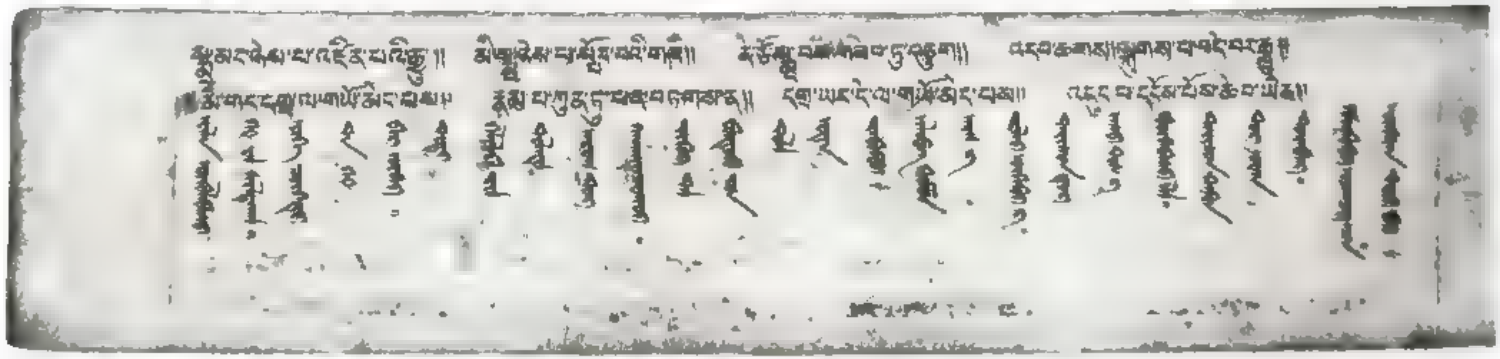

VI 10b

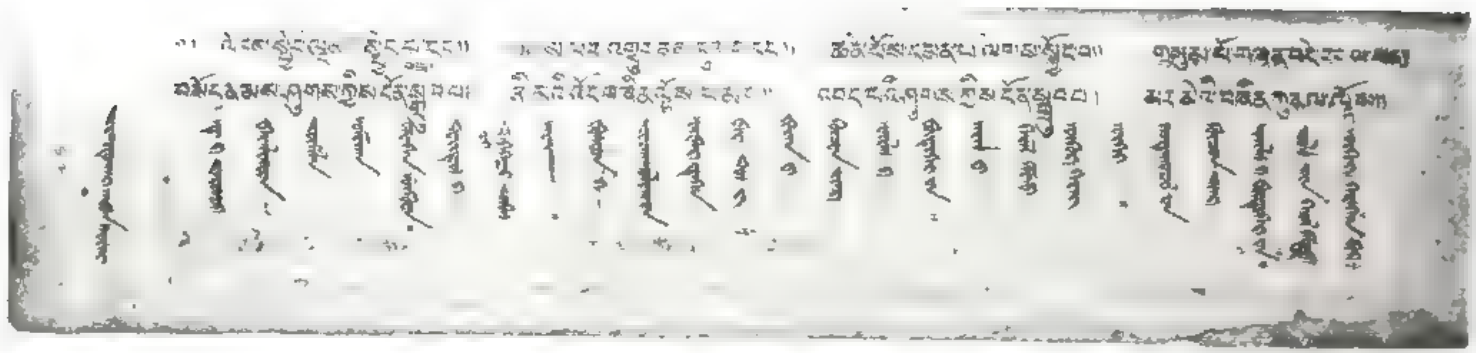

VI 12a

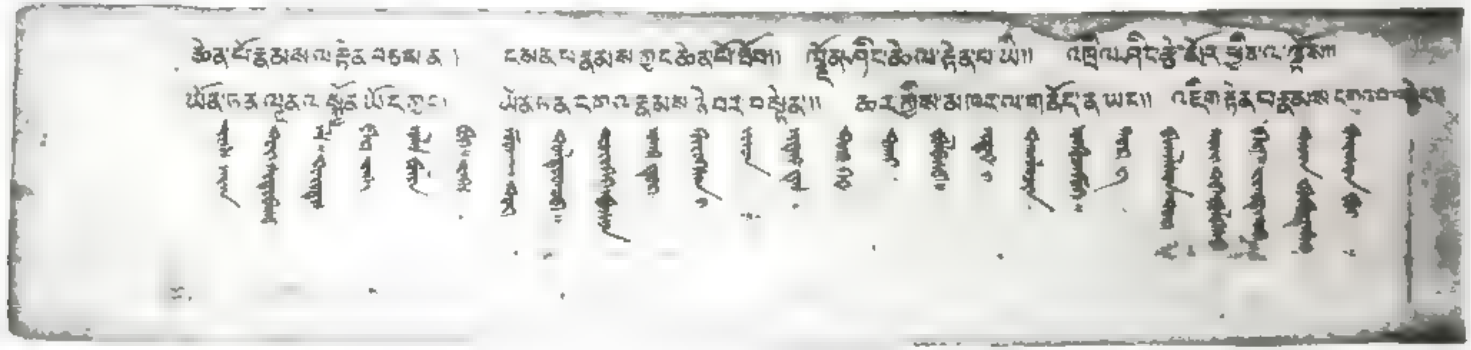

VI 12b

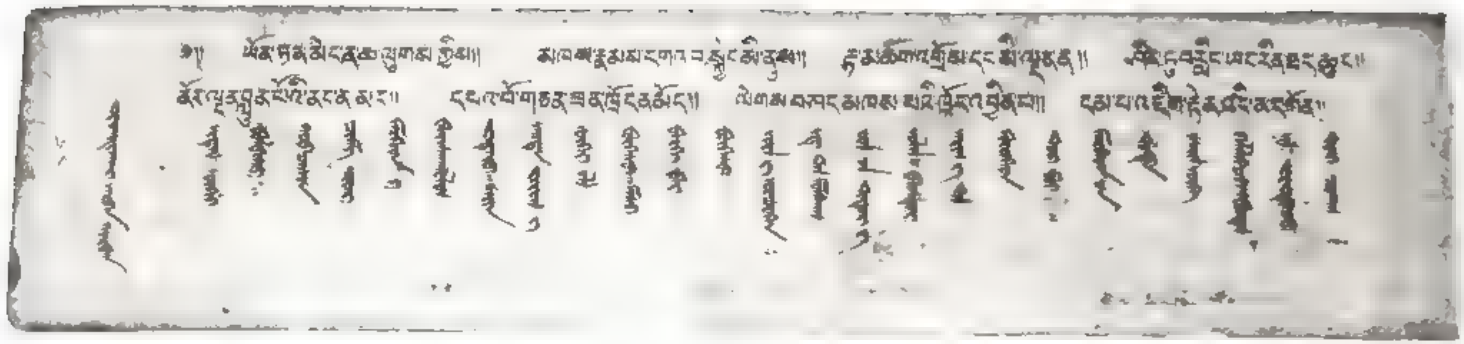

VI

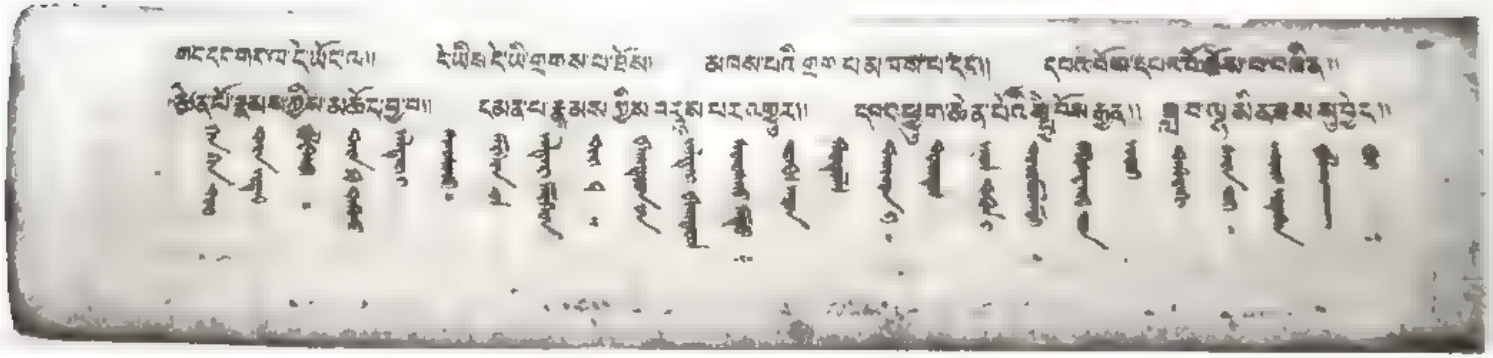

VI 1b

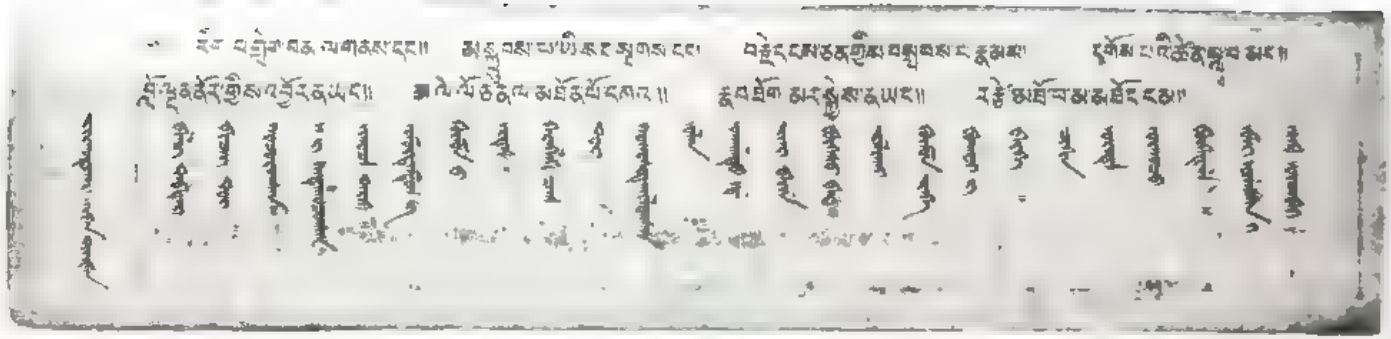

VI 1a

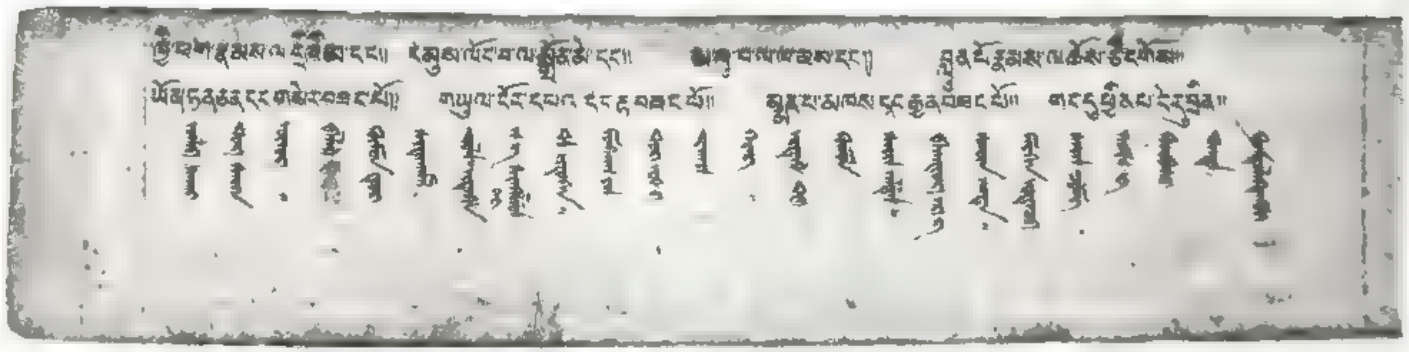

VI 1b

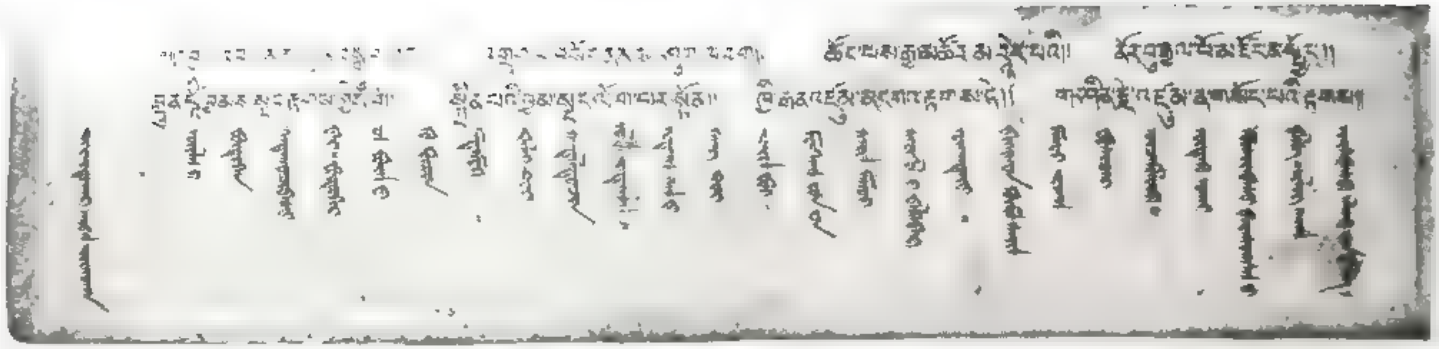

VI 16a

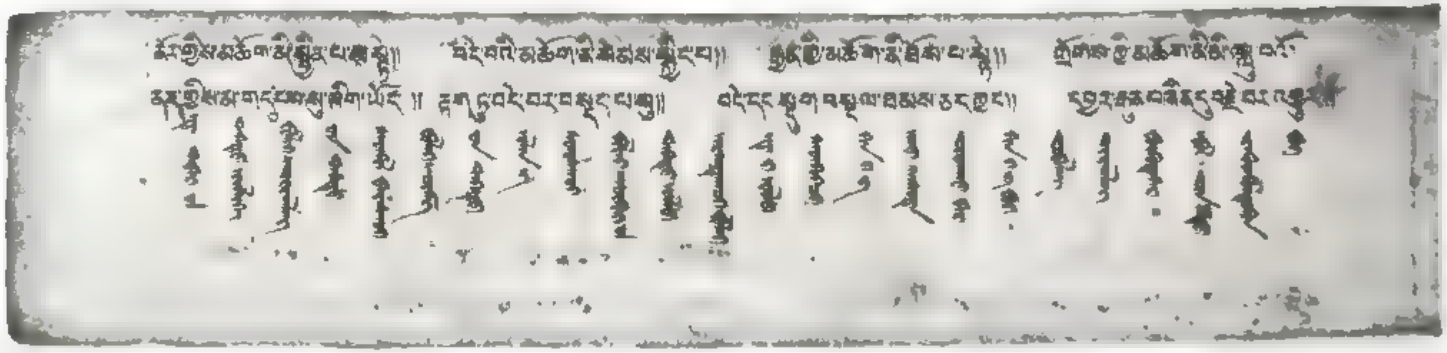

VI 16b

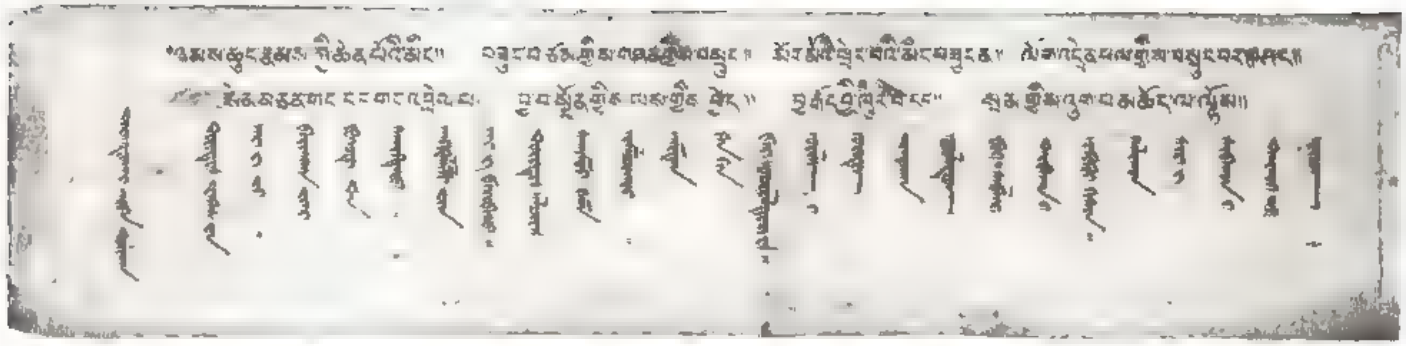

VI 17a

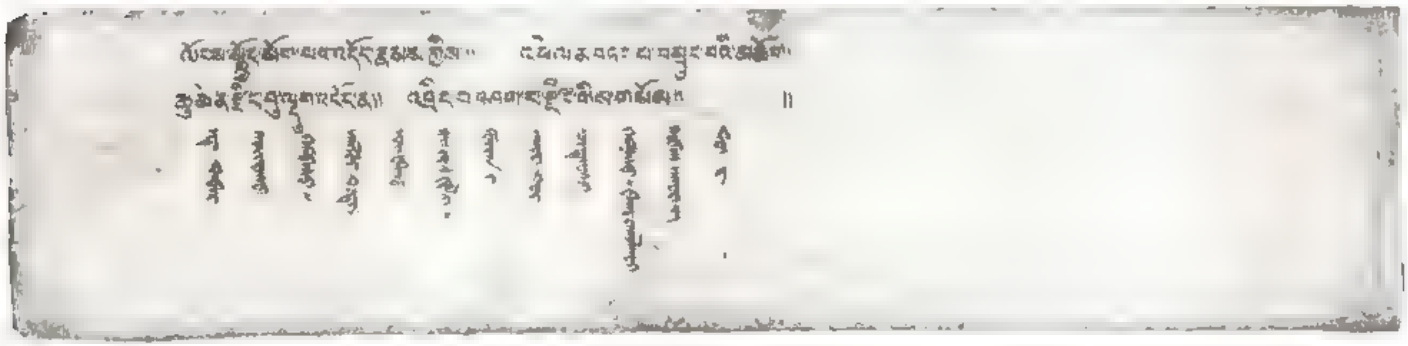

VI 17b

VII.11a

VII.11b

VII 2a

VII 2b

Fig. IX

Fig. X

VII. 1

VII. 2

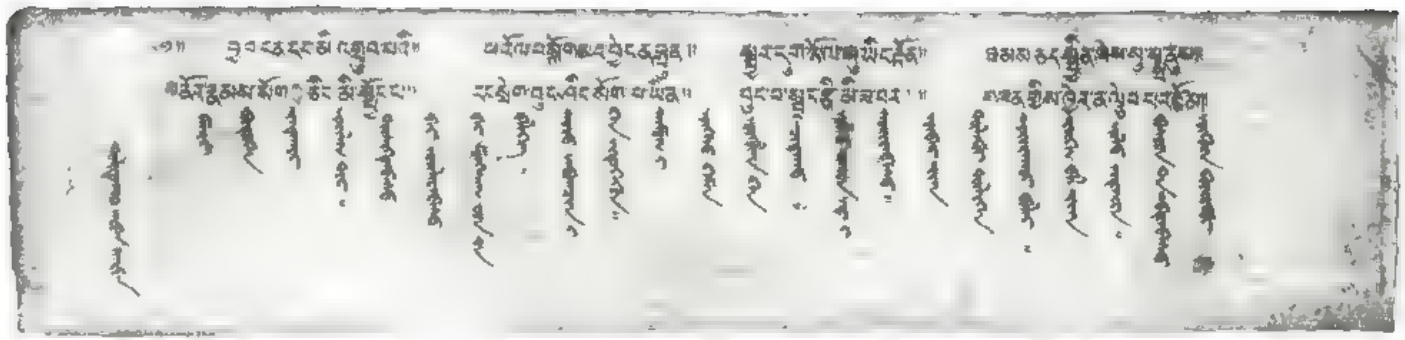

VII 13a

VII 13b

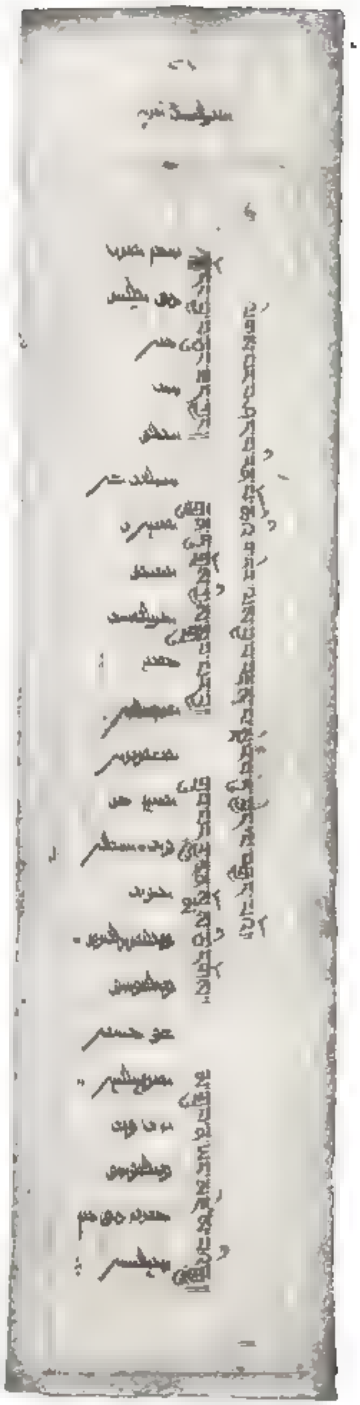

VIII 2a

VIII 2b

VIII 4a

VIII 4b

VIII 61

VIII 62

VIII.5a

VIII.5b

VIII 11a

VIII 11b

VII 12a

VII 1

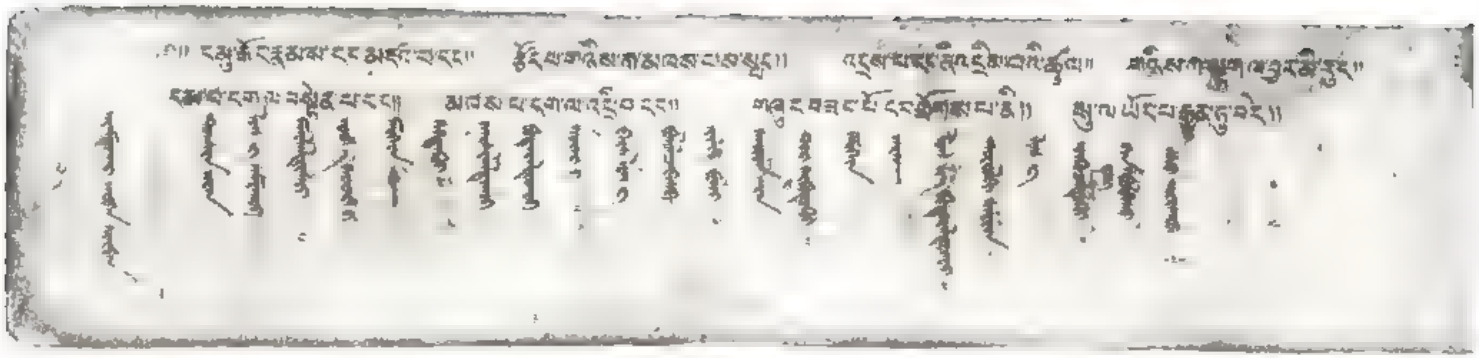

VIII.13a

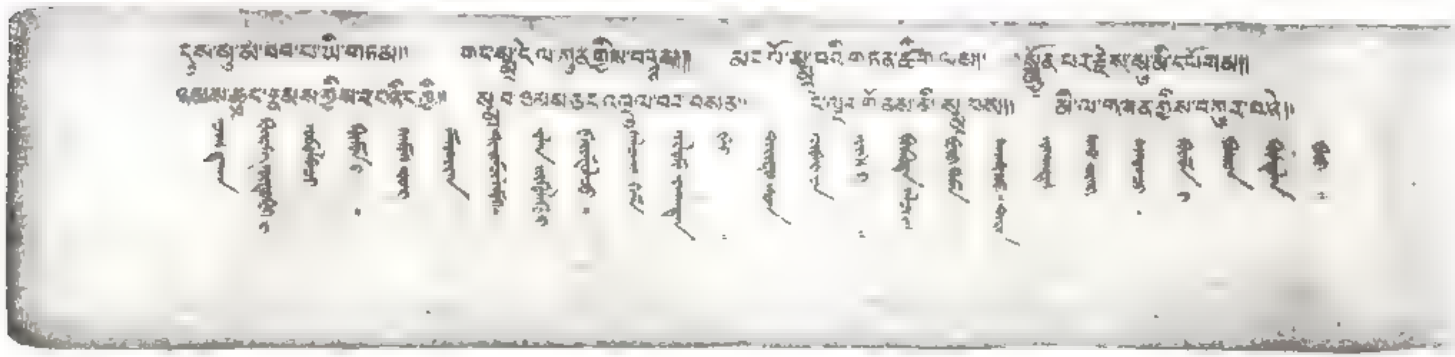

VIII.13b

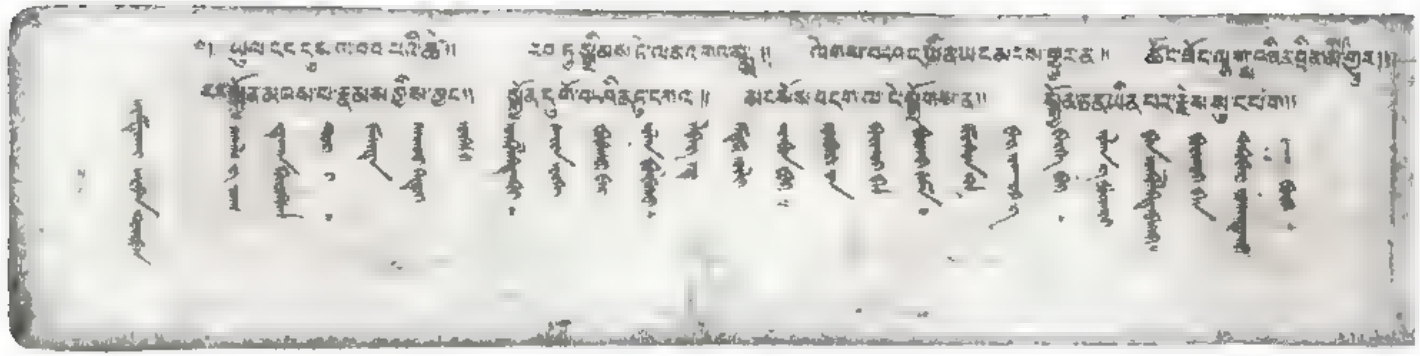

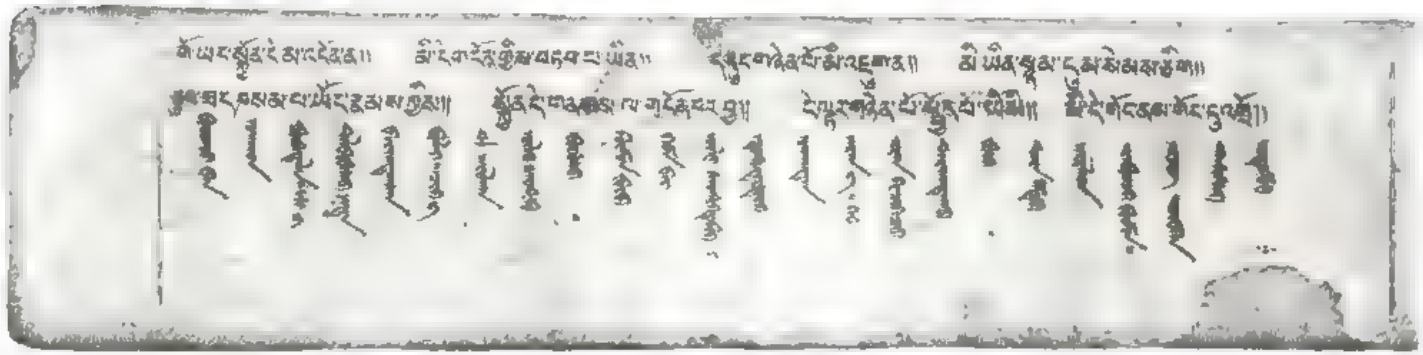

Fol. 11a

Fol. 11b

VIII.18a

VIII.18b

VIII 19a

VIII 19b

VIII 20a

VIII 20b

VIII.41

VIII.42

VIII 29a

VIII 29b

VIII 24a

VIII 24b

VIII 25a

VIII 25b

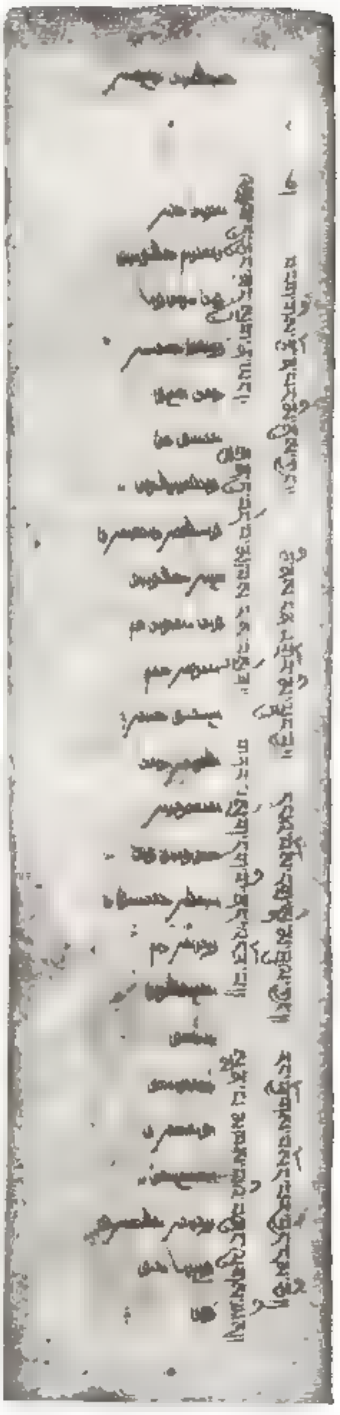

IX 74

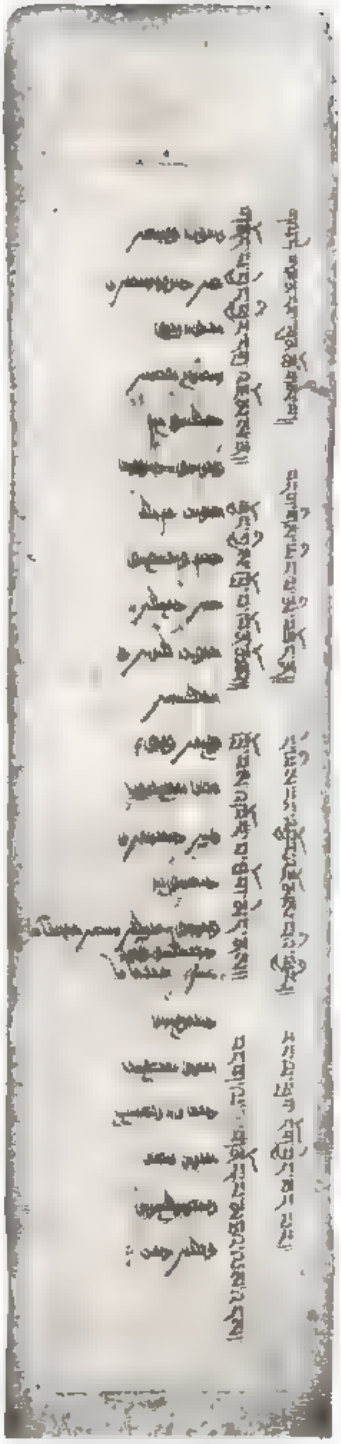

IX 75

IX.15

IX.16

IX 11a

IX 11b

IX 11a

IX 11b

IX 16a

IX 16b

"Удам соёл" ХХК-д хэвлэв.